

ISSN 2706 - 719X (Online)
ISSN 1680 - 1245 (Print)



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN



SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cilt
Tom
Volume | 17 № 1

Sumqayıt • 2021

ISSN 2706-719X (Online)

ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

E L M İ X Ə V Ə R L Ə R

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 17

2021

№ 1



Sumqayıt – 2021

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV *prof., rektor (baş redaktor)*
RAMAZAN MƏMMƏDOV *prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)*
NİGAR İSGƏNDƏROVA *prof. (məsul katib)*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik **Nizami Cəfərov**, *akad. (Azərbaycan)*, **Natalia Qaqarina**, *prof. (Almaniya)*, **Astan Bayramov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Buludxan Xəlilov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Sayalı Sadıqova**, *prof. (Azərbaycan)*, **Böyükxanım Eminli**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*.

Ədəbiyyatşünaslıq **Şeril Lester**, *prof. (ABŞ)*, **Şükrü Haluk Akalın**, *prof. (Türkiyə)*, **Avtandil Məmmədov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Fikrət Rzayev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rafiq Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Məhərrəm Qasımlı**, *prof. (Azərbaycan)*, **Filip Barnard**, *dos. (ABŞ)*, **Sevinc Həmzəyeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Tarix **Daniyal Kədirmiyazov**, *prof. (Rusiya)*, **Selma Kadir qızı Yel**, *prof. (Türkiyə)*, **Kozma Tamas**, *prof. (Macarıstan)*, **Adil Baxşəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Əziz Məmmədov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Həsən Sadıqov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Zabil Bayramov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Şirxan Səlimov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Matias Dornfeld**, *dos. (Almaniya)*.

Sosiologiya

İqtisad elmləri **Ziyad Səmədzadə**, *akad. (Azərbaycan)*, **Mixail Osipov**, *prof. (Rusiya)*, **Vasiliy Bespyatix**, *prof. (Rusiya)*, **Nazim İmanov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Arif Şəkərəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Hacığa Rüstəmbəyov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Şəfa Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Qalib Hüseynov**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Aynurə Yəhyayeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Pedaqogika **Aleksandr Korostelyov**, *prof. (Rusiya)*, **Fərrux Rüstəmov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Ramiz Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rüfət Hüseynzadə**, *prof. (Azərbaycan)*, **Erde Gabor**, *dos. (Macarıstan)*, **Lada Çepeleva**, *dos. (Rusiya)*, **Aytəkin Məmmədova**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Fuad Məmmədov**, *dos. (Azərbaycan)*, **Sevər Mirzəyeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Psixologiya

Metodika

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ *проф., ректор (главный редактор)*
РАМАЗАН МАМЕДОВ *проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)*
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА *проф. (ответственный секретарь)*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание **Низами Джафаров**, *акad. (Азербайджан)*, **Наталья Гагарина**, *проф. (Германия)*, **Астан Байрамов**, *проф. (Азербайджан)*, **Булудхан Халилов**, *проф. (Азербайджан)*, **Саялы Садыгова**, *проф. (Азербайджан)*, **Беюкханым Эминли**, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*.

Литературоведение **Шерил Лестер**, *проф. (США)*, **Шюкрю Халук Акалын**, *проф. (Турция)*, **Автандил Мамедов**, *проф. (отв. ред. Азербайджан)*, **Фикрат Рзаев**, *проф. (Азербайджан)*, **Рафик Алиев**, *проф. (Азербайджан)*, **Магеррам Гасымлы**, *проф. (Азербайджан)*, **Филип Барнард**, *доц. (США)*, **Севиндж Хамзаева**, *доц. (Азербайджан)*.

История	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция),
Социология	Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матиас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспятых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан),
Психология	Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан),
Методика	Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	<i>prof., rector (chief editor)</i>
RAMAZAN MAMMADOV	<i>prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)</i>
NIGAR ISGANDAROVA	<i>prof., (executive secretary)</i>

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Buludkhan Khalilov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey),
Sociology	Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan),
Psychology	Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor
Methodology	assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan)

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81`342

ASEMANTİKLƏŞMİŞ KÖKLƏRİN FONETİK QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏLİYEV YADİGAR VƏLİ oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti, professor

yadigar_aliyev@mail.ru

Açar sözlər: şəkilçi, kök, samitlər, fonetik variantlar

İlkin söz köklərinin xeyli hissəsi fonetik variantlara malik olur. Belə variantlar sözün ya samit, ya da sait tərkibində təzahür edir. Sait tərkibə aid variantlar sayca az olsa da, samit tərkibə aid variantlar çoxluq təşkil edir. Tədqiqatçılara görə, türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxu hələ izah olunmasa da, daşlaşmış, fuziallaşmış kök morfemlərin inkişafı tam öyrənilməsə də, türkologiyada ilkin sözlərin fonetik strukturu məsələsində monosillabizm ideyası dəstəklənir. [4, s.84] Prof. N.Baskakov yazır ki, belə heca strukturu (samit-sait-samit tərkibli) türk hecasındakı allofonların qarşılaşdırılmasının, ilkin deferensial əlamətlərinin sözün sait deyil, samit elementinə aid olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bu halda sait element fonem mənalılığına malik olmur. Belə bir şəraitdə bütün saitlər eyni bir fonemin variantları, samit elementlər isə bütün diferensial əlamətlərin daşıyıcılarıdır (kal-kel-kol). [10, s. 177]

İlkin söz köklərinin fonetik variantlarını əks etdirən samitlər bəzən yaxın məxrəcə malik olur. Türk dillərində dilarxası və dilortası samitlərin keçidləri haqqında M.Yusifov yazır ki, türk dillərində dilarxası samitlər k', q, x, ğ, dilortası samitlər isə k, g, y səslərindən ibarətdir. Həm dilarxası və həm də dilortası samitlər məxrəc etibarilə yuxarı damağa aid olduğu üçün onların bir-birinə mümkün olan üfüqi keçidləri mövcuddur. Həmin keçidlərdə səslərin məxrəc və tələffüz xüsusiyyətlərinə görə yaxınlığı prinsipi aparıcı amillərdən biri kimi özünü göstərir. [8, s.28] Sonra qeyd edir ki, dilarxası samitlər silsiləsində k'-q-x səslərinin üfüqi keçidləri mövcuddur. [8, s.30] Bu əsasda yaxın məxrəcə malik səslərin iştirak etdiyi bəzi ilkin söz kökləri variantları müşahidə olunur. Fonetik variantları olan köklərin hər biri müxtəlif leksik vahidlərin tərkibində işləndiyi kimi, müxtəlif samit uyğunluqlarını əks etdirir.

K' (q) - x uyğunluğu. Prof.N.Baskakov samit-sait-samit fonetik strukturuna malik kök morfemlər üçün auslautda q\ğ-k\g-x səs uyğunluqlarının xarakterik olduğunu qeyd edir [10, s. 60] ə b gn. M.Yusifov göstərir ki, k-q istiqamətindəki keçid ümumtürk səviyyəli olsa da, k-x və q-x keçidləri türk dilləri üçün ümumi səviyyəli deyildir: [8, s.29] koy (özbək dilində) – xoy (tuva dilində) "qoyun". B.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazırlar ki, intervokal mövqedə k samitinin x samitinə çevrilməsi müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunur (11, s. 33): yakın (tatar dilində) – yaxın (Azərbaycan dilində). Burada k>x əvəzlənməsinin baş verdiyi intervokal mövqe mənə müstəqilliyini itirmiş təkhecalı kökün son samitidir. Bu baxımdan toxmaq, toxa, toxu-(maq), toxun-(maq) sözlərinin "vurmaq" mənasında asemantikləşmiş tox kökü ilə toqquş-(maq) feilinin eyni mənada toq\tok' (tələffüzdə tok'quşmaq) kökü fonetik variantlardır.

Y-d uyğunluğu. Müxtəlif türk dillərində təkhecalı köklərin sonunda y-d\ʔ samit uyğunluğu müşahidə edilir. [10, s. 60] M.Yusifov göstərir ki, dilortası y samiti tam sabit tələffüz məxrəcəli olmadığına görə dil-diş samitləri ilə sərbəst keçidlər əmələ gətirir. Belə ki, y samitinin həmin silsilədəki keçidləri tələffüzəcə yaxın olmayan cütlər arasında baş verir. Türk dillərində belə keçidlər aşağıdakı kimi nümunələrdə əks olunur: darık (altay dilində) – yarıq (türkmən dilində) "ışığı", daak (altay dilində) – yanaq (Azərbaycan dilində) "yanaq", tılan (altay dilində) – yalan (türk dilində) "yalan". [8, s.37] Y-d səs uyğunluğu ayaq, addım, adla-(maq) sözlərinin asemantikləşmiş ay ("ayaq"

mənasında) və ad- ("getmək" mənasında) köklərində müşahidə olunur. [d] fonetik variantlı köklər Azərbaycan dilinin şivələrində də özünü göstərir. Qərb ləhcəsində işlənən dumruq, dumbuz [2, s. 145] sözlərinin (hər ikisi "yumruq" mənasında asemantikləşmiş dum təkhecalı kökü yumruq sözünün yum kökü ilə mənaca və fonetik baxımdan uyğunluq təşkil edir. y-t samit uyğunluğunu isə yumru, yumurta və tumurcuq sözlərinin asemantikləşmiş yum-tum kökləri əks etdirir. [t] samitli sözlər müasir yakut dilində də işlənir: atax ("ayaq"). [9, s. 338]

Y və Ç samitləri söz əvvəlində ilkin söz köklərinin fonetik variantlarını əmələ gətirir. N.Baskakov türk dilində y-ç fonetik uyğunluğunu əks etdirən söz köklərinin mövcud olduğunu yazır. [10, s. 60] Müasir Azərbaycan dilində yaxıb-yandıрмаq mürəkkəb sözünün ayrılıqda işlənməyən tərəfi ilə ildırım çaxmaq birləşməsinin ikinci tərəfi mənə müstəqilliyini itirmiş yax- və çax- köklərini qoruyub saxlayır. Hər ikisi "yanmaq" mənasını ifadə edir. y>ç samit əvəzlənməsi müasir uyğur-oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır: ças, çer (tuva dilində) – yar, yer (Azərbaycan dilində) çıl (xakas dilində) – yıl (müasir türk dilində), çiti (xakas dilində) – yeddi (Azərbaycan dilində). [9, s. 301, 313] İlkin söz köklərinin fonetik variantları ikivahidli səs keçidləri ilə məhdudlaşmır. Fonetik variantların sayından asılı olaraq, belə səs keçidləri iki yox üç (bəzən çox) samiti əhatə edir. M.Yusifov qeyd edir ki, türk dillərində dil-diş samitlərinin bir səs yuvasında eyni mənşə ilə bağlı olmasını əks etdirən bəzi çoxkeçidli faktlar da mövcuddur. [8, s. 38] Bu baxımdan iki vahidli y-ç səs keçidinə d samitli fonetik variantın iştirakı ilə əmələ gələn üçüncü bir səs keçidi əlavə olunur. *Dağ çəkmək* ifadəsinin birinci tərəfi üç keçidli y-ç-d xəttinin üçüncü üzvünü təşkil edə bilər. M.Məmmədov müasir dilimizdəki dağ və dağlamaq düzəltmə quruluşundakı dağ çəkmək frazeoloji birləşməsindəki dağ ismi arasında semantik bağlılıqdan bəhs edərək yazır: "Eyni yuvaya damğa sözünü də aid edə bilərik. Çox güman ki, bu söz kök və şəkilçi sərhədində metatezanın nəticəsində fonetik cildini dəyişmişdir. Dağ ilkin feil, -ma, -mə isə feil adların sözdüzəldici şəkilçisidir. Burada konversiya damğa sözünün motivləşdirici vahidi olan dağ feili ilə dağlamaq düzəltmə quruluşundakı sözdə və dağ çəkmək frazeoloji birləşməsindəki dağ ismi arasındakı semantik yaxınlıqla bərpa oluna bilər". [5, s. 82-83]

D-ç uyğunluğu. Əksər türk dillərində söz əvvəlində d samiti işlənmədiyinə görə paralel olaraq, t>ç samit əvəzlənməsindən bəhs etmək mümkündür. Tədqiqatçılara görə, bəzi türk dillərində t samitinin dilönü saitlərdən əvvəl ç samitinə çevrilməsi müşahidə olunur: tere (qazax, tatar dilində) – çere (çuvaş dilində) "diri". [11, s.39] Azərbaycan dilində aralarında semantik bağlılıq olan mənə müstəqilliyini itirmiş köklər d-ç samit keçidinə görə fərqlənə bilər. Dön-çön, devir-çevir sözlərinin struktur tərkibindən fuziallaşmış dö, çö köklərini ayırmaq olur. D-ç uyğunluğunu dövrə, çevrə, dəyirman sözlərində də görmək mümkündür. Bu cür səs keçidi Azərbaycan dilinin dialekt xüsusiyyətlərinin biri kimi diqqəti cəlb edir. D>ç əvəzlənməsini Qazax şivəsində intensiv şəkildə görmək mümkündür: çüşman ("düşmən"), çüşux' (düşüx'), çışdəmə ("dişləmə"), çışı [7, s. 83] (dişi). D səsinin ç səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi uyğur ədəbi dilində geniş yayılmışdır: çüş ("yuxu"), çüşmək, çüşünmək, çiş, çışı, çışləmək. [3, s. 121] Prof. E.Əzizov yazır ki, d səsinin ç səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Altay dilinin şimal dialektlərində canlı sürətdə saxlanılır. Altay dilinin cənub dialektlərində söz önündəki "d" səsinə şimal dialektlərində "ç" səsi uyğun gəlir: çıl-dıl "il", çakşı-dakşı "yaxşı", çap-dap "örtmək". [3, s. 121]

Digər səs keçidləri yaxın məxrəcə malik olmayan samitlər arasında müşahidə olunur. Dilçilik ədəbiyyatında bu cür uyğunluqlar şaquli səs keçidləri adlandırılır. Prof. M.Yusifov yazır ki, üfqi keçidlər yaxın məxrəcli reflekslərin ardıcıl əlaqəsi əsasında meydana gəldiyinə görə də bunların arasında daxili bir sistem müşahidə olunur. Şaquli keçidlərdə isə belə bir sistem vahidliyi yoxdur... Şaquli keçidlər müxtəlif məxrəcli səs reflekslərinin mümkün olan əlaqələri kimi özünü göstərir. Bununla belə, həmin tipli əlaqə türk dillərində anlayış paralelliyi ilə səciyyələnən müəyyən qrup kök sözlərin meydana çıxmasında çox mühüm yer tutmuşdur. [8, s. 45-46]

R-z səs uyğunluğu müasir türk dillərində ən çox diqqət çəkən məsələlərdəndir. R-z müvaziliyini prof. N.Baskakov türk dilləri üçün xarakter səs uyğunluqları sırasında verir. [10, s. 60]

V.Serebrennikov və N.Hacıyeva $z > r$ əvəzlənməsinin çuvaş dili üçün xarakter olduğunu göstərirlər. [11, s. 65] Prof. F.Zeynalov qeyd edir ki, türk dilləri, monqol-tunqus -mancur dilləri, uqrofin dilləri ailəsinin geneoloji qohumluğunu iddia edən tədqiqatçılar müasir dil baxımından o dövrdə bir sıra fonetik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Burada daha çox lambadizm və rotasizm hadisələrinə əsaslanma özünü göstərir. Başqa sözlə, türkmənşəli sözlərdə z və ξ samitlərinin müvafiq olaraq, digər qruplarda r və l samitlərinə uyğun gəlməsi fikri müdafiə olunur. Bu fonetik hadisənin qalıqlarını daha çox çuvaş dilində axtaran tədqiqatçılar məhz bu məxrəcdə tarixən Altay dillərinin ümumiliyini sübut etməyə çalışırlar. [9, s. 15]

Müasir Azərbaycan dilində $yor(-maq)$ və $yoz(-maq)$ feillərində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında (I şəxsdə r , II və III şəxsdə z ünsürü ilə işlənir: (yazmaram, yazmazsan, yazmaz) müşahidə olunur. Prof.Ə.Abdullayev yazır ki, təsirsiz feildən təsirli və məlum feildən icbar növ (kauzativ) düzəldən $-dır$ şəkilçisi və onun digər variantlarında $r-z$ hadisəsi tez-tez özünü göstərir: $qaldır \\backslash qalxız$, $yatır \\backslash yatızdır$, $gətirt \\backslash gətizdir$, $doyur \\backslash doyuzdur$. [1, s. 242]

Məna müstəqilliyini itirmiş köklər içərisində $r-z$ uyğunluğunu iraq-uzaq sözlərində asemantikləşmiş ir , uz kökləri qoruyub-saxlayır. R , yaxud z samitli köklərin ilkinliyi haqqında prof. Ə.Abdullayev yazır: Başqa sistemli dillərə türk dillərindən qədim dövrlərdə keçən sözlər də $r-z$ hadisələrinin izahına kömək edə bilər. Çünki alınma sözlər yad dildə konservləşib qalır, qədim simasını qoruyub saxlayır... Macar dilində r ilə işlənən türk alınmaları – $tenger$ sözü, $oğur$, $on oğur$ tayfa adı türk dillərində sonralar dəyişilərək $tenqir$, $oğuz$, $on oğuz$ şəkillərinə düşmüşdür. Aydındır ki, macar dili aldığı sözü qədim vəziyyətində (r ilə işlənməyi nəzərdə tutulur) saxlamış, türk dillərində isə r səsi z səsiylə əvəz olunmuşdur... Bu faktlar da sübut edir ki, r z -dan qədimdir. İnkişaf nəticəsində z r -ya deyil, əksinə, r səsi z səsinə keçmişdir. [1, s. 36]

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 329 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 566 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan-uyğur izoqloşları // Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. Bakı: Elm, 1991, s.118-125
4. Məhərrəmli B. Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi // AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar. №1. 2008, s. 82-87
5. Məmmədov M.T. Feili adların struktur-semantik inkişafı // Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, s. 82-85
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 416 s.
7. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 121 s.
8. Yusifov M.İ. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası: 2 hissədə, 1-ci hissə (səs keçidləri). Gəncə, 1994, 79 s.
9. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
10. Баскаков Н.А. Историко -типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988, 208 с.
11. Сereбренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. Баку: Maarif, 1979, 303 с.

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИЧЕСКОГО СТРОЯ АСЕМАНТИЧЕСКИХ КОРНЕЙ
Алиев Я.В.

Ключевые слова: *суффикс, корень, согласные, фонетические варианты*

Значительная часть первичных корней имеют фонетические варианты. Такие варианты проявляются как на согласных, так и на гласных структурах корней. Варианты на согласных основах преобладают численностью. В вопросе о фонетических структурах первичных корней в тюркологии большинство выступают за идею моносиллабизма.

Каждый фонетический вариант первичных корней находится в составе разных лексических единиц и выражает различные согласования согласных звуков. Фонетические варианты первичных корней не ограничены двуединичными звуковыми переходами. Они включают три (и более) согласных звуков.

Наблюдаются переходы k'-x, q-x, y-d, d-ç, r-z в асемантических корнях.

SUMMARY
THE PHONETIC STRUCTURAL FEATURES OF ASEMANANTIC ROOTS
Aliyev Y.V.

Key words: *suffix, root, consonants, phonetic variants*

The majority of the first word roots have the phonetic variants. Such variants are manifested either in consonant or vowel composition. The variants belonging to vowel composition are few in number, whereas the variants belonging to consonant composition are large in number. In Turkology the idea of monosyllabism is supported in the matter of the phonetic structure of the first words.

The consonants reflecting the phonetic variants of the first root words sometimes have a close articulation. Each of the roots having phonetic variants is used in the composition of different lexical units and reflects different consonant accordances. The phonetic variants of the first word roots are not limited with double unit sound transitions. Depending on the number of phonetic variants such sound transitions cover not two but three (sometimes more) consonants.

Among the roots that lost the meaning independence, such accordances as «k'-x, q-x, y-d, d-ç, r-z» are observed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.02.2021
	Son variant	26.02.2021

VİRTUAL MƏKANDA NİKNEYMLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HƏBİBLİ REYHAN YUSİF qızı

Bakı Dövlət Universiteti, dosent

rhabibli@bsu.edu.az

Açar sözlər: internet, nikneym, virtual antroponim, kompüter adı, şəbəkə adı

Giriş. Yaşadığımız dövr qlobal informasiya-kommunikasiya texnologiyaları zamanıdır. İnternet qlobal şəbəkə kimi “telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək şəxsi və sosial ünsiyyət ehtiyaclarının yerinə yetirilməsinə” [4] xidmət edir. Artıq həyatımızın bir parçasına çevrilmiş internet həm informasiya mənbəyi, həm də ünsiyyət vasitəsidir. Ünsiyyətin spesifik forması olan internet-diskurs işlənmə sferasından, yeni dil vahidlərindən asılı olaraq özünəməxsus cəhətlərə malikdir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı elektron texnologiyalarla bağlı olan ünsiyyət üsullarını təkmilləşdirməyə imkan verir. İnternetin inkişafı dilçilikdə dildaxili və diltarici xarakterli müəyyən norma və tələbləri formalaşdırır.

Araşdırma Azərbaycanlı çatlarda şəbəkə adlarının işlənmə xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın aktuallığı onomastik məkanda nikneym kimi yeni linqvistik fenomenin meydana çıxması, ünsiyyət prosesində getdikcə onun rolunun artması ilə səciyyələnir. Çünki müasir onomastik məkanın öyrənilməsi dil materialının tədqiqinə əhəmiyyətli yanaşmalarla məhdudlaşa bilməz, fənlərarası araşdırmaların metodologiyasının inteqrasiyası diqqət mərkəzində durmalıdır. Burada əsas məqsəd internet diskursunda işlənən virtual adların özünəməxsusluğu və linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Araşdırmanın obyektı virtual ünsiyyətdə istifadə olunan nikelər, predmeti isə bu adların işlənmə qanunauyğunluqlarıdır. Tədqiqatda təsviri, semantik, kontekstual analiz metodları, linqvistik müşahidə, ümumiləşdirmə və interpretasiya və s. metod və üsullardan istifadə olunmuşdur.

Virtual aləmdə insan adları. Hazırda şəxslərarası ünsiyyətin böyük hissəsi internetin payına düşür. İnternet böyük həcmli informasiyaların sürətlə ötürülməsinə və qorunub saxlanmasına imkan verən şəbəkə olmaqla yanaşı, texniki vasitələrlə ünsiyyət saxlayan insanların toplandığı virtual aləmdir. İnternet sahəsində kommunikasiya üçün vacib şərt ad vasitəsilə özünü identifikasiya etməkdir: elektron poçtdan istifadə, foruma daxil olma, öz internet-gündəliyinin yaradılması və ya bloq sahibinə müraciət zamanı sistemdə qeydiyyatda düşmək, deməli, özünə “nik” seçmək, adlı ünvan yaratmaq, internet aləmində qeydiyyatda alınmaq zəruridir.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı yeni ad əvəzləyicilərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. İnternet şəbəkəsində özünü tədqiq üçün əsas vasitə nikneym – internetdə ünsiyyət zamanı istifadə olunan adlar sayılır. Onların xüsusiyyətləri ilə əlaqədar meydana çıxan əsas məsələ yeni ad işarələrinin antroponimik sistemdə mövqeyidir. Nikneymləri virtual ad / virtual antroponim hesab etmək daha məqsədəuyğundur. “Virtual antroponim elektron vasitələrin köməyi ilə və internet şəbəkəsində ünsiyyət zamanı istifadə olunan kompüter və ya virtual ad kimi başa düşülür”. [2] Virtual antroponimlər virtual məkanda işlənən şəxs adlarının xüsusi formasıdır. Onlar internet məkanında gerçək adını gizlətmək və özünü daha sərbəst hiss etmək istəyən insanların şəxs adlarını əvəz edir.

Müxtəlif insanlara məxsus olan bu nikelərin başlıca vəzifəsi virtual aləmdə öz sahibini çox vaxt anonim saxlamaq və onu uydurma ad altında gizlətməkdir. Bəzən nikneymləri ləqəblərlə eyniləşdirirlər. Bildiyimiz kimi, ləqəb – “müəyyən bir səciyyəvi xasiyyətinə və ya başqalarından ayrılan əlamətinə görə adama verilən qeyri-rəsmi ad; ayama”dır. [3, s.254] Bu köməkçi ad insana “şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, xarici görünüşü, sənəti, peşəsi, yaşadığı ərazi və məişəti, ictimai

vəziyyəti, əsil-nəcabəti və s. ilə əlaqədar” başqaları tərəfindən verilir. [1, s.312] Nikləri isə şəxs özü yaradır. Bu baxımdan nikləri təxəllüslərin müasir forması hesab etmək olar. Kompüter adlarının ənənəvi təxəllüslərlə oxşarlığı çoxdur. Təxəllüslərə aid bütün xüsusiyyətləri niklərə də şamil etmək olar. Həqiqi adı əvəz edən və daşıyıcısının icad etdiyi uydurma ad xarakteristikasına görə, nikneym təxəllüslərə aid edilə bilər. Çünki təxəllüslər də ilk dəfə yarananda məhz müəlliflərini anonim saxlamaq funksiyası daşımışdır. Yəni insan həyatda öz adı ilə deyə bilmədiyini internetdə çox asanlıqla nik vasitəsilə söyləyə bilər və eyni zamanda da anonim qalar. Niklər də fərdi və məqsədli ad yaradıcılığının məhsuludur, dil daşıyıcıları onları özü üçün yaradır, yəni virtual adların daşıyıcıları onların müəllifidir, orijinal ad yaratmaq üçün səy göstərir və öz fantaziyasını, ixtiraçılıq potensialını üzə çıxarır. Lakin niklər öz işlənmə sahəsinə görə fərqlənir: onlar internetdə ünsiyyət zamanı, ləqəblər daha çox canlı dildə, təxəllüslər isə yazılı və şifahi dildə istifadə olunur.

İnsanın özünü adlandırması spesifik avtonomiasiya prosesidir. Şəbəkə istifadəçisi yalnız özü necə adlanmasına və avtonomiasiyanın onun identikliyinə nə dərəcədə əks etdirməsinə qərar verə bilər. Məhz buna görə də “nik şəbəkədə özünü təqdim etmənin əsas vasitəsi, sözlərin modusunun çoxfunksiyalı ifadə vasitəsidir”. [5, s.58] Mahiyyətə nikneym bizim virtual obrazımızın əksidir, virtual “mən”imizdir, internet şəbəkəsində diqqət cəlb etmə vasitəsidir. Nikneymın sinonimləri şəbəkə adı, nik, kompüter adı, virtual addır. Nikneym, nik, şəbəkə adı - virtual xüsusi ad, şərti və ya uydurma kompüter adı, bədii obraz kimi onomastikada yeni hadisədir və süni nominasiya hadisəsi kimi dilin onomastik sistemində xüsusi yer tutur.

İstifadəçinin nikneym seçiminə bir sıra dilxarici amillər: müəllifin ümumi mədəni səviyyəsi, onun sosial mövqeyi, peşə fəaliyyəti və maraqlarının sferası, yaşı, milliyyəti, gender mənsubiyyəti və s. təsir göstərir: *ingilis_dili_sifirdan*, *tisismyworld*, *tennistka89*, *meryemin_paltarları* və s. Ümumiyyətlə, niklərdən, əsasən, internet forumlarda, çatlarda, virtual tanışlıqda istifadə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, kompüter adı istifadəçinin şəxsi xarakterli kompüter ünsiyyəti üçün yaratdığı bəzən real (məs.: *zuli_aliyeva66*, *agayeva.sevda1* və s.), bəzən isə şərti və ya uydurma addır (*endi3711*, *baku an* və s.). Bu adları, əsasən, təkrarlardan qaçmaq üçün yaradırlar. Bir çox adın təkrarı çətinliklərə səbəb olur, nik isə özlüyündə yeganə ad ola bilər. Onun vəzifəsi kimisə çoxluğun içərisindən seçmək vasitəsi kimi xidmət etməkdir. Özünü ifadəyə canatma istifadəçiləri ad yaradıcılığına sövq edir. Nik insanın fərdiliyini ifadə edir, onun şəxsiyyətinin, şəxsi keyfiyyətlərinin ifadəçisidir, insanın daxili aləmindən bəhs edir. Başqa sözlə, nikneymlərdə insanın daxili aləmi, xarakteri, psixologiyası öz əksini tapır. Onlar sahibinin özünü necə görməsi və ya görmək istəməsi amilindən yararlanır. Virtual realıq da elə yerdə ki, orada insan özünü istədiyi amplitudada göstərməklə müxtəlif rollara girə bilər. Adlandırılanların öz təsəvvüründə nik fikir azadlığının bir işarəsi olma xüsusiyyəti və nitq davranışında sərbəstlik qazanır.

İnternetdə nik – insanın özünəməxsus vizit kartıdır. İnsana ad və soyadı valideynlər verir, amma nikneym – şəxsin öz seçimidir. Hər internet istifadəçisi unikal və gözəl nik yaradılması problemi ilə qarşılaşır. Nikneym həm də mədəni fenomendir. İnsan özü də nikneymin köməyi ilə əyləncələri, üstünlükləri, xarakterik cəhətləri, intellektual bacarıqları barədə məlumat verə bilər: *Gamer Dark*, *._snow_girl._*, *sevgimeleyi43*, *._ibonun.xanimi_*, *artist_suleymanli* və s. Nikneym əsasında həmin şəxs haqqında çox şey demək olar. Nik hər hansı bir hadisə ilə (*adgunum26*), dini inanclarla (*elhemdulillah_313*) bağlı ola bilər, şəxsin adını və soyadını (*azizaguliyeva_*), adını və ləqəbini (*nuridanura*), doğum tarixini (*kemalemmedova1965*) göstərə bilər, presedent adlardan yarana bilər (*xxaribulbul*, *Yetim Qacar*, *Fidell Castro*), abreviatur formasında (*RI*, *LL*) ola bilər.

Nik şəxs haqqında müəyyən informasiya olduğundan onun seçiminə ciddi yanaşmaq lazımdır. Hər kəs nik yaradarkən başqalarına nikin köməyi ilə özü haqqında nə demək istədiyini dəqiq müəyyənləşdirməlidir və həmin adın hansı məqsədlər üçün istifadə olunduğunu dərk etməlidir. İşgüzar yazışmalar üçün sadəcə addan və ya ad-soyaddan ibarət niklər optimal variantdır. Universal poçt (dostlararası və işgüzar yazışmalar) üçün neytral nik də seçilə bilər. Niklər, adətən, latın

əlifbası əsasında yaradılır. Bunun üçün adi hərflərdən başqa, qraffit adlar, rəqəmlər, işarələr də istifadə edilir: *hshnhfy, ilhama5555, vafa115, {SEVİL NATİQ QIZI}, Efqan H-ev* və s.

Nik seçimi insanlar arasındakı ünsiyyətə də öz təsirini göstərir. Ciddi və intellektual söhbət üçün nik yaradarkən fəlsəfi terminlərə müraciət etmək olar. Nikneymin ahəngdarlığı və yaddaqalan olması şəbəkə həmsöhbətlərində müəyyən təəssürat yaratmağa qadirdir. Başqa sözlə, nikneym insan zövqünün göstəricisi rolunu da oynayır.

Niklər müxtəlif dil vahidlərindən yaradılır: antroponimlərdən (*gulmira_abbasova1982*), toponimlərdən (*bakub226*), etnonimlərdən (*oguz4242k*), katoykonimlərdən (*misirli_*), erqonimlərdən (*brend_kuryer_xidmeti*), apelyativlərdən (*orxideya291*) və s.

Bu gün virtual məkanda niklər aləmi çox zəngin və rəngarəngdir. Burada cansız əşyaların adından tutmuş, canlı varlıqların isimlərini əks etdirən istənilən nikə təsadüf etmək olar. Onların arasında elmə məlum olan və olmayan, gülməli və kədərli, mənalı və ya ilk baxışdan mənasız görünən niklər kifayət qədərdir.

Nəticə. Nikneymlərin əlamətləri onları virtual kommunikativ məkanın məhdud mühitində işlənən antroponimlərin xüsusi növü kimi xarakterizə edir. Nikneymlər kommunikasiya nəzəriyyəsində yeni reali kimi virtual şəxsiyyətin strukturu haqqında təsəvvür yaratmağa kömək edən bilən dil vasitəsi kimi öyrənilməlidir. Şəbəkə adının virtual reallıqda (çatda, bloqda, forumda, oyunda) yeni onomastik vahid kimi təsviri, funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqinin zəruriliyi həm dilçilik, həm də cəmiyyət üçün aktualdır. Bu mövzu ilə bağlı həll olunmamış məsələlər çoxdur. İnternet-diskursun inkişafı bu sahə üzrə gələcək tədqiqatlar üçün baza yaradır. Təhlil etdiyimiz niklərlə bağlı bunları demək olar ki, bu adlar antroponimik sistemdə özünəməxsus yer tutur; avtonomiasiyaya görə təxəllüslərlə oxşardır; nikneym seçən şəxs bəzən real adlarla özünü təqdim edir, bəzən də uydurma adlarla anonimlik yaradır. Ancaq hər iki halda özünü təqdim etmə baş verir. Beləliklə, internetin virtual antroponimik məkanı çox genişdir, buna görə də niklərin xüsusiyyətlərinin təhlili, dəqiq təsnifi onların rəngarəng semantikasını nümayiş etdirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.
2. Аникина Т.В. Политизированные никнеймы в ономастическом пространстве чатов: [Электронный ресурс] // Политическая лингвистика, 2011, №1(35)
<https://cyberleninka.ru/article/n/politizirovannye-nikneymy-v-onomasticheskom-prostranstve-chatov>
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə / Tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, c. 3, 2006, 672 s.
4. Мельникова, О.К. К вопросу об определении термина «Интернет-дискурс»: [Электронный ресурс] // Казанский вестник молодых ученых. Педагогические науки. Теоретические и практические вопросы современной лингвистики. т.2, №4(7). 2018.
https://kpfu.ru/portal/docs/F_228264684/7.Melnikova.pdf
5. Савицкая, Л.С. Никнейм (ник) как средство выражения модуса высказывания (на материале интернет-дневников): [Электронный ресурс] // Мир русского слова, № 1, 2009, с.58-62. <http://mirs.ropryal.ru/full-text/2009-1.pdf>

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ НИКНЕЙМОВ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ
Габибли Р.Ю.

Ключевые слова: интернет, никнейм, виртуальный антропоним, компьютерное имя, сетевое имя

Новые информационные технологии оказывают все больше воздействие на повседневную жизнь. Интернет служит в целом не только эффективным средством общения, но и средством определения первичного контакта между людьми. Развитие в области информационных технологий обусловило также появление новых лексических единиц. В статье речь идет о дополнительной системе номинации, необходимой в интернет-коммуникации – конкретной области употребления имен собственных. На основе конкретных примеров анализируются никнеймы, используемые в азербайджаноязычных чатах, способы их образования, факторы, определяющие их выбор.

SUMMARY
THE FEATURES OF USAGE OF THE NICKNAMES IN THE VIRTUAL SPHERE
Habibli R.Y.

Key words: internet, nickname, virtual anthroponomy, computer name, network name

The new information technologies penetrate to the daily life more gradually. Internet serves as both the effective method of communication completely and the method of defining of the primary contact of the people. The development in the field of information technologies has also caused to the appearing of new lexical units. The article contains the description of a particular sphere of functioning of proper names – the system of additional nomination that is necessary for the conditions of internet-communication. Nicknames used in the Azerbaijani language chats, ways of their creation, factors determined their choice are analyzed based on the concrete examples.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.02.2021
	Son variant	03.03.2021

QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏTİN ETNOKULTUROLOJİ SƏCİYYƏSİ

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: kommunikasiya, qeyri-verbal ünsiyyət, mimika, jestlər, bədən dili

Cəmiyyət üzvlərinin bir-biri ilə münasibətlərini müəyyənləşdirmək və fikir mübadiləsi əldə etmək məqsədilə qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir. Ünsiyyətin iki tipi: verbal və qeyri-verbal ünsiyyət fərqləndirilir. Müstəqil bir elmi istiqamət olaraq “Qeyri-verbal ünsiyyət” (xarici ədəbiyyatda şifahi olmayan ünsiyyət termini ilə tanınır) anlayışı nisbətən son zamanlarda, XX əsrin 50-ci illərində formalaşmışdır, baxmayaraq ki, bu elmin əsaslarını əvvəlki əsrlərdə axtarmaq olar. Qeyri-verbal ünsiyyət fərdlər arasında sözlərin istifadəsi olmadan (məlumatların ötürülməsi və ya şəkillər, intonasiya, jestlər, üz ifadələri, pantomima vasitəsilə) birbaşa və ya hər hansı bir şəkildə təqdim olunan ünsiyyət əlaqəsidir.

Sözsüz dil qədim zamanlardan bəri bəllidir və istifadə olunur. Parlaq nümunələrdən biri daxili dövlətlərin xarici ifadəsinə böyük əhəmiyyət verildiyi qədim Yunan maskalar teatrıdır. Qədim yunan teatrının çiçəkləndiyi dövrdə Aristotel bir insanın daxili vəziyyətinin xarici təzahürlərini öyrənməyə müraciət etdi, "Fizioqnomiya" əsərini buna həsr etdi. Bu, bir insanın xarici görünüşü və xarakter xüsusiyyətləri ilə əlaqəsi haqqında bilikləri sistemləşdirmək üçün ilk cəhd idi.

Antik dövr Roma fəlsəfəsinin nümayəndəsi Siseronun fikrincə, insanların mükəmməl ünsiyyəti üçün səsli dillə, yanaşı bədən dilinin də müvazi işlənməsi lazımdır. Bu zaman insan hissləri, duyğuları daha dəqiq və aydın təənnüm ediləcək.

İşarə dilində aparılan linqvistik tədqiqatlara maraq 1960-cı illərdə ABŞ-da ortaya çıxdı. İlk tədqiqatçılarından biri professor Uilyam Stoyk idi və bu sahədəki öncül işi 1960-cı ildə nəşr olunan «İşarə dilinin quruluşu» kitabı idi. O vaxtdan bəri müxtəlif ölkələrdən gələn eşidən və kar olan dilçilər, səsli dillərdən fərqli, öz morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə sahib bir dil sistemi olaraq işarə dilinin tutarlılığını sübut etdilər.

Daxili məzmun və mənada ünsiyyət bir sıra elmlər tərəfindən öyrənilən mürəkkəb bir fenomendir: “Psixologiya və fəlsəfə natiqlərin sosial rolları mövqeyindən ünsiyyətin fərdi və qrup xüsusiyyətləri tərəfindən; dilçilik və psixolinqvistika - dil və nitq ünsiyyət vahidlərinin xüsusiyyətləri, mətnlərin kompozisiya, üslub və janrlar baxımından müxtəlifliyi baxımından...”. [3]

Mütəxəssislər bildirirlər ki, ünsiyyətin 80 faizi qeyri-verbal nitqə əsaslandığı halda, yalnız 20 faizi danışıqdan, analogi nitqdən ibarətdir. Hətta yeni doğulan körpələr instiktiv olaraq ətraf aləmi bədən dili ilə qavrayırlar. [6]

Ünsiyyətin yalnız bir insandan digərinə məlumat ötürülməsi kimi qeyd edilmiş ənənəvi tərifini rədd edərək, B.X. Bqajnokov [1], A.A. Leontyev [4] və digər tədqiqatçılar ünsiyyət haqqında “cəmiyyətdə formalaşmış - maddi, idealist, mənəvi ... münasibətləri təqlid etməyə və inkişaf etdirməyə yönəlmiş daxili fəaliyyət” kimi məlumat verərək [2], bunu “etnik mədəniyyətlərin mövcudluğu yolu kimi təyin edirlər”. [1]

Məqalədə kinetik əlaqə kanalları ilə əlaqəli qeyri-verbal işarələr təhlil olunur. Jest işarəsi yükü, mimika-jest davranışı, jestlərdən və üz ifadələrindən istifadə xüsusiyyətləri tədqiqatın vacib bir obyektidir. Bu işarələrin semantik yükü milli-mədəni və sosial kontekstdən asılı olaraq, xeyli dərəcədə fərqlənir.

Qeyri-verbal ünsiyyətə təsir edən faktorlar:

- milli və mədəni xüsusiyyətlər;

- sağlamlıq vəziyyəti;
- peşə qaydaları;
- ictimai vəziyyət;
- müəyyən bir yaş qrupuna aidlik

Mikelandelonun belə bir kəlamı vardır: "Ruhun sirri, bədənin hərəkətləri ilə ortaya çıxar". Qarşımızdakı insanların bədən hərəkətləri, məsafə saxlaması, toxunuşları və səsdən istifadəsi o adamın "bədən dili"nin ən vacib elementləridir. [8]

Normal nitqin sürəti orta hesabla dəqiqədə 100-120 sözdür, amma bu müddətdə insan təxminən 1000 söz düşünür. Göründüyü kimi, arada fərq böyükdür və sözlərə çevrilə bilməyən düşüncələr "bədən dili" vasitəsilə xaric olunur. "Bədən dili"mizlə verdiyimiz mesajlar, insanlarla razılığa gəlməyimiz üçün təməl vasitədir. Həm yaxın ətrafımızda, həm ictimai həyatımızda, həm də əcnəbilərlə əlaqələrimizdə öncə "bədən dili"imizi istifadə edirik və onların "bədən dil"ləri ilə dediklərini anlamaya çalışırıq. [7]

Duyğuların mimika-jest vasitələri ilə xarici ifadəsi onların cəmində nitq ünsiyyət standartları kompleksi ilə müqayisədə daha az fərqlidir. Mimika və jest əksər hallarda nitqlə əlaqəli olaraq ünsiyyət quranların emosional əhval-ruhiyyəsini yaxşı çatdırır və onun şiddət dərəcəsi adekvat reaksiyaya səbəb olan etiket davranışının göstəricisi ola bilər. Bu, müəyyən bir emosional reaksiyaya səbəb olan konkret vəziyyəti və onun şiddət dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Ünsiyyət davranışındakı üz ifadələri və jestlər əksər hallarda sosial-situasiya xarakteri daşıyır. Ümumiyyətlə, ünsiyyət quranların sosial vəziyyətindən, sosial statuslarından, ünsiyyət quranların qohum və ya dostluq dərəcəsindən, konkret vəziyyətdən (gündəlik ünsiyyət, rəsmi ünsiyyət, qonaqlıq şəraitində ünsiyyət və s.) asılı olaraq müraciət olunur. Azərbaycanlılar arasında ənənəvi qeyri-verbal ünsiyyət normaları minimaldır, mimika və jestlərin istifadəsi, əsasən, əhalinin kişi hissəsinə aiddir. Hətta el arasında bəzən belə bir ifadə də işlədilir ki, qadın xeylağı əl-qolla danışmaz. Görünür, milli adət və ənənələrimiz bəzi belə yasaqlara da imkan verir. Elmi ədəbiyyatda sözsüz ünsiyyət vasitəsinə bədən dili də deyilir. "Bədən dili" cəmiyyət tarixində ən qədim ünsiyyət vasitəsi olub, hiss və fikirlərimizin bədən üzvləri vasitəsilə əks olunmasıdır. "Bədən dili" ilə əlaqədar edilən araşdırmalara görə, insanların üzübüz dayandıqları vəziyyətdə, sözlər 7 %, səs tonu 30 %, bədən dili 63 % əhəmiyyət daşıyır. [6]

Bəzi fərdi jestlər, duruşlar, üz ifadələri bir qrup insan və ya ayrı bir şəxslə ünsiyyət qurarkən qəbul edilməz və ya arzuolunmaz hesab olunur. Beləliklə, bir nəfərlə danışmaq, başqalarına baxmaq; dodaqlarda istehzalı bir təbəssümlə həmsöhbətlə danışmaq; barmaqları qarnına tutaraq, qolları sinəyə çarpazlanmış birisi ilə söhbət etmək; həmsöhbətin gözlərinə diqqətlə baxmaq; tüpürçək sıçratmaq, ayaq üstə harasa söyкөнөрək oturmaq və s. kimi hərəkətlərə qətiliklə icazə verilmir. Öz zarafatlarına başqalarından daha əvvəl gülmək, eləcə də yüksək səsle gülmək arzuolunmaz sayılır.

Jestlər və mimika ünsiyyətə ifadəlilik verir, ünsiyyət quranların nüanslarının və düşüncə çalarlarının, hissələrinin, əhval-ruhiyyəsinin ötürülməsinə və qəbul edilməsinə kömək edir. Şifahi ünsiyyətin milli-mədəni xüsusiyyətləri ilə birləşən, sözlü olmayan ünsiyyət vasitələri müxtəlif millət və xalqların nümayəndələrinin ünsiyyətinə özünəməxsus bir çalar verir və bu spesifiklik mədəniyyətlərarası ünsiyyət praktikasında mütəxəssislərin diqqətini ən çox cəlb edən bir xüsusiyyətdir.

Qeyri-verbal ünsiyyət növlərini bilmək və bu işarələri anlamaq bir neçə səbəbdən vacibdir. Birincisi, duyğuların dəqiq ifadəsi funksiyalarını yerinə yetirir, çünki çox vaxt hissələri o qədər mürəkkəb hiss edirik ki, onları təsvir etmək üçün lazımi sözləri tapa bilmirik, ancaq bu, şifahi olmayan vasitələrdən və metodlardan istifadə etməklə edilə bilər. İkincisi, daha dərinədən başa düşülməyə xidmət edir.

Mimika bir insanın üzünün ifadəsidir, duyğu və hissələrin nümayişinin əsas elementidir. Sevgi və ya sürpriz kimi pozitiv duyğuları tanımaq iyrənc və ya qəzəbi ehtiva edən mənfi hissələrdən daha asandır. Duyğular üzün sağ və sol tərəflərində fərqli şəkildə əks olunur, çünki beynin sol və sağ

yarım kürələri fərqli funksiyaları yerinə yetirir: sağ tərəf emosional sahəni idarə edir, sol isə intellektual funksiyalardan məsuldur.

Fərdi jestlər müəyyən bir sosial və gündəlik tətbiqetmə sahəsinə xidmət edə bilər. Beləliklə, bir sıra jestlər ənənəvi olaraq "xidmət edir" qonaq, lazım olduqda, ev sahibi və ətrafı ilə əlaqəli sərt etiket davranışı çərçivəsindən kənara çıxmasına imkan verir. [5]

Müxtəlif duruşlar da etiket yükü daşıyır. Bir çox etiket qaydaları müəyyən bir insana necə getməyi və yaxınlaşmağı, xüsusən, oturarkən ünsiyyət qurmağın mümkün olduğu və ayağa qalxmağın vacibliyini, özünə inam və müstəqilliyin nümayişi duruşda uyğun olduğunda və bunun qarşısını almaq lazım olduqda və s. tənzimləyir.

Kinetik rabitə vasitələri tez-tez həm özləri, həm də şifahi ünsiyyət ilə birlikdə görünən etiket simvollarını daşıya bilər. Beləliklə, məsələn, yalnız yaşlı bir cəmiyyət üzvü və ya ağır bir xəstə insan salamı oturaq və ya hətta uzanmış vəziyyətdə cavablandırma bilər. Bütün digər hallarda, yetkin bir insan birisi ilə ayaq üstə salamlaşmalıdır. Kişi xeylağı yalnız yaşlı olan dostlarının, yoldaşlarının, qonşularının, yaxın qohumlarının dairəsində "ayağını ayağının üstünə aşıraraq" oturma bilər. Yaşca və sosial mənsubiyyətinə görə böyük olan birisinin nitqini oturmaq dinləmək qeyri-etik hesab olunur.

Gender fərqləri bu ünsiyyətdə də fərqli və zəruri rola malikdir. Məlumdur ki, qeyri-verbal ünsiyyətin sirlərini qadınlar daha yaxşı anlayırlar, nəinki kişilər. Amma buna baxmayaraq, müşahidələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, qeyri-verbal ünsiyyətdəki yalanı, uydurmanı, rıyanı kişilərlə müqayisədə qadınlar ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər. Görünür ki, bunun da əsasında qadınların emosiyalara daha tez aldanıb, bəzən də duyğularının əsirinə çevrilmələridir. Nəticədə də, aldanmış olurlar. Həm verbal, həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə insanlar birgə fəaliyyət üçün lazım olan məlumatları mübadilə edə bilər.

Hər iki cinsin nümayəndələrində "bədəni dili" müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənir. Burada təbii ki, hormonal səbəblər, cəmiyyətdəki mövqe, və anatomik quruluş da xüsusi rol oynayır. Güclü cinsin nümayəndələri, "bədəni dili"ni daha qaba və hətta bəzən güc nümayiş etdirəcək formada istifadə edirlər. Özünü təqdim etmə, fikrini çatdırma bacarığının həm kişilərdə, həm qadınlarda öz üstünlükləri vardır. Təbii ki, zərif cinsin nümayəndələri kişilərdən fərqli olaraq, "bədəni dili" ilə özlərini daha gözəl və incə təqdim edə bilərlər. Daha doğrusu, xanımlar ünsiyyət qurmağı daha uğurlu şəkildə həyata keçirirlər. Bu durum əks cinslər arasında əlaqələrdə özünü daha aydın göstərir. Kişilərdə, həm də qadınlarda əl ilə saçlara toxunma, libası səliqəyə salma, diqqət kəsilmiş baxışlar, uzunmüddətli göz təması daha çox müşahidə olunur. Qadınlar daha çox saçlarını kənara və ya geriye atmaqla çiyinləri üstündən kənara baxma, dili ilə dodaqları islatma, müəyyən gözəllik vasitələrindən istifadə, əl və qollarındakı zینət və ya bəzək əşyaları ilə oynama kimi hərəkət vərdişlərini görmək olar, kişilərdə isə qalstuk, köynəyin və ya penceyinin yaxasını və ya düymələri səliqəyə salma, əlini kəmərin üzərində gəzdirmək kimi hərəkətlər müşahidə edilir. Müşahidələr göstərir ki, qadınlar, ümumiyyətlə, "bədəni dili"nin tətbiqində daha özünəməxsus yaradıcı yanaşırlar.

Araşdırmaya görə, mesajların 55% -i üz ifadələri, duruş və jestlər, 38% -i intonasiya və səs modulyasiyası ilə qəbul olunur. Buradan belə çıxır ki, danışarkən dinləyicinin qəbul etdiyi sözlərə yalnız 7% "pay" qalıb. Deməli, bir çox hallarda necə danışdığımız, danışdığımız sözlərdən daha vacibdir. Eyni zamanda verdiyimiz və aldığımız bu səsiz siqnallarla şüurlu şəkildə əlaqə quran kimi dərhal daha təsirli istifadə imkanlarını aşkar edirik.

Eyni jest fərqli mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə şərh edilə bilər. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə dişləri görünən bir təbəssüm açıqlıq, bəzilərdə dostluq, bəzilərdə isə təcavüz deməkdir. Başqasının gözünə baxmaq bəzi ölkələrdə hörmət əlaməti, bəzilərdə isə çox hörmətsizlik ola bilər.

Barmaqları ilə "V" şəklində nişan – işarə İngiltərədə və Avstraliyada çox populyardır və təhqiramiz bir şərhə malikdir. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Uinston Çörçil qələbəni bildirmək üçün "V" işarəsini məşhurlaşdırdı, lakin bu təyinat üçün əlin arxası spikerə çevrilirdi. Bu jestlə əl

ovucu ilə natiqə tərəf çevrilirsə, o zaman jest təhqiramiz bir məna qazanır – “sus”mənasını verir. Bir çox ölkədə bu jest həm də “2” rəqəmi deməkdir.

“OK” jesti (göstərici və baş barmağı birlikdə ünvana baxan bir halqa əmələ gətirir; barmaqların qalan hissəsi bir qədər rahat və əyilmiş) Amerika kinetik sistemindən götürülmüş bir işarə olaraq “hər şey qaydasındadır, hər şey yaxşıdır” deməkdir. “OK” nin mənası bütün ingilisdilli ölkələrdə, Avropada və Asiyada yaxşı tanınır, bəzi ölkələrdə bu jest tamamilə fərqli bir mənşəyə və mənaya malikdir. Məsələn, Fransada “sıfır” və ya “heç bir şey”, Yaponiyada “pul” deməkdir; Venesuelada bu jest ədəbsizlik kateqoriyasına aiddir: açıqca ədəbsiz bir cinsi məna daşıyır, Braziliyada təhqir sayılır və Aralıq dənizi hövzəsinin bəzi ölkələrində bu jest kişinin homoseksuallığını ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Beləliklə, hər bir xalqın nümayəndələri arasında qeyri-verbal ünsiyyət komponentləri ənənəvi davranış mədəniyyətinin tələbləri, ona yerləşmiş və erkən uşaqlıqdan onu əhatə edən xalqın etiket qaydaları ilə təyin edilə bilər.

Elmi yeniliyi: Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri cəmiyyət üzvlərinin daha rahat və səmimi ünsiyyətinə xidmət etsə də, elmi şəkildə çox az təhlil edilmişdir. Bu nümunələr natiqin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmayan jestlərin səhv təfsirinə hansı anlaşılmazlığın səbəb ola biləcəyini göstərir. Hər hansı bir jest göstərmədən əvvəl, danışanın milliyyətini bilmək tövsiyə olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Nitq mədəniyyəti, Akademik və işgüzar kommunikasiya fənlərinin tədrisində, eləcə də elmi-tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бражников Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. С. 161.
2. Добрович АД. Общение: Наука и искусство. М., 1978. С.46.
3. Леонтьев А. А. Психология общения. Тарту, 1961, С. 4, 16.
4. Лугуев С А. Балхарцы (Группа лакских селений на территории даргинцев): Историко-этнографическое исследование. XIX – начало XX в. Махачкала, 1998. РФ ИИАЭ. С. 164.
5. Лугуев СА. Традиционные нормы культуры поведения и этикет народов Дагестана (XIX – начало XXв), Махачкала, 2001, С. 59.
6. <https://modern.az/az/news/41695>
7. <http://pcc.az/blog/?p=551>
8. <https://azadqadin.az/heyatterzi/ugursirleri/17748-beden-dili.html>

РЕЗЮМЕ

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: коммуникация, невербальное общение, мимика, жесты, язык тела

В статье рассматриваются невербальные средства общения, которые играют вспомогательную роль в коммуникативном процессе. Невербальные средства общения иногда несут больше информации, чем вербальное общение. Некоторые средства носят национально-этнический характер. При их использовании нужно обращать внимание на национальность людей, с которыми мы общаемся. Таким образом, компоненты невербального общения между представителями каждого народа могут быть обусловлены требованиями традиционной культуры поведения, заложенными в ней и окружающими ее с раннего детства правилами народного этикета.

SUMMARY
ETHNOCULTUROLOGICAL CHARACTERISTICS OF NON-VERBAL COMMUNICATION
Eminli B.I.

Key words: *communication, non-verbal communication, facial expressions, gestures, body language*

The article discusses non-verbal means of communication that play a supporting role in the communication process. Non-verbal means of communication sometimes carry more information than verbal communication. Some means have a national-ethnic character. When using them, we need to pay attention to the nationality of the people with whom we communicate. Thus, the components of nonverbal communication between representatives of each nation can be conditioned by the requirements of the traditional culture of behavior, laid down in it and surrounding it from early childhood by the rules of national etiquette.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.02.2021
	Son variant	25.02.2021

UOT 811.

“TÜRK DİLLƏRİ” ANLAYIŞI VƏ “ORTAQ TÜRKÇƏ” PROBLEMİ

QƏRİBLİ AYSEL NİZAMİ qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, b.e.i., f.f.d.

aysel-qerib@hotmail.com

Açar sözlər: türk dilləri, ortaq türkçə, anlayış, dövr.

“Türk dilləri” anlayışı, tamamilə təbiidir ki, qədim türk (ümumtürk) dilinin diferensiasiyası nəticəsində müxtəlif türk dillərinin meydana çıxmasından sonra formalaşmışdır. Bu proses, yəni anlayışın təşəkkülü, əsasən, üç dövrdən keçmişdir ki, buraya aşağıdakılar aiddir:

- 1) ilk orta əsrlərdən yeni dövrün əvvəllərinə qədər;
- 2) yeni dövrün əvvəllərindən XIX əsrin ortalarına qədər;
- 3) XIX əsrin ortalarından sonra.

Birinci dövr anlayışın “dağınıqlıq”ı və ya “pərakəndəliyi” ilə səciyyələnir. Belə ki, mənbələrdə adları qeyd olunan müxtəlif türk etnosları mövcuddur ki, onların bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən dialekt xüsusiyyətlərinə malik olmaları şübhə doğurmur. M.Kaşğari öz “Divan”ında bir sıra türk dialekt və ya şivələri barədə geniş məlumat verir. Lakin bir sıra tədqiqatçıların güman etdiklərinin əksinə olaraq, bu dövrdə müstəqil türk dillərindən danışmaq doğru deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim türk yazılı (run) abidələrindən başlayaraq mövcud türkdilli mənbələrin əks etdirdiyi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər orta əsrlərin sonlarına qədər bir dilin strukturu hüdudundan kənara çıxmır. Hətta, “oğuzların dili”, “qırçaqların dili”, “karluqların dili” kimi anlayışlar da xeyli dərəcədə şərti, yaxud nisbi xarakter daşıyır.

Əslində, türk dilinin ayrı-ayrı müstəqil dillərə bölünməsi orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayır ki, burada coğrafi, siyasi və etnokulturoloji səbəblər aparıcıdır. N.Cəfərov yazır: “Doğrudur, ilk mərhələdə bu özünəməxsusluqlar (söhbət türk dillərinin diferensiasiyasından gedir – A.Q.) özünü o qədər də aydın, davamlı və perspektivli göstərmir...”

Daxili müstəqillik təsəvvürləri nə qədər güclü olsa da, “ətraf aləm” türkləri, ən azından bütöv bir regionda (məsələn, Mərkəzi Asiyada), ümumi (diferensiallaşmamış!) qəbul etməyə meyilli olur ki, bu da türk xalqlarının formalaşması prosesi barədə bir sıra mübahisələrlə müşayiət edilir”. [5, s.73]

Türk xalqlarının (və dillərinin) diferensial şəkildə dərk edilməsi özünü XIX əsrin əvvəllərindən göstərir. Həmin əsrin ortalarından isə elmi fikirdə “türk dilləri”, yaxud “türk-tatar dilləri” anlayışı artıq kifayət qədər stabildir. Lakin bu dillərə aid edilən müxtəlif türkçələrin adlarında həmin sabillik o qədər də müşahidə olunmur.

Müasir dövrdə türk dillərinin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir sıra təsnif təcrübələri mövcuddur (bu barədə geniş məlumat üçün bax: [6]). Lakin bir məsələ tamamilə aydındır ki, bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən türk dilləri mövcuddur və onların sayı 25-ə çatır.

“Türk dilləri” anlayışı ilə yanaşı, müasir dövrdə, xüsusilə Türkiyə türkologiyasında, “türk ləhcələri”, yaxud “türk dilinin ləhcələri” anlayışından da geniş istifadə olunur ki, fikrimizcə, bugünkü türk dillərinə münasibətdə bu, prinsip etibarilə, yanlıştır. “German dilləri”, “slavyan dilləri”, “İran dilləri” və s. əvəzinə, “german ləhcələri”, “slavyan ləhcələri”, “İran ləhcələri” işlətmək nə qədər qeyri-elmidirsə, “türk ləhcələri”də o qədər qeyri-elmidir. Hətta bir sıra türk dilləri, məsələn, Azərbaycan dili ilə türk dili (Türkiyə türkçəsi), yaxud qırğız dili ilə qazax dili arasında yaxınlıq olsa belə, onları bu gün eyni bir dilin – oğuzcanın, yaxud qırçaqcanın ləhcələri

saymaq doğru deyil. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, bu dillər artıq müxtəlif xalqların müstəqil dilləri olduğundan ciddi terminoloji mənada “ləhcə” adlandırıla bilməz.

“Türk dillərinin diferensiasiyası” məqaləsinin müəllifi yazır: “Çağdaş türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bütün qohum türk dillərini və onların yazılı abidələrinin dilini müqayisə yolu ilə öyrənmək və onların dilində bu və ya digər şəkildə qorunub saxlanılan ümumi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqdır. Yalnız bununla anatürk dilini bərpa etmək və Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. [7, s.480]

Əlbəttə, “anatürk” (pratürk) dilinin bərpa edilməsi türkologiyanın mühüm problemlərindən biridir. Lakin fikrimizcə, bu problemin “türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dili” məsələsinə heç bir dəxli yoxdur. Doğrudur, bir vaxtlar müxtəlif türk dillərinin materiallarından istifadə etməklə ortaq bir türkcə yaratmaq cəhdləri (məsələn, özbək dilçilərinin təcrübəsi) olmuşdur, bununla belə, həmin cəhdlər hazırkı mərhələdə öz aktuallığını, demək olar ki, itirmək üzrədir.

Müasir dövrdə “ortaq türk dili”, “ortaq türkcə”, “türklər üçün ortaq dil” və s. anlayışı (qeyd edək ki, bu ifadələrin hamısı demək olar ki, eyni mənada işlənir) həm nəzəri həm də praktik türkologiyanın maraq dairəsində əhəmiyyətli yer tutur.

N.Cəfərov “ümumtürk ədəbi dili yaratmaq mümkündürmü?” sualına hələ keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında belə şərh vermişdir: “Neçə illərdir ki, müxtəlif səviyyəli türkoloji konfrans, yığıncaq və müxtəlif səviyyəli insanlardan cavab tələb edir... Həmin suala dərhal “yox” cavabı verib can qurtarmaq, sadəcə olaraq mümkün deyil. Çünki burada söhbət heç bir əsas olmadan yeni dil yaratmaq kimi nəticəsizliyi çoxdan sübut etmiş bir təşəbbüsdən getmir”. [2, s. 212]

Müəllif ortaq türkcəni müasir dövrdə zəruri edən əsas səbəb və ya şərtləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: “Birincisi, əsrlər boyu ümumi bir türk ədəbi dili mövcud olmuş, mənsub olduğu xalqa (xalqlara) müəyyən səviyyədə xidmət etmişdir. İkincisi, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində, belə (yaxud buna bənzər) bir dil uğrunda kifayət qədər ağıllı adamlar mübarizə aparmış, hətta bir sıra uğurlar qazanmışlar (H.Zərdabinin “Əkinçi”si, İ.Qaspralının “Tərcüman”ı, Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat”ı...). Üçüncüsü, on illər boyu süni şəkildə bir-birindən təcrid olunmuş türk xalqları sovet imperiyasının süqutundan sonra bir-birinə yaxınlaşdıqca sıx qarşılıqlı ünsiyyətə güclü ehtiyac hiss edirlər”. [2, s.212]

Əlbəttə, ümumiyyətlə doğru olan bu mülahizələrin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. “Əsrlər boyu ümumi bir türk ədəbi dili mövcud olmuş” dur fikri yalnız o mənada həqiqətdir ki, həmin əsrlərdə türk xalqlarının diferensiasiya səviyyəsi çox aşağı idi; bu gün isə söhbət tamamilə diferensiaslanmış, bir-birindən ayrılmış müstəqil türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət vasitəsindən gedir. İ.Qaspralının “Tərcüman”da, Ə.Hüseynzadənin isə “Füyuzat”da ortaq türkcə axtarırları barədə deyilənlər məlumdur, ancaq “Əkinçi”, bir qayda olaraq, Azərbaycan türkcəsini müdafiə etmişdir.

N.Cəfərov ortaq türkcənin, onun ifadəsilə desək, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün üç yolun mümkünlüyünü göstərir:

1) Müasir texnikanın elektron-hesablama maşınlarının köməyi ilə müxtəlif türk dillərində ən çox yayılmış sözlər, qrammatik formalar seçilir, kompleksləşdirilir... və ümumtürk ədəbi dili kimi istifadəyə təqdim edilir;

2) Müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş!) ümumtürk ədəbi dili olaraq qəbul edilir;

3) Müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş, ortaq anlaşma üçün ən yararlısı) seçilir, üzərində daha bir yüngül ümumiləşdirmə əməliyyatı aparılır və ümumtürk ədəbi dili olaraq işlədilir”. [2, s. 212-213]

Türk dilindən hansına “ortaq statusu” verilməsi məsələsində fikir ayrılıqları mövcuddur. “Təəssüflər olsun ki, indiyədək keçirilən bir sıra toplantılarda ortaq türkcənin yaradılması haqqında edilən çıxışlardan savayı, ciddi bir fəaliyyət hələ də mövcud deyil. Türk xalqlarının hamısı

yekdilliklə birliyin vacibliyini qeyd etsələr də, söz ortaq türkcəyə gəldikdə, hər biri ya öz dilini, ya da türk dilləri əsasında yeni bir dilin yaradılmasını təklif edir”. [3, s.8]

Türk dünyasının görkəmli ziyalılarından olan Cavad Heyətin bu məsələyə münasibəti böyük maraq doğurur. O, müsahibələrində deyir: “Azərbaycan türkcəsi türk dillərinin içərisində ən zənginlərdən biridir və Türkiyə türkcəsilə qoşa gedir... Yalnız inkişaf baxımından Türkiyə türkcəsindən sonra gəlir. Çünki Türkiyə türkcəsi 600 ildir rəsmidir. 1299-cu ildən bəri, yəni Osman Qazi zamanından. Bizim dilimiz daha gəncdir, digər tərəfdən İranda da həmişə qadağa olunub, yazı dilimiz olmayıb. Burada da rus istilasında, rus dilinin istilasında qalıbdır. Onun üçün bolluca rus sözləri var. Əlbəttə, Türkiyə türkcəsi də çoxlu ərəb və fars sözləri ilə dolmuşdur. XX əsrdə bunu təmizləməyə başladılar. Bəzən də ifrata vardılar. Biz ortaq türkcə yarada bilmərik, bəlkə, ortaq türkcəyə doğru getməliyik ki, bir-birimizi başa düşək. Bizim Azərbaycan ədəbi türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi bir-birini başa düşür. Mən konqreslərdə görürəm ki, Azərbaycan alimləri öz ana dillərində çıxışlarını edirlər və türklərdə onları başa düşürlər. Bir iki yüz-üç yüz kəlmə var, onu öyrəndikdən sonra Türkiyə ilə Azərbaycan türkcəsi tamamilə anlaşılır. Biz çalışmalıyıq ki, ortaq türkcəyə doğru gedək. Yəni o bizə ideal olmalıdır. Mən də “Varlıq”da 30 ildir bu işlə məşğulam. Amma dünyada hamıdan çox Türkiyə türkcəsi məşhur olmuş, yayılmış və əhəmiyyət qazanmışdır”. [4, s.32]

Əlbəttə, bu mövqe nə qədər maraqlı olsa da, xüsusilə bir baxımdan mübahisəlidir ki, dillərin ümumi inkişaf qanunları inteqrasiya yox, diferensiasiyaya, yəni bölünməyə əsaslanır. Ona görə də nə qədər güclü olursa-olsun fərdi təşəbbüs və ya cəhdlərlə ortaq türkcənin formalaşacağını təsəvvür etmək çətindir. “Tərcüman”ın, “Füyuzat”ın təcrübəsi də bunu göstərdi. Odur ki, “ortaq türkcə” anlayışına türk dillərinin inteqrasiya prosesinin yekunu kimi baxmaq özünü doğrultmur.

Fikrimizcə, burada anlayışın özü də qüsurludur. İlk növbədə, ona görə ki, dərhal “inteqrasiya”-nı yada salmaqla, müstəqil türk dillərinin təbii hüquqlarını məhdudlaşdırmaq təsəvvürü oyadır. Halbuki söhbət türklər üçün onların artıq formalaşmış ədəbi (ümumilli) dillərinə toxunmadan öz aralarında ortaq ünsiyyət vasitəsinə nail olmalarından gedir.

Ortaq türkcə probleminin nəzəri həllində, görünür, T.Hacıyevin “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” monoqrafiyasını son söz hesab etmək olar. Müəllif bu qərara gəlir ki, türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət (ilətişim) dili olaraq Türkiyə türkcəsi qəbul edilməlidir. [1] Türkiyə türkcəsinin bu statusunu həm linqvistik, həm də bir sıra ekstralingvistik (əhalinin sayı, ölkənin siyasi nüfuzu, beynəlxalq münasibətlərə təsir imkanları və s.) amillər müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013, 248 s.
2. Cəfərov N. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 216 s.
3. Babayev C. Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultaylarında dil məsələləri, filologiya üzrə f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2016, 26 s.
4. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
5. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi-halı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 256 s.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1969, 384 с.
7. Abdullayev R. Türk dillərinin diferensiasiyası // Sələflər və Xələflər. I Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2014, s.480-484

РЕЗЮМЕ
ПОНЯТИЕ «ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ» И ПРОБЛЕМА «ОБЩЕГО ТЮРКСКОГО»
Гарибли А.Н.

Ключевые слова: *тюркские языки, общий тюркский, понятие, период.*

Понятие "тюркские языки" имеет абсолютно естественную основу, поскольку сформировалось после появления различных тюркских языков в результате дифференциации древнего тюркского (общетюркского) языка. Этот процесс, то есть становление языка, прошел три периода, к которым относятся:

- 1) период с раннего средневековья до начала Нового Времени;
- 2) период с начала Нового Времени до середины XIX века;
- 3) период с середины XIX века.

В теоретическом решении проблемы общего тюркского последним словом можно считать монографию Т.Гаджиева «Общий язык общения для тюрков».

Summary
THE CONCEPT OF "TURKIC LANGUAGES" AND THE PROBLEM
OF "GENERAL TURKIC"
Garibli A.N.

Key words: *Turkic language, common Turkic, concept, period.*

The concept of "Turkic languages" has an absolutely natural basis, since it was formed after the appearance of various Turkic languages as a result of the differentiation of the ancient Turkic (common Turkic) language. This process, that is, the formation of language, went through three periods, which include:

- 1) the period from the early Middle Ages to the beginning of the New Time;
- 2) the period from the beginning of the New Time to the middle of the XIX century;
- 3) the period from the middle of the XIX century.

In a theoretical solution to the problem of a common Turkic subsequent demolition, one can consider T. Hajiyev's monograph "Common language of communication for Turks".

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.02.2021
	Son variant	02.03.2021

UOT 82.09

BƏDİİ MƏTN VƏ ONUN TƏHLİLİ

ƏLİYEV RAFİQ YUSİF oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

rafig_yusifoglu@mail.ru

Açar sözlər: bədii, mətn, təhlil, ədəbiyyat, dil, filoloji, məzmun, forma

Bədii mətnin təhlili problemlərindən danışmazdan əvvəl, ümumiyyətlə mətn sözünün mənasını açmaq zərurəti ortaya çıxır.

Nədir mətn? Elmi ədəbiyyatşünaslıqda mətn sözü necə şərh olunur? Professor Əziz Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə yazılır: “Mətn – qələmə alınmış hər hansı bir əsər, habelə bir əsərin hissəsi. Mətn həm mətbəə, yaxud daş basması (litoqrafiya) yolu ilə çap olunmuş şəkildə, həm də əlyazması (avtoqraf, yaxud köçürmə surət) halında ola bilər. [1, s.110] “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə mətnin mahiyyəti belə şərh olunur: “Yazılmış və ya çap edilmiş halda olan hər cür nitq [ədəbi əsər, sənəd və i.a., habelə onlardan bir hissə, bir parça”. [2, s.358] Bu şərhərdə mahiyyət bütünlükdə açılmasa belə, müəyyən dəqiqləşmə zərurəti duyulsa belə, terminin mahiyyəti əsasən düzgün şərh edilir. Burada istər-istəməz F.Engelsin “Tərifin elmi yox, metodiki əhəmiyyəti” ilə bağlı qənaətləri yada düşür. “Hər cür nitq”in yazılı variantının mətn olması şübhə doğurmur. Ancaq mətn təkcə hər cür nitqin yazısından ibarət deyil axı. Tətəlim, ərizəni, arayışı, izahatı, tərcümeyi-halı və sair bu kimi yazıları nitq adlandırma bilmərik, ancaq onların da özünəməxsus mətnləri var və burada təəccüblü heç nə yoxdur.

Ədəbiyyatşünaslıqda mətn sözü ilə yanaşı, eyni mənəni bildiren latın mənşəli “tekst” sözündən də istifadə olunur. “Tekstum” sözünün leksik mənası mətn, sözlərin mənaca bir-birinə bağlanması anlamına gəlir. Professor Mikayıl Rəfilinin sözləri ilə desək: “Tekstoloji elmi filologiyinin xüsusi bir sahəsidir ki, əsasən ədəbi əsərlərin mətnini öyrənir. Mətnin tədqiqi, mətnin təhlili tənqid və nəşr etmək məqsədi daşıyır”. [3, s.12] “Mətnaltı”, “podtekst” ifadələri də əslində eyni mənəni verir və bu məsələlərin şərhə xüsusi bir tədqiqat predmeti ola bilər.

Göründüyü kimi, mətni şərtləndirən əsas amil onun yazılı formada olmasıdır. Başqa sözlə, yazı mətnin (əsas fikrin) mövcudluğu formasıdır. Şifahi nitqin, çıxışın, məruzənin məzmunu yazıya köçürüldə bir növ maddiləşir, mətnə çevrilir. Fikrimizə, “mətbu”, “mətbuat” sözləri də elə ərəb mənşəli “mətn” sözündən qaynaqlanır.

Mətnşünaslıq, tekstologiya terminləri də “mətn” və “tekst” sözlərinin lüğəvi mənalarını özündə ehtiva edir və ədəbiyyatşünaslıq elminin yardımçı sahələrindən birinin mahiyyətini özündə cəmləşdirir və “mətnşünaslıq” “filologiyanın, ədəbi abidələrin və tarixi sənədlərin dəqiq mətnini müəyyənləşdirməklə məşğul olan elm sahəsi” [2, s.358] kimi səciyyələndirilir.

Mətnlər istər məzmununa, istərsə də formasına görə fərqli olduğundan bütün mətnləri bədii mətn hesab etmək olmaz. Bəs nədir bədii mətn? Onu digər mətnlərdən fərqləndirən aparıcı cizgilər nədən ibarətdir?

Bədii əsərlərə aid bütün xüsusiyyətlər elə bədii mətnə də aiddir. Bədii əsərlər necə təhlil edilirsə, elə bədii mətnlər də o cür incələnir, şərh olunur. Ona görə ki, bədii əsər yazıya alınanda bədii mətnə çevrilir. Müəllifin hiss və həyəcanları, düşüncələri, sənətkarlığı bədii mətn vasitəsi ilə digər insanlara çatdırılır. Burada da mətnin bədii sözlərdən ibarət olması, məcazlardan, bədii təsvir vasitələrindən istifadə, poetizmlər, obrazlılıq ən aparıcı cəhətlərdir.

Uzun illərdən bəri bədii mətnin filoloji təhlili ilə bağlı tədqiqatlar aparən, filologiya elmləri doktoru, professor Nina Bolotnovanın fikrincə: “Filoloji təhlilin məqsədi forma və məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi zəminində müəllifin ideya və düşüncələrinin kulturoloji statusunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir”. [4, s.27]

Hər bir mətn fərdi düşüncənin məhsulu olduğu üçün bir-birindən həm məzmun, həm də formaca fərqlənir. Bütün düşüncələr bədii mətn şəklində reallaşır, maddiləşir, onun oxuyanlarda fikir və mülahizə yürütmək imkanı yaradır. Başqa sözlə desək, bütün təhlillər bədii mətnin özündən qaynaqlanır. Bədii mətn ədəbiyyatşünasın, filosofun istinad nöqtəsidir...

Bədii mətni dəyərləndirərkən bütün digər xüsusiyyətlərlə yanaşı, araşdırıcının həssaslığı, duyumu, fərdi yanaşma qabiliyyəti olduqca vacibdir. Təhlilin istiqaməti isə ədəbiyyatşünasın mətnə hansı prizmadan yanaşmasından, ədəbi məramı və məqsədindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Mətn bədii təhlilin, bədii dəyərləndirmənin obyektidir. Mətni dəyərləndirmə təkcə onun müəllifinin yox, eyni zamanda araşdırıcının özünün səviyyəsinin, elmi potensialının, ədəbi zövqünün, dünyagörüşünün göstəricisidir.

Əgər ədəbiyyatşünas bədii mətni dəyərləndirməyi, yaxşını ortababdan, pisdən, hətta adi söz yığımından fərqləndirməyi bacarmırsa, onun yürütdüyü “nəzəri” mülahizələr sabun köpüyü kimi bir şeydir və təbii ki, bu halda heç bir bədii dəyərləndirmədən söhbət belə gedə bilməz. Əgər araşdırıcı adi şeir texnikasını bilmirsə, dilin incəliklərini, mətn daxilindəki mənə çalarlarını necə dəyərləndirə bilər? Başqa sözlə desək, ədəbiyyatşünasın təkcə nəzəri yox, həm də praktik hazırlığı olmalıdır. Nəzəri fikir mətnin özündən doğmalıdır. Təəssüf ki, çox zaman bizdə başqa xalqların nəzəri meyarlarına uyğun bədii mətn axtarılır, çalxanan ədəbi proses, yaradıcılıq posesi nehrəsinin yağının yağ, ayrılanın ayrılan olmasını yoxlamaq üçün onun içinə kənardan gətirilən “nəzəri fikir qaşığı” uzadılır ki, burada lazımı səviyyədə bədii dəyərləndirmədən söhbət belə gedə bilməz. Əlbəttə, ədəbiyyatşünasın nəzəri hazırlığı çox vacibdir, lakin təkcə bu, bədii mətni lazımı şəkildə dəyərləndirməyə bəs eləmir. Əsas məsələ nəzəri biliyə sahib olmaq yox, onu tətbiq etməyi bacarmaqdadır. Obrazlı şəkildə desək, hər bir qıfılın öz açarı var. Həmin kilidi açmaq üçün ancaq ona düşən açarı tapmaq lazımdır. Bizdə isə bir açarla bütün qapıları açmaq cəhdi göstərilir... Yaxud əksinə, bir qıfılı açmaq üçün lazımı açarı tapa bilməyənlər gətirdikləri heç nəyə lazım olmayan bir top açarı nümayiş etdirmək cəhdi göstərilir...

Təəssüf ki, çox zaman mətnin özü qalır kənardan, ədəbiyyatşünas uzun-uzadı daxli olmayan məsələlərdən danışır. Mətndəki müəllif qayəsini, onun əsas fikrini nə şəkildə, hansı vasitələrlə çatdırmaq ustalığını açmaq cəhdi əvəzinə, tədqiqatçı, tənqidçi nəzəri informasiyalarının bolluğunu nümayiş etdirmək sevdasına düşür.

Mətn dəyərləndirilərkən onun meydana gəldiyi sosial-tarixi şəraiti, o dövrün ədəbi mühitini, müəllifin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi nəzərə almaq vacibdir.

Hər mətn sosioloji və eləcə də bədii təhlilə lazımı material verə bilmir. Elə buna görə də tədqiqatçı həmişə hər hansı bir dövrdə yaranan istər mövzu və problematika, istərsə də sənətkarlıq baxımından ən səciyyəvi hesab etdiyi mətnləri tədqiqata cəlb etməyə üstünlük verməlidir. Söz demək imkanı verən elə bədii mətnin özüdür. Mətn istər məzmun, istər forma baxımından nə qədər mükəmməl olarsa, daha ətraflı incələmə, təhlil imkanı yaranar. Təəssüf ki, mükəmməl bədii mətnlə miyanə düşüncələr yığımını bir-birindən fərqləndirməyi bacarmayan araşdırıcılar yetərincədir. Bədii sözlə ümumi sözü bir-birindən fərqləndirməyi bacarmayanlardan incələmə, ümumiləşdirmə, analiz, sintez qabiliyyəti gözləmək nə dərəcədə düzgündür? Poetik duyumu olmayan ədəbiyyatşünas nə qədər nəzəri informasiyaya malik olsa belə, bədii mətni lazımı səviyyədə təhlil edə bilməz. Bir də təkrarlamağı vacib sayırıq ki, nəzəri fikir bədii mətnin özündən qaynaqlanmalıdır. Başqa sözlə desək, damara baxıb, sonra qan almaq lazımdır.

Bədii mətnə yaradıcı insanın hər hansı bir ədəbi mühitdə formalaşan düşüncə tərzini, onu əhatə edən həyat hadisələrinə münasibəti öz əksini tapmış olur. Bütün bunları lazımı səviyyədə nəzərə almadan mətnin alt qatında gizlənən müəllif məramını da görmək mümkün deyildir. Mətnaltı mənə

çox vaxt kül altında işaran közləri xatırladır. Közdən yeni ocaq qalamaq mümkün olduğu kimi, müəllif qayəsini duyan araşdırıcı da bu fikirlər əsasında yeni, orijinal elmi və fəlsəfi qənatlərə gələ bilər və beləliklə də onun hazır mülahizələrdən, reseptlərdən istifadəsinə ehtiyac da qalmaz. Xəstəliyin müalicəsi üçün ən vacib məsələ diaqnoz qoymaq olduğu kimi, bədii mətni də təhlil etməkdən əvvəl onu duymaq çox vacibdir. Orqanizmin tələbatına uyğun olmayan ən bahalı dərmanların faydası olmadığı kimi, bədii mətni dəyərləndirərkən də ən mükəmməl nəzəri qənaətlər belə təhlil prosesinə kömək eləyə bilməz.

Bütöv bir canlı orqanizmi müayinə edib lazımi qənatə, nəticəyə, yekun fikrə gəlmək üçün ayrı-ayrı analizlər aparıldığı kimi, bədii mətnin də kompozisiya bütövlüyünü, məzmun və forma vəhdətini anlamaq məqsədiylə bu tamı yaradan incəliklərin, “küll”ü yaradan “cüz”lərin bədii əsərin strukturundakı yerini və rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bütövün, tamın mahiyyətini qavramaq üçün onu yaradan hissələrin incələnməsi zəruridir. Əslində təhlil elə tamı dərk eləmək üçün onu fikrən hissələrə ayırıb öyrənmə deməkdir. Çünki analizsiz sintez, təhlilsiz, incələməsiz tam qavrama, dəyərləndirmə də mümkün deyil. Mükəmməl bədii mətnlərdə hər bir detalın, təsvir vasitəsinin, söz sırasının, məntiqi vurğunun, potik əsərlərdə vəznin, təqtinin, qafiyənin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Çox təəssüf ki, bəzən əsas məsələdən çox, ikinci dərəcəli məsələlərin şərhinə, tamın daha yaxışı qavranılması üçün müəllifin istifadə etdiyi təfərrüatların şərhinə daha çox yer verilir, mahiyyət unudulur. Necə deyərlər, abidənin özündən çox, onun postamentindən danışılır. Müəllifin əsas qayəsini tuta bilməyən tənqidçi, ədəbiyyatşünas səpilən buğdanın, arpanın, darının içərisinə qarışdırılıb yerə atılan mirvariyyə, inciyyə əhəmiyyət verməyib, gözünün ucuyla da baxmayıb özünə lazım olanı dənləyən quşa bənzəyir. Ulu Füzuli demişkən: “Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz”...

Elmi yeniliyi: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, bu mövzuda nəzəri məqalə yazılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən tədqiqatçılar və müəllimlər bəhrələnmə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 200 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 282 s.
4. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. М.: Наука, 2009, 520 с.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТЕКСТ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Алиев Р.Ю.

Ключевые слова: литература, текст, анализ, язык, филология, содержание, форма.

Анализ художественного текста - очень важный вопрос. В статье разъясняется художественный текст, его суть со ссылкой на научные источники. Автор описал принципы анализа текста. При анализе художественного текста рекомендуется обращать особое внимание на интерпретацию того, как используются ведущие элементы, составляющие композицию, а также на форму и содержание.

SUMMARY
LITERARY TEXT AND ITS analysis
Aliyev R.Y.

Key words: *literary, text, analysis, literature, language, philological, content, form*

The analysis of a literary text is a very important issue. This article explains the literary text, its essence, citing scientific sources. The author has described the principles of analyzing the text. When analyzing a literary text, it is recommended to pay special attention to the interpretation of how the leading elements that make up the composition are used, also to form and content.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.02.2021
	Son variant	26.02.2021

UOT 82.282

SEHRLİ NAĞILLARDA MİFOLOJİ DÜNYA MODELİNİN ELEMENTLƏRİ**QURBANOV NAIL MƏHƏBBƏT oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d., dosent*nail.qurbanov.79@mail.ru*Açar sözlər: mifologiya, folklor, sehrlı nağıl, mifoloji dünya modeli, xtonik məkan*

Miflər düşüncə məhsulu olmaqla konkret epoxanın, ibtidai icma quruluşunda yaşayan insan düşüncəsinin materiallarıdır. Mif çağı sona yetdikdən sonra isə mif də miflikdən çıxır. O artıq bir sakral mətn, “mövcud reallığı” əks etdirən düşüncə hadisəsi kimi aktuallığını itirir. “insanların şüurunda dini etiqad və mifoloji inancların zəifləməsi, ayin və mərasimlərin öz sakral mahiyyətini itirməsi, ümumiyyətlə, əski dəyərlərin itirilməsi, mifoloji qəhrəman obrazlarının adi insanlarla əvəz edilməsi, diqqətin əvvəlki kimi ümumi kollektivə yox, daha çox ayrı-ayrı şəxslərə, kollektivin ümumi problemlərindən ayrı-ayrı fərdlərin problemlərinə cəlb edilməsi mifin süqutunun və mifoloji şüurun parçalanmasının əsas mahiyyətini təşkil edirdi”. [16, s.142] Ancaq mifin düşüncə hadisəsi kimi öz aktuallığını itirməsi onun bir mətn kimi də tamam itməsi demək deyildi. Nizamsız xaosdan nizamlı kosmosa keçid mifologiyanın əsas qanunauyğunluğudur. Özündən sonra gələn yaradıcılıq növləri də (epik növün əksər janrları) bu ənənəni davam etdirmələri, yəni kosmosun bərpasına xidmət etmələri ilə də mifologiyanın ənənə varisləri kimi çıxış edirlər. Mifoloji təsəvvürlər “mifopoetik mərhələdən” sonra da, yəni artıq tarixi və epik şüurun hakim kəsildiyi dövrdə də onlara özünün güclü təsirini göstərmişdir.

Bu baxımdan mif heç də tamam yox olub itməmiş, o, folklor və folklor mətnlərinə transformasiya olunmuşdur. İbtidai icma quruluşunun dağılması ilə onun şüur tipi olan mifologiya və mifoloji mətnlər də parçalanır və epik mətnlərin: nağıl, əfsanə, dastan və s. içərisində əriyir. Bu baxımdan müasir nağıllar da ən arxaik miflərin varisləridir və onlar isə öz daxili qanunauyğunluğuna görə mövcud olduğu zamana, çağa uyğunlaşmışlar.

Məlum olduğu kimi, mif kortəbii inancdan doğan obrazlar sistemidir, bəsit formada yaranan möcüzəli hadisələr toplusudur, gerçəkliyin dərkinə doğru atılan kövrək addımlardır. Ona görə də miflərdə “hansı səbəbdən və necə yaranıb?” sualına cavab axtarılır. Nağıl isə xalq epik ənənəsinin xüsusi ölçülərdə biçimlənmiş bitkin formasıdır, “süjetqurma” sənətidir. Miflərdə süjetin özü yoxdur, yalnız onun tikinti materialları var. Mif bu tikinti materiallarından istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyildir, ona görə ustalığı nağılın ixtiyarına buraxır. Nağıllar mif modellərindən istifadə edərək möhtəşəm saraylar ucaldır. Miflərdə motivlər nəyinsə şərhinə, izahına, aydınlaşdırılmasına yönəldilir, nağıllarda isə hər şey arzulanan həyatın geniş lövhələrlə təsvirinə, maraqlı süjet qurmağa xidmət edir. Mif hazırlıqsız, məqsədsiz, qeyri-şüuri şəkildə yaranır, sonra onu hansısa məqsədə yönəldir. Nağıl isə ağılın, bacarığın, istək və arzulardan doğan, hazırlıqlı, sağlam (yəni qorxu hissəsinə əsaslanmayan) düşüncənin məhsuludur. Mif nağıllara keçəndə obrazlaşır, rəmzləşir, inanış formasını itirir, bədii detala, qəlibə, bədiiliyin əks olunma mexanizminə çevrilir. Deməli, nağıl daha çox estetik funksiya daşıyır və poetik xalq yaradıcılığının fikir, sənət sinkretizminin dairəsini aşmağa, müstəqilləşməyə doğru atdığı ən cəsarətli addımlarından biridir. [11, s.151] A.Şükürov bu barədə belə yazır: “Çox vaxt mifləri nağıllarla eyniləşdirirlər. Lakin qədim insanlar miflərə nağıl kimi baxmırdılar. Onlar üçün mif dünyanın dərk edilməsi cəhdi, onun mənşəyi, insanın dünyada yeri və s. məsələləri izah etmək vasitəsi idi... Nağıl xalq yaradıcılığının məhsuludur. Onlar şüurlu şəkildə uydurulur, özü də əvvəlcədən məqsəd, ideya məlumdur. Eyni

zamanda həm nəql edən və həm də dinləyən danışanların uydurma olduğunu başa düşür və ona şərti olaraq inanır”. [13, s.16]

Doğrudur, miflərlə nağıllar arasında bir sıra bənzərliklər də mövcuddur. Nağıllarda nağıl qəhrəmanları, şər qüvvələr, qorxunc varlıqlar – əjdahalar, divlər, təpəgözlər və s. vardır, miflərdə də mədəni qəhrəmanlar və sadaladığımız mənfi obrazlar vardır. Mif və nağıl qəhrəmanları isə bu şər qüvvələrə, qorxunc varlıqlara qarşı mübarizə aparır, nəticədə onlara qalib gəlir və mövcud məkan və zaman daxilində kosmik nizamı bərpa edirlər. Bundan əlavə “miflə nağıl arasındakı ümumi yaxınlıq hər ikisində də təbiət hadisələrinin, heyvanlar və əşyaların canlı bir şəkildə insan kimi təsvir edilməsi və insan kimi düşünmələridir”. [14, s.92] Göründüyü kimi mif və nağılın məzmunu və qayəsində oxşarlıqlar çoxdur. Nağılın epik şüur tipinin törəməsi olduğunu nəzərə alsaq, onun mifdən sonranın hadisəsi olduğu faktı aydındır. Bu halda nağılın mifdən törəmə olduğu üçün onu tam təkrar etməsi kimi yanlış nəticələrə də gəlib çıxmaq olar. Necə ki vaxtilə mifoloji məktəbin nümayəndələri belə yanlış nəticəyə gəlmişdilər. Onlar belə iddia edirdilər ki, nağıllar qismən dəyişiklikliyə uğramış miflərdən başqa bir şey deyildir. [15, s.37] Mifoloji məktəbin nümayəndələri müqayisə etdikləri predmetlərin şüur tipinə görə bir-birindən tamamilə fərqli tiplərin məhsulu olduğunu nəzərə almadıqları üçün onların tamamilə fərqli orientasiyaya malik olduqlarını da dərk edə bilmirdilər. Lakin məsələyə daha dərinləndirən nüfuz etdikdə bunun heç də belə olmadığını aşkar etmək olar. Az əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, mif ibtidai insanın onu əhatə edən ətraf aləmi öyrənmək, ondan əvvəl yaranmış bu dünyanı və bu dünyada hökm sürən qanunauyğunluqları dərk etmək cəhdidir. İbtidai insan idrakının və təxəyyülünün imkan verdiyi qədər bu aləmi dərk etməyə çalışmış və kosmosun mövcud qanunauyğunluqlarını sistemləşdirməyə səy göstərmişdir. Deməli, mif çağının reallıqlarını əks etdirən miflər əslində elə həmin dövrün “həqiqətləridir”. Bu baxımdan mifin epik növün bütün janrlarından, eləcə də nağıllardan əsas fərqi odur ki, zamanında (mif çağında) onun həqiqiliyinə inanılırdı. Düzdür, bu həqiqət anlayışı tamamilə nisbidir, yəni bugündən keçmişə, onun miflərinə nəzər saldıqda onların heç də əsl həqiqəti əks etdirmədiyini aydın görünür. Lakin nəzərə alsaq ki, onu yaradan insanların həqiqəti dərk etmək imkanları nə səviyyədə idi və bu miflər onların elə əsl həqiqət haqqında təsəvvürlərini əks etdirirdi, onda hər şey aydın olur.

Bundan əlavə, mifopoetik şüur üçün zaman və məkan amilləri hakim, prioritet deyildir. Yəni yaradılış aktının baş verdiyi məkan və zaman mifopoetik ənənədə sakraldır, əvvəlinci zamandır və ya elə “mif çağı” kimi ilkindir.

Nağılda isə vəziyyət başqa cürdür. Burada mifdən fərqli olaraq, uydurma, real olmayan hadisələrin təhkiyə edilməsi faktı mövcuddur. Yəni mifdən fərqli, nağılı yaradan və danışan kütlə onun real bir hadisəni əks etdirmədiyini aydın bilərək bunu edirlər. “Lakin nağılın əsas məqsəd, qayəsi kimi ya əyləncə, ya da ibrət götürmə, öyüd-nəsihət vermə kimi didaktik nəticələrin aşılması faktı əsas götürülür”. [18, s.3]

Bundan əlavə, qeyd etdiyimiz kimi, nağılda diqqətin mifdəki kimi ümumi kollektivə yox, daha çox ayrı-ayrı şəxslərə, kollektivin ümumi problemlərindən ayrı-ayrı fərdlərin problemlərinə cəlb edilməsi hadisəsi də baş verir. Məsələn, mifdə mədəni qəhrəmanın fəaliyyəti nəticəsində ümumbəşəri faydalar əldə edilir; o, ilk odu insanlara tapıb gətirir, ilk əmək və ovçuluq əşyalarını, eləcə də digər avadanlıqları insanlara bəxş edir. Nağılda isə qəhrəman daha çox öz şəxsi mənafeyi üçün, məsələn: padşah qızı ilə evlənmək üçün həmin padşahlar tərəfindən bir sıra süni maneələrlə qarşılaşdırılırlar, ya uzaq və qorxulu məkana nə isə sehrli bir əşyanı gətirməyə yollanırlar, ya da sevdiyi qızı oğurlamış qorxunc varlığın dalınca gedərək, onunla vuruşaraq nəhayətdə öz məqsədinə çatır.

Ramazan Qafarlı bu barədə yazır: “Miflərdə hər hansı bir demiurqun fəaliyyəti kütləvi xarakterdə olub kosmik mahiyyət kəsb edir, başqa sözlə, işıqın, odun, içməli suyun meydana gəlməsi kimi mifoloji prosesləri müəyyənləşdirir. Bu motiv nağıllara transformasiya ediləndə, ilk növbədə kütləvilikdən çıxır, bir şəxsə – baş qəhrəmana uğur qazandırmaq vasitəsinə çevrilir. Ya da bir ailəyə xoşbəxtlik bəxş edir – sonsuz ər-arvada övlad verir, nəsil artımı xarakteri alır, ən geniş

halda sosial-ədalət məsələlərini yoxsulların, günahsızların, qərblərin, kimsəsizlərin xeyrinə həll edir. Məsələn, miflərdə dirilik suyu bütün varlıqlara can verir, həyat rəmzidir, dünyanın ayrı-ayrı elementlərini ölümsüzləşdirən vasitədir. Nağıl və dastanlara keçəndə isə yalnız qəhrəmanın özünə, yaxud xəstə atasına yardım edir”. [11, s.159]

Göründüyü kimi, mifdə daha çox ilkin fəaliyyət və ilkin əşyaların əldə edilməsi prioritet məsələdirsə (xatırladaq elə buna görə mif çağını ilk əşyalar və ilk kəşflər dövrü adlandırırlar), nağılda ayrı-ayrı obrazların müxtəlif sərgüzəştləri haqqında təhkiyə yer alır. Eyni zamanda nağılda mifdən fərqli olaraq, konkret zaman və məkan anlayışı mövcuddur.

Bütün bunlarla yanaşı, miflərin nağıllara bu və ya digər formada təsiri, keçməsi faktı sübhəsidir. Yəni daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, mif düşüncə hadisəsi kimi öz aktuallığını itirdikdən sonra epik mətnlərə, o cümlədən nağıllara transformasiya olunmuşdur. M.İ.Steblin-Kamenski mifin nağıllara keçidinin, əsasən, bu cür baş verdiyini göstərir: ya əski miflər dövrün, çağın dəyişməsilə yeni keyfiyyət və ünsürlərlə zənginləşərək nağıla çevrilirlər, ya da müstəqil şəkildə yaranmış nağılın süjetinə mif motivləri daxil olaraq onu zənginləşdirir. [19, s.97]

Miflərin nağıllara keçidinin birinci formasını, yəni əski miflərin dövrün, çağın dəyişməsilə yeni keyfiyyət və ünsürlərlə zənginləşərək nağıla çevrilməsi hadisəsini isə, əsasən, arxaik nağıllarda müşahidə etmək olur. Bu baxımdan, arxaik nağıllarımızdan biri olan «Tapdığın nağılı» üzərində apardığımız müşahidələrimizin nəticələrini ümumiləşdirək. Gəldiyimiz qənaətə görə «Tapdığın nağılı» da birbaşa mifdən qaynaqlanan, başqa sözlə, onun əsasında formalaşan bir nağıldır. Bunu nağılın mətnində verilən mifoloji informasiyalar təsdiqləməkdədir. R.Qafarlı bu nağılın mifoloji kökləri haqda belə yazır: “«Tapdıq» nağılı ən əski təsəvvürlərə söykənir, mifik dünya modelinin təşəkkül tapmasında iştirak edən ünsürlərin fəaliyyətini təfərrüatıyla süjetində qoruyub saxlayır”. [11, s.160]

İlk əvvəl onu qeyd edək ki, nağıldakı obrazlar: Gün, Ay, Şəms, Tufan (dev) kimi antropomorflaşmış obrazlardır. Və nağıldakı əsas hadisələr bu astral obrazlar arasında cərəyan etməkdədir. İ.Abbaslı mifoloji təsəvvürlərin əfsanələrə transformasiyasından bəhs edərkən yazırdı: “Səma cisimləri ilə bağlı yaranmış ayrı-ayrı əfsanələrdə xalqın mifoloji görüşləri yer tutur. Ay, Günəş, Ulduz və özgə planetlərdən söz açan belə örnəklər sonralar astral səciyyəli folklor əsərlərinin yaranmasında mühüm rol oynamışlar”. [1, s.5] Eyni ilə burada da biz həmin hadisəni, mifoloji təsəvvürlərin nağılda təzahürlərini müşahidə edirik.

Nağıldakı Tapdıq obrazı da adi insan obrazı deyil, o fəvqəlinisandır, Günəş Tufanın sevgi izdivacından doğulmuşdur. Xatırladaq ki, adi bəşər övladı Gülüstani-Baği-İrəmə girə bilmədiyi halda Tapdıq rahatlıqla bunu edir. Zənnimizcə, nağıldakı bu obraz sonrakı çağlarda insanlaşdırılmışdır. Bu obraz haqqında Ə.Əsgərov yazır: “Tapdıq yeri demonik varlıqlardan təmizləmək üçün göydən yerə atılan tanrı obrazları ilə bağlı epik qəhrəmanlar silsiləsinə daxildir... Nağılda Tapdığın mədəni qəhrəman cizgiləri özünü göstərir. Tapdıq müxtəlif demonik qüvvələrlə vuruşaraq onları məhv edir... Tapdıq qeyri-adi səsə – nərəyə malikdir. Epik mətnə qəhrəmanın nərə atributu ildırım tanrısı ilə əlaqəli olan göy gurultusu ilə simmetrikləşir”. [9, s.121-122]

Tapdığın bacılığı Qəmər obrazı isə, əslində, Ayın antropomorfik obrazıdır (məlum olduğu kimi Qəmər farsçada Ayın adıdır). Günün Qəmər gözüllüyünə paxıllıq etməsi, əslində, Günün Ayın gözüllüyünə paxıllıq etməsidir. Bu barədə tarixən müxtəlif xalqların mifologiyalarında kifayət qədər miflər mövcud olmuşdur. [17, s.78-80, s.461-462] Bu baxımdan, Günün sevgilisi Tufandan xahiş edərək Qəmər xanımı Zülmət dünyasına atdırması da mifoloji kontekst üçün xarakterikdir. Mifoloji məntiqə görə, məhz elə buna görə Günəş gündüzlər, Aysa gecələr çıxır.

Daha sonra nağılda göstərilir: “Tufan devin baxtından idi, Gün xanım Zülmətə getmirdi, onun Zülmətdən zəhləsi gedirdi”. [3, s.132] Bu cümlədə də mifoloji informasiya özünü göstərməkdədir. Mifoloji məntiqə görə Günəş zülmətə gedə bilməz, ona görə Günəş zülmətə getmir.

Bundan əlavə, nağılda başqa bir neçə cümlələrdən də mifoloji görüşlərlə bağlı dünya modelini bərpa etmək olur ki, onları da qeyd edək. Nağılda göstərilir: “Bulud, duman, yağış, qar, dolu Tufan

devin gözündən tökülən yaşdan əmələ gəlir". [10, s.146] Və ya: "Tapdıq qılıncı çəkib elə bir nəərə çəkdi ki, tilsim tamam titrədi, ulduzlar hərəkətə gəldi. Onun bu nəərəsi həmişə havada qaldı, ildırım, göy gurultusu oldu". [10, s.151] Və ya: "Meymunun gözlərindən axan yaş böyük dəryalar, ümmanlar, göllər əmələ gətirdi. Günün gözlərindən tökülən yaşın hər damlası bir qızılgül kolu olub hər rəngə çalır, qəh-qəhə çəkib gülürdü". [3, s.151]. Göründüyü kimi, gətirdiyimiz nümunələrdə yaradılış aktından söhbət gedir. Başqa sözlə, nağılda dünyada olan bir sıra hadisə və şeylərin (bulud, duman, yağış, qar, dolu, ildırım, göy gurultusu, böyük dəryalar, ümmanlar, göllər, qızılgül kolu və s.) ilkin yaradılışı, formalaşması təsvir edilir. Burada diqqəti mühüm bir detal cəlb edir. Belə ki, bulud, duman, yağış, qar, dolu Tufanın göz yaşlarından, dəryalar, ümmanlar, göllər meymunun göz yaşlarından, qızılgül kolu Günün göz yaşlarından əmələ gəlir. Bu məsələyə indiyədək folklorşünaslıqda diqqət yetirilməmişdir. Folklorşünas M.Kazımoğlu (İmanov) özünün "Gülüşün arxaik kökləri" adlı kitabında gülüşün həyatverici funksiyasına toxunmuş, folklor mətnlərindən gətirdiyi nümunələr əsasında gülüş aktının yaradılışla bağlı roluna diqqət vermişdir. [10, s.20-23] Ancaq Azərbaycan folklorunda göz yaşının mifoloji funksiyasına indiyə qədər diqqət yetirilməmişdir. Folklor mətnlərində (nağıllarda, əfsanələrdə və s.) elə obrazlar vardır ki, onların gülüşü və ağlamaqları (göz yaşları) yaradıcı səciyyə daşıyır. Biz yuxarıda "Tapdıq" nağılının nümunəsində əyani şəkildə gördük ki, Tufanın və Meymunun, Günün ağlamaqları kosmoloji obyektlərin (bulud, duman, yağış, qar, dolu, dərya, ümman, göl, qızılgül – bitki) yaranmasına səbəb olur.

Gülüş və göz yaşı (ağlamaq) semantik baxımdan qarşılıq duran hərəkətlərdir. Bu aktların əks semantikasi onların mifoloji düşüncədə qarşılıq qoşası (dual qoşalıq) əmələ gətirməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, gülüş və göz yaşı qarşı dursalar da, qoşalıq kimi, dünya modelinin üfüqi strukturunun eyni bir səviyyəsini təşkil edirlər. Başqa sözlə, gülüş yaradıcı keyfiyyət daşdığı kimi, onunla eyni sırada duran göz yaşı da, məntiqi olaraq, mifoloji səciyyə daşmalı idi. Mətnlərdən əyani şəkildə görürük ki, göz yaşı, doğrudan da, yaradılış aktıdır və bir sıra obyektlər göz yaşının vasitəsilə əmələ gəlir.

Göz yaşı mifologiyanın mühüm ünsürü olan su başlanğıcı (stixiyası) ilə bağlıdır. Lakin mifdə hər insanın (adi, profan varlığın) göz yaşı sakral qüvvəyə malik deyildir. Bu, yalnız ilkin əcdad, yaxud onun mifdən folklora transformasiya olunmuş törəmə obrazlarının (paradiqlərinin) göz yaşları ola bilərdi. Bu halda çox asanlıqla Tufanın, Meymunun, Günün, o cümlədən nərəsindən ildırım, göy gurultusu əmələ gələn Tapdığın obrazlarında mifoloji ilkin əcdada məxsus ilkin arxetipləri bərpa etmək mümkün olur.

Bundan başqa, nağılda Ayın Günə aşiq olması ilə bağlı mifoloji təsəvvürlər də əks olunmuşdur. Şəms nə qədər anası Günə Ayı sevməyi təkid edərsə də, Gün yenə əksinə, Tufan devi sevməkdə davam edir. Ay da öz eşqini Günə etiraf edir, lakin bu da bir nəticə vermir. "Günlərin bir günü Ay göydə Günə yaxaladı... O qucaqlayıb Gün xanımı öpmək istəyəndə Gün xanım dartışıb onun əlindən çıxdı, başladı qaçmağa. Ay qovdu, Gün qaçdı. Axırda Gün xanım əyilib bir ovuc palçıq götürdü. Ayın üzünə çırpdı, onun üzünü ləkəli elədi". [3, s.156] Göründüyü kimi, nağılda qorunub qalan bu informasiyalar mifoloji mahiyyətli olub, Ayın Günəşə olan sevgisi və onun üzündə yaranan ləkələrdən bəhs edir. Ayla Günəş haqqındakı əfsanələrdən bizə bəlli olan bu mifoloji aktın nağılda mövcudluğu digər mifoloji aktları da təsdiq edir. Yəni nağılın poetik sistemində mifoloji lay bir sistemdir. O, heç vaxt nağılın strukturunda təsadüfi səciyyə daşıya bilməz. Nağılda hər hansı mifoloji ünsürün varlığı göstərir ki, həmin nağıl poetik mətn kimi mifoloji dünya modeli ilə bağlıdır. Bu görüşlər sistemdir və onun nağılda mövcudluğu sistemli xarakter daşıya bilər. "Tapdığın nağılı"nda gördüyümüz kimi, bu mətnə mifoloji faktlar sistem təşkil edir.

Beləliklə, "Tapdığın nağılı" əslində birbaşa mifdən qaynaqlanan nağıl mətnidir. Yəni onun əsasında Günün və Tufanın sevgisi, Ayın Günə olan məhəbbəti, Ayın üzündə olan ləkələrin yaranma səbəbi, bulud, duman, yağış, qar, dolu, ildırım, göy gurultusu, böyük dəryalar, ümmanlar, göllər, qızılgül kolu və s. yaranması haqqında mifoloji təsəvvürlər dayanmışdır.

Azərbaycan nağılları içərisində mifoloji mahiyyət daşıyan nümunələrdən biri də “Şəms-Qəmər” nağılıdır. [3, s.87-125] Nağılın əsasında “Tapdığın nağılı”nda olduğu kimi Ay və Günəşin bir-birinə olan sevgi mövzusu dayanmışdır. Maraqlıdır ki, nağılda Ayı simvolizə edən Qəmər obrazı (kişi başlanğıc) Günəşi simvolizə edən Şəms və Afitab (qadın başlanğıclar) adlı iki qızla evlənir. Yəni burada təsadüf yoxdur. Təsadüf olsa idi, Günəşi simvolizə edən obrazlardan biri (məsələn, Şəms) Ayı simvolizə edən Qəmər və Günəşi simvolizə edən digər bir obraz olan Afitabı alardı (evlənərdi). Lakin məlum olduğu kimi burada ritual-mifoloji semantika Ay və Günəşin sevgisi üzərində qurulmuşdur deyə, Ayı simvolizə edən Qəmər obrazı Günəşi simvolizə edən obrazlarla – Şəms və Afitabla evlənir. Qəmərlə bu izdivacdan Şəms və Afitabın hərəsinin bir oğlu olur. Onların birinin adı Ülkər, digərininki isə Səttar olur. Məlum olduğu kimi, Ülkər və Səttar hər ikisi ulduzları simvolizə edir. Yəni belə görünür ki, əski mifoloji təsəvvürlərə görə, Ülkər və Səttar ulduzları Ay və Günəşin övladları olmuşdur. R.Əlizadə də qeyd edir ki, nağıl mətnində müşahidə olunan obrazlar – Günəş (Qəmər), Ay (Şəms), Göy üzü (Asiman) və ulduzlar (Ülkər, Səttar) astral müstəvidə mifologiyanın atributları kimi çıxış edərək türk dünya modelini təqdim edirlər. [8, s.15]

Azərbaycan folklorunda mifin nağıllara ikinci formada keçidini, yəni müstəqil şəkildə yaranmış nağılın süjetinə mif motivlərinin daxil olaraq onu zənginləşdirməsini, ilk növbədə, klassik nağıllarda təsadüf olunan mifoloji motivlər sübuta yetirir. Bir sıra totem mifləri heyvanlar haqqında olan nağıllarda öz əksini tapmışdır. Mifoloji ünsür və motivlərə sehrli nağıllarda daha çox rast gəlinir. Bu nağıllarda mifin izləri çox aşkar görünür, məsələn, divlərin, əjdahaların, pərilərin mövcudluğu, müxtəlif heyvanların – atların, göyərçinlərin və s. dilə gəlib insanlarla danışması, nağıl qəhrəmanının cild dəyişdirməsi, onların daşa dönmələri, quşa, ilana, itə və s. çevrilmələrini əks etdirən motivlərin mövcudluğu sözsüz ki, onların birbaşa mifoloji şüur tipinin qalığı olmasından xəbər verir. Eyni zamanda miflərdə rast gəlinən mənfi, demonik obrazlar nağıllarda düşmən obrazlarında təcəlli tapmış olur və epik qəhrəmanın mübarizə obyektinə onlar olur.

Nağıllarda divlərin, əjdaha və s. hakimi olduqları xtonik məkanlar da təsvir olunur ki, fikrimizcə, bu təsəvvürlər mifoloji düşüncədən qaynaqlanan xtonik məkanların törəmələridir. Mifoloji dünya modeli haqqında danışarkən biz əski miflərdə dünyanın bir neçə qatlı təsvir olunmasından, eləcə də bu qatlardan bəzilərinə şər qüvvələrin yaşadığı və bu qatda yaşayan varlıqların insanlara zərər yetirmələrini qeyd etdik. Məlum olduğu kimi, mifoloji məntiqə görə, insanlarla bu varlıqların arasında daim mübarizə gedir. Bu baxımdan bu təsəvvürlər miflərdən nağıl mətnlərinə də transfer etmişdir. “Tapdığın nağılı”nda Tapdığı Gülüstani-Baği-İrəmə aparən qız ona deyir: “Ey cavan, Qaf dağının gündoğan tərəfi Gülüstani-Baği-İrəmdir, günbatan tərəfi isə Zülmət dünyasıdır. Gülüstani-Baği-İrəmin sahibi Gün xanım, Zülmət dünyasının padşahı isə Qara Devdir”. [12, s.145] Nağıldan görüldüyü kimi burada iki bir-birinə əks olan məkan təsvir olunur. Bunlardan biri Gülüstani-Baği-İrəmdir, hansı ki onun sahibi Gün xanımdır, digər bir məkan isə Zülmət dünyasıdır ki, onun da sahibi Qara Devdir. Devin, əski ənənədən məlum olduğu kimi, demonik varlıq olduğu şübhəsizdir. Qara sözü isə bizə görə Devin təyini olub sahibi olduğu qaranlıq, zülmət dünyasının simvolu, atributudur. O, Zülmət dünyasının hakimi, bütün şər qüvvələrin və əməllərin himayəçisidir (doğrudur, “Tapdığın nağılı”nda Tufan dev tam mənfi obraz kimi təsvir olunmuşdur. Bizə belə gəlir ki, bu dəyişiklik sonrakı zamanlarda nağılın variantlaşmasından törəyən haldır. Çünki nağılda verilən bəzi informasiyalar əslində Tufan devin mənfi bir obraz olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, nağılda göstərilir ki, Tufan dev sevgilisi Günün sifarişi ilə Qəmər xanımı oğurlayıb Zülmət dünyasına aparıb orada onu ölü tilsimə atır). Əksər nağıllarımızda təsvir olunan divlərin gözəl qızları və ya başqa bir şeyi oğurlayıb apardıqları (məsələn, Məlikməmmədin nağılında div padşahın bağından sehrli, insanı cavanlaşdıran almanı oğurlayır və s.) [3, s.299] qaranlıq, eyni zamanda yeraltı dünyalar məhz bu nağılda təsvir olunan Zülmət dünyasının analoqudur.

Mifoloji təsəvvürlərdən gələn üçlü dünya modelinin mənfi qütbünü təşkil edən Zülmət dünyası folklorumuzda Yeraltı, o biri dünya adları ilə də təzahür edir. Ora insanlara ziyanlıq verə biləcək demonik varlıqların – divlər, cinlər, şeytanların yaşadığı aləm kimi qavranılır. Məhz buna

görə bəzən epik mətnlərdə bu dünyalara “gedər-gəlməz” də deyilir. Folklorumuzdakı nümunələrdən belə məlum olur ki, bu dünyalara yalnız trenar bölgünü keçə bilən, inisiyasiya mərasimindən (ölüb-dirilmə mərhələsi) keçən neofit (məsələn, Məlikməmməd), bəzən isə peyğəmbərlər (Xızırın dirilik suyu arxasınca Zülmətə getməsi [13, s.59]) gedib qayıdırlar. Onlar bu dünyaya keçib şər qüvvələrlə vuruşa və istədiyi şeyi (oğurlanmış sevgilisini, və ya hər hansı bir əşyanı) alıb geriye dönə bilirlər. Nağıllarda bu dünyalara keçid kimi çox zaman quyulardan, bəzən isə mağara, çaylardan və s.-dən istifadə olunur [6, s.86; 7, s.37]. Bu obrazlar marginal (keçid) məkanlardır, onlar həm də ölümün metoforik-mifoloji simvoludurlar.

Qəbiristanlıq da bəzən nağıllarda *marginal* (keçid) məkan funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, bəzi nümunələrdə neofitin inisiyasiya mərasimindən məhz qəbiristanlıqda keçdiyini müşahidə edirik. Avtandil Ağbaba qəbiristanlığın Azərbaycan nağıllarındakı keçid məkan kimi sakral mahiyyəti haqqında yazır: “Qəbiristanlıq magik səciyyəsi ilə sakral mahiyyət daşıyır. “Aşıq Qərib” dastanında Rəsula buta atasının qəbri üstündə yuxuya gedərkən verilir. Əzrurumlu aşıq Sümmani Ablak daşı deyilən yerdə şəhid məzarlarını basmış kol-kosu təmizləyərkən qəbirlərin yanında yuxuya gedir və orada ona qırx dərviş və Xızır tərəfindən buta verilir.

“Pərilər padşahının əhdi” adlı nağılda da qəbiristanlıq mifik məzmunu ilə maraq doğurur. Övladı olmayan padşah vəzirin məsləhəti ilə dərđini dağıtmaq üçün qəbiristanlığa gəlir və burada bir çox sirlərin açılmasında iştirak edir, sonda padşah öz arzusuna çatır. Hər üç misaldan göründüyü kimi, qəbiristanlıq insanı öz arzusuna qovuşduran müqəddəs məkan kimi təsvir olunur. Bu mifik məkan dərđ-qəm yox, sevinc, xoşbəxtlik gətirir”. [2, s.24-25]

Məlum olduğu kimi, nağıllarda təsvir olunan digər mifoloji məkan isə Gülüstani-Bağı-İrəmdir ki, onun sahibi Gün xanım və ya Həzrəti Süleymandır. Əksər türk xalqlarının əfsanə və nağıllarında təsadüf olunan Gülüstani-Bağı-İrəm (başqa adla “Gülşən bağı”, “İrəm bağı” və s.) dünyanın ən gözəl guşəsi, cənnət bağı kimi təsvir olunur. “Qaf dağının düz ortasında və ya gündoğanda olduğu göstərilən Gülüstani-Bağı-İrəm, guya elə bir bağıdır ki, deyirsən cənnətin bir guşəsidir, dörd bir yanı çəmənlik, ağaclar göylərə baş çəkir, hər yandan güləb tək sular şirhaşır axır, gül-çiçək ətri hər yanı bürüyübdü, insan az qalır bihuş olsun. Allah-təala nə qədər gözəllik varsa sanki bura veribdi. Dünyada nə meyvə istəsən, hər nə gül-çiçək desən, quş iliyi, can dərmanı burda tapılar”. [5, s.139] Məlum fikirlərə istinad etsək, islam mifologiyasında İrəm bağı, xristian mifologiyasında Ədəm bağı cənnətin ikinci adlarıdır. Nağıllarda verilən bədii təsvirlərə də nəzər saldıqda aydın görünür ki, bu məkan mifoloji təsəvvürlərdəki cənnətin nağıllardakı analoqudur.

Göründüyü kimi, mif çağı sona yetdikdən sonra miflər bir sakral mətn, “mövcud reallığı” əks etdirən düşüncə hadisəsi kimi aktuallığını itirsə də, heç də tamam yox olub itməmiş, o, folklor mətnlərinə transformasiya olunmuşdur. İbtidai icma quruluşunun dağılması ilə onun şüur tipi olan mifologiya və mifoloji mətnlər də parçalanmış və epik mətnlərin – nağıl, əfsanə, dastan və s. içərisində əriyir. Bu baxımdan, sehrli nağıllar ən arxaik miflərin varisləridir, və onlar öz daxili qanuna uyğunluğuna görə mövcud olduğu zamana, çağa uyğunlaşsalar da, tərkiblərində mifoloji dünya modelinin ünsürlərini hələ də daşımaqdadırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (AŞXƏDT), c.XI. Bakı: Səda, 2002, s. 3-18
2. Ağbaba A. Anarın publisistik yaradıcılığında mifoloji motivlərin təcəssümü // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. c.15, №2. Sumqayıt: SDU, 2019, s. 24-27
3. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III cild (Toplayanlar Ə.Axundov, M.H.Təhmasib, N.Seyidov). Bakı: Çıraq, 2004, 352 s.
4. Babayeva X. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı. (nam. dis-sı). Bakı: AMEA Folklor İnstitutunun kitabxanası, 2009, 149 s.
5. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
6. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.

7. Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivinin tipləri və tipikləşdirilməsi haqqında // «Dədə Qorqud» elmi-ədəbi toplusu. №3. Bakı, 2009, s.36-49
8. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 176 s.
9. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrlı nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi) (nam. dis-sı). Bakı: AMEA Folklor İnstitutunun kitabxanası, 1992, 164 s.
10. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 188 s.
11. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU, 1999, 448 s.
12. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
13. Şükürov A. Mifologiya (I kitab). Bakı: Elm, 1995, 188 s.
14. Bayat F. Mifolojiyə giriş. Karam: Çorum, 2005, 156 s.
15. Афанасев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. т.2, М.: К.Солдатенкова, 1968, 784 с.
16. Мелетинский Е.М. Мифы и сказки. Фольклор и этнография. Л. 1970, с.142
17. Мифы народов мира. т.2. М.: Советская энциклопедия, 1982, 720 с.
18. Сказки, легенды, предания. Авт. и состав. Е.И. Фадеева. М.: Олма-Пресс, 1991, 415 с.
19. Стеблин-Каменский М.И. Миф. Л.: Наука, 1976, 104 с.

РЕЗЮМЕ

ЭЛЕМЕНТЫ МОДЕЛИ МИФОЛОГИЧЕСКОГО МИРА В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

Гурбанов Н.М.

Ключевые слова: мифология, фольклор, волшебные сказки, мифологическая модель мира, хтоническое пространство

Несмотря на то, что после окончания мифической эпохи мифы потеряли свою актуальность как сакральный текст, события мышления, отражающие «существующую реальность» не исчезли полностью, а трансформировались в фольклорные тексты. С распадом первобытного общинного строя мифология и мифологические тексты, являющиеся его типом сознания, также фрагментировались и растворились в эпических текстах – сказках, легендах, былинах и т. д. С этой точки зрения, волшебные сказки являются преемниками самых архаичных мифов. Несмотря на то, что они по своей внутренней закономерности приспособились к тому времени, эпохе, в которой существовали, они все еще несут в себе элементы мифологической модели мира.

SUMMARY

ELEMENTS OF THE MYTHOLOGICAL WORLD MODEL IN MAGIC FAIRY TALES

Gurbanov N.M.

Key words: mythology, folklore, magical tale, mythological world model, xtonic place

After the end of the age of myths, myths lost their relevance as a sacred text, a phenomenon of thought that reflects the “existing reality”, but never completely disappeared, it was transformed into folklore texts. With the collapse of the primitive community structure, its type of consciousness, mythology and mythological texts were also fragmented and destroyed inside the epic texts, such as: tales, legends, epics, etc. In this sense, fairy tales are the inheritors of the most archaic myths. And although they have adapted to the time of their internal regularity, they still carry elements of the mythological world model.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.02.2021
	Son variant	03.03.2021

UOT 821.35

HİDAYƏTİN POEMALARINDA MİLLİ-ETNİK YADDAŞIN TƏCƏSSÜMÜ

MİRZƏYEVA ŞAHNAZ ARİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

sahnaz.mirzeyeva@gmail.com

Açar sözlər: poema-monoloq, təhkiyə, epik səciyyə, etnik yaddaş, lirizm.

Hidayətın poeziyasının canını və ruhunu lirika təşkil etsə də, o, demək olar ki, yaradıcılığa başladığı ilk illərdən poema janrına müraciət etmiş, 1967-1975-ci illər ərzində beş poema yaratmışdır: “Ata qəbri”(1967), “Qayıtdı”(1968), “Zəngəzur”(1965-1975), “Uşaqılıqla üz-üzə” (1975), “Mən kiməm?”(1975). Əsərlərin yazılma tarixindən görüldüyü kimi, 1975-ci il Hidayətın epik poeziya yaradıcılığı daha məhsuldar olmuşdur.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, şairin poemalarının hamısı lirik ünsürlərlə zəngindir. Əslində, bu keyfiyyət XX əsrin 60-70-ci illər poemaları üçün səciyyəvi bir xüsusiyyətdir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev “Poeziyanın illəri və yolları” adlı məqaləsində həmin dövrdə yaranmış poemaların strukturu, mövzu problematikasını, janr xüsusiyyətləri, tipləri və s. barədə dəyərli mühakimələr yürüdərək qeyd edir ki, yolundadır. Həmin axtarışlarda o, milli ənənəyə əsaslanır və həm də 70-ci illərin poema hərəkatının vahid məcrasında hərəkət edir”. [1, s.80]

Alim bu axtarışların bəhrəsi kimi “Partizan Aliyə” (M. Dilbazi), “Memarın məhəbbəti” (A.Babayev), “Həsərət”, “Məhəbbət” (N.Həsənzadə), “Ürək əfsanəsi” (S.Tahir), “Sular qızı” (M.İsgəndərzadə), “Ad” (M.Yaqub), “Müqəddəs kədər” (M.İsmayıl) və başqa müəlliflərin əsərlərinin adlarını çəkərək göstərir ki, “son beş ilin (1970-1975-ci illər – Ş.M.) Azərbaycan poemasında epikliyin zəifləməsi poemanın müasir strukturunda lirik elementin daha fəal yer tutması ilə səciyyələnir”. [1, s.78]

Bu baxımdan Hidayətın “Ata qəbri” poemasında epik cizgilərin azlığı, lirik ünsürlərin isə bolluğu müşahidə olunur. Poemanın süjetini o illərdə geniş yayılmış bir mövzu – şan-şöhrətə uyub doğma yurdunu, hətta atasının məzarını belə unudan müasir insanın faciəsi əks olunmuşdur.

Poemanın əsas qəhrəmanı Nadir Misgərli ikinci dünya müharibəsindən əlil qayıdan atası Müqəddəsin arzularını gözündə qoyur. Həyatdan vaxtsız köçən ata “qəlbimdə min arzu... Onları sən kama yetirəcəksən” – deyərək, yeganə oğluna vəsiyyət etsə də, “şan-şöhrət havası, alimlik adı Nadiri yolundan azdırır. Akademik adı alıb, dünyanın bir çox ölkələrini gəzib dolaşsa da, doğulub boya-başa çatdığı Qaftallı kəndini unudur”.

Şair Nadirin milli-etnik yaddaşını oymaq üçün maraqlı bir vasitəyə—xalq təfəkküründən gələn yuxuyozmaya müraciət edir. Bəllidir ki, bir sıra nağıl və dastanlarımızda, müxtəlif folklor mətnlərində, mifik süjetlərdə gördüyü yuxu qəhrəmana bir çox həqiqətlərin üstünü açmaqda, öz arzularına qovuşmaqda başlıca rol oynayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da Salur Qazanın yuxusunu, məhəbbət dastanlarımızda yuxuda butalanan qəhrəmanları və s. xatırlamaq kifayətdir.

Poemanın üçüncü hissəsində Nadir yüksək rütbəyə çatarkən atası yuxusuna girir:

Akademik adı aldı bir gecə,

Atası rüyada təbrikə gəldi:

-Bilirsən, ay bala, sevindim necə?

...Oğluna lap yekə stol dilədi. [2, s.215]

Atasının qəbrini ziyarət etmək həvəsi Nadirə olmazın kədər gətirir. “Qaftallı qəbristanlığı”nda axtardığı qəbri tapa bilməyən Nadir burada rastlaşdığı qoca bir kişi ilə – atasının dostu ilə

söhbətində nə qədər yanıldığını başa düşür. Qocanın hikmətli sözləri Nadir kimi öz kökünü unudan naxələfləri qılinc kimi kəsir:

*Nə çoxdur bax belə övladlar hələ,
Ellərə qaynayıb-qarışmayıblar.
Onlara alimlik veriləndə də,
İnsanlıqdan bir söz soruşmayıblar.* [2, s.219]

Şairin “Qayıtdı” poeması ülvî məhəbbətin tərənnümünə həsr olunmuşdur. Bu poemanın da süjet xətti, “Ata qəbri” poemasında olduğu kimi, real həyat hadisələrinin yığcam təsviri ilə mənalı lirik ricətlərin vəhdətində qurulmuşdur. “Ata qəbrin”dən bir il sonra qələmə alınmış “Qayıtdı” poemasının ideya-məzmun mündəricəsi, bədii problematikası göstərir ki, Hidayət insanın daxili aləmindəki ziddiyyətləri daha dərinədən müşahidə edir, peşə borcuna sədaqətin, humanizm və xeyirxahlığın sosial-fəlsəfi mahiyyətini daha düzgün əks etdirmək üçün müxtəlif obrazlı vasitələrdən istifadə edir.

Atasız böyüyən Coşqun və onun dostu Ayaz – hər ikisi sədr Sərxanın qızı Gülnarəni sevir. Coşqunun şeirlərinin müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunması, şan-şöhrətinin artması Ayazın anasını qışqandırır. Ayaz öz eşqini dilə gətirməsə də, Gülnarə ilə nişanlanır, lakin poemanın süjeti sadə məişət çərçivəsində baş verən bu hadisə ilə məhdudlaşmır. Şair Coşqunun simasında insanın mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin paklığını hərarətlə təsvir edir. Ağır xəstəliyə düşərək olan Coşqun Gülnarənin xoşbəxtliyi naminə öz eşqindən imtina edir. “Unut, sən məni, unut!” – deyərək, həyatdan əlini üzür. Ancaq onu müalicə edən həkim Nailə Coşqunu ölümün pəncəsindən xilas edərək, yenidən həyata qaytarır. İnsan talelərindəki gözlənilməz dəyişikliklərin real təsviri, dramatik konfliktlər, gərgin psixoloji məqamlar obrazların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini üzə çıxarır. İlk eşqini, Coşqunun fədakarlığını unuda bilməyən Gülnarə nişanlısı Ayazın bütün təkidlərinə baxmayaraq xəstəxanaya Coşqunun görüşünə gəlir. “Yalançı məhəbbətdən, süni eşqdən ilk eşqin ümmanı mənə daha əzizdir” – etirafı onun daxili təbəddülatlarını, mənəvi həyəcanlarını ifadə edir.

Lakin bu müsbət ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, obrazların, xüsusilə Gülnarənin daxili aləmi kifayət qədər açılmadığından o, nisbətən birtərəfli və zəif görünür. Fikrimizcə, bunun da başlıca səbəbi hadisələr arasında əlaqənin möhkəm olmaması, müəllifin yığcam epizodlara, lirik haşiyələrə daha çox meyli etməsi ilə bağlıdır.

Hidayətin poemalarında lirika güclü olduğundan burada poetik mətləb, hadisə, əhvalat lirik qəhrəmanın obrazında təzahür edir. Özünəməxsus bir xüsusiyyət kimi, janrın spesifikasından doğan bu cəhət yalnız Hidayətin yaradıcılığında deyil, şairlərimizin bir çoxunun poeziyasında poemanın yeni tiplərinin, yeni formalarının yaranmasını şərtləndirdi. Janrın bədii strukturunda müxtəlif ədəbi janrların üslub çalarlarının, ünsürlərinin iştirak etməsi əsərin ideya-məzmun mündəricəsinin daha əhatəli çıxmasına xidmət edir. Ədəbiyyatşünas Rafiq Yusifoğlunun yazdığı kimi, “poema elə universal janrdır ki, başqa ədəbi növlərə məxsus ən yaxşı keyfiyyətləri, sənətkarlıq komponentlərini özününküləşdirə bilir. Həm lirik, həm epik, həm dramatik ünsürlərin vəhdətdə qaynağı və sintezi janrın geniş imkanlarını təmin edən ən ümdə cəhətdir.” [3, s.3]

Problemə bu aspektən yanaşsaq, görərik ki, 1960-cı illərdən başlayaraq lirikanın epik imkanlarla sıx çulğaşması şeirimizdə poemanın yeni tiplərinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Janrın strukturunda, bədii tematikasında təzahür edən dəyişikliklər həmin dövrdə qızgın elmi-ədəbi müzakirələrin obyektinə çevrildi. 1977-ci ildə “Poema: axtarışlar, perspektivlər” mövzusunda geniş yaradıcılıq müzakirəsi keçirildi. [4] Tanınmış tənqidçilərdən Məmməd Cəfər, Yaşar Qarayev, Qasım Qasımlı, Bəkir Nəbiyev, Şirindil Alishanov və başqalarının iştirakı ilə keçən bu müzakirələrdə Azərbaycan poemalarının strukturunda epikliyin zəifləməsi, lirizmin güclənməsi ilə əlaqədar maraqlı elmi-nəzəri fikirlər səsləndirildi. Məqsədimiz bu bərdə geniş məlumat vermək deyildir. Müasir poema, onun forma və məzmun xüsusiyyətləri, janrın spesifikası və s. haqqında bir qədər ətraflı bəhs etməklə əsas qayəmiz. Hidayətin 1975-ci ildə yazdığı üç poemasının ideya- bədii

özəlliklərini səciyyələndirməkdən ibarətdir. Çünki Hidayətin hər üç poemasında qeyd edilən keyfiyyət dəyişiklikləri qabarıq şəkildə özünü hiss etdirir.

Şair “Uşaqılıqla üz-üzə” poemasını poema-monoloq, “Zəngəzur”u poema-fraqmentlər, “Mən kiməm?” əsərini isə poema-etüdlər adlandırmışdır. Professor Rafiq Yusifov “Azərbaycan poemalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyasında poemaların bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, janrın inkişaf meyillərindən, mövzu və problematikasından bəhs edərkən poemanın tipləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Alim müasir poemaların ədəbi-estetik xüsusiyyətlərini, forma və məzmun rəngarəngliyini, bədii strukturun spesifikasını zəngin poetik mətnlər əsasında araşdırmaqla janrın iyirmiyə yaxın növünü müəyyənləşdirmişdir: poema-müraciət, poema-monoloq, nəğmələr poeması, fraqmentlər poeması, poema məktub və s. [3, s.40-69]

Hidayətin poema-fraqmentlər formasında yazdığı “Zəngəzur” poemasının məzmununu ulu Zəngəzurun bənzərsiz gözəllikləri, onun tarixi taleyinin müəyyən cizgiləri, lirik”mən”in duyğu və düşüncələrinin tərənnümü təşkil edir. Məlumdur ki, “belə poemalarda bitkin süjet olmur. Qəhrəmanların xarakteri, onların daxili dünyası yığcam, lakonik fraqmentlər vasitəsilə açılır.” [3, s.53] Qeyd edək ki, Fikrət Qocanın “İnqilab”, Əli Kərimin “Heykəl və heykəlin qardaşı” əsərləri də poema-fraqmentdir.

“Zəngəzur” poemasının da müəyyən süjet xətti yoxdur. Əsərin mərkəzində şairin özünün surəti dayanır. Beş fraqmentdən (“Harda xəstələnsəm...”, “Təbiət tərifləyib”, “Babamın yaşadı, mənəm yaşadı”, “Payızla qış arasında”, “Zəngəzurdur!”) ibarət olan poemada müəllif bir tərəfdən doğma yurda tükənməz sevgisini ifadə edərsə, digər tərəfdən Zəngəzurun düşar olduğu tarixi faciələrdən günahsız azərbaycanlıların tökülən qanlarından söhbət açır:

*Zəngəzur lütləri gəzib hər yanı,
Dolaşib kədərli, diyarbadiyar.
Bəzən də tökülən günahsız qanı,
Tarixdə qalıbdır acı yadigar.* [1, s.238]

Sətiraltı mənə, işarə və eyhamlar vasitəsi ilə müəllif Zəngəzurda azəri türklərinə qarşı törədilən qanlı fəlakətləri, deportasiya və repressiyaları, soyqırımını oxucunun nəzərinə çatdırır, onun tarixi-mənəvi yaddaşını oyadır. Ürək ağrıdıcı bu cür misralar lirik “mən”in düşüncələrini yeni effektlərlə zənginləşdirir, emosionalığı daha da gücləndirir. Professor Y.Qarayev “tragik məqamlarla dolu XX əsrin” son illərinin – 1990-2000-ci illər ədəbiyyatının lakonik və tutumlu xülasəsini səciyyələndirərkən bir məqamı da xüsusi vurğulayır: “Bu dövr, hər şeydən əvvəl, təzadlarınövbələşən intibah və faciələrin bir-birini əvəz etməsi ilə əlamətdar oldu. Ədəbiyyatın milli “mən”i, əcadada, kökə, mənəvi suverenliyə qayıdış çağırışları artıq ilk real bəhrələrini verməyə başladı. Şəkinin, Gəncənin, Beyləqanın, Goranboyun...tarixi adları özlərinə qaytarıldı”. [5, s.731-732]

Görkəmli alimin bu fikirlərindən qaynaqlanaraq qeyd etmək istəyirik ki, Hidayət hələ keçən əsrin 60-70-ci illərində Qərbi Azərbaycanda turkmənşəli toponimlərin ermənilər tərəfindən repressiyalara məruz qaldığına qarşı çıxaraq cəsarətlə bu toponimləri xalqımızın tarixi-mənəvi yaddaşına həkk edir və onları yüksək pafosla poeziya dilində səsləndirirdi.

1975-ci ildə qələmə alınmış poema-fraqmentdə bu cür cəsarətli milli fikirlərlə çıxış etmək kommunist rejimi dönəmində elə də asan deyildi. Janrından və həcmindən asılı olmayaraq Hidayət bütün yaradıcılığı boyu bu əqidəyə sədaqətli qalmışdır.

Ümumiyyətlə, Hidayətin poemalarında insan mənəviyyəti, milli-əxlaqi dəyərlər, soykökə bağlılıq humanist fikirlər başlıca yer tutur. Onun poemaları həcmə kiçik olsa da, çağdaş Azərbaycan epik şeirindəki ən yaxşı klassik ənənələri və novatorluğu təcəssüm etdirən sənət örnəkləridir. Dərin lirizim, yüksək vətəndaşlıq mövqeyi, sosial-mənəvi problematikanın zənginliyi şeirin poemalarının maksimum mənə və fikir tutumunu müəyyənləşdirir. Milli təəsübkeşlik məhdud anlamda deyil, milli intibah səviyyəsində onun yaradıcılığına daxil olaraq poemalarının bəşəri mahiyyətinin göstəricisinə çevrilir.

Elmi yeniliyi: Hidayətın epik yaradıcılığının ədəbi-estetik səciyyəsi ilə bağlıdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Çağdaş ədəbi prosesin tədrisində və xüsusi kurslarda istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıcı, 1979, 198 s.
2. Hidayət. Əsərləri: 8 cildə, I cild, Bakı: Apostroff MMC, 2011, 480 s.
3. Yusifoğlu R. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 486 s.
4. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. Bakı: 1977, 29 oktyabr.
5. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНО-ЭТНИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ПОЭМАХ ГИДАЯТА

Мирзаева Ш.А.

Ключевые слова: поэма-монолог, подчинение, эпический персонаж, этническая память, лиризм.

Важной частью литературной деятельности известного поэта-публициста, прозаика и драматурга Гидаята являются его поэмы. В статье анализируются формы отражения национально-этнической памяти в стихотворениях поэта «Отцовская расписка», «Зангезур», «Вернувшийся» и др., раскрываются идейно-художественные особенности этих произведений. Автор, взяв за основу богатство стихотворений поэта лирическими элементами, заключает, что поэтическая тема проявляется в лице лирического героя. Такую форму проявления можно наблюдать не только в стихах Гидаята, но и как характерную черту азербайджанской поэзии 1970-х годов.

SUMMARY

THE EMBODIMENT OF NATIONAL-ETHNIC MEMORY IN HIDAYAT'S POEMS

Mirzayeva Sh.A.

Key words: poem-monologue, narration, epic character, ethnic memory, lyricism

An important branch of the literary activity of the well-known poet-publicist, prose writer and playwright Hidayat is his poems. The article analyzes the forms of embodiment of national-ethnic memory in the poet's poems "Father's Tomb", "Zangazur", "Returned" and others, and explains the ideological and artistic features of these works. The author argues that the poet's poems are rich in lyrical elements and concludes that the poetic theme is reflected in the face of the lyrical hero. This form of manifestation as a characteristic feature can be observed not only in Hidayat's poems, but also in the Azerbaijani poetry of the 1970s.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.01.2021
	Son variant	12.02.2021

TOFIQ MAHMUDUN NAĞILLARININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**İSMAYILOVA LAMİYƏ MƏHƏRRƏM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant*lami_b@mail.ru*Açar sözlər: nağıllar, yazılı ədəbiyyat, folklor, qərb ədəbiyyatı, xeyirxahlıq*

Şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün janrlarından olan nağıllar tarixən çox qədimdir. Dildən-dilə, keçərək günümüzdə çatan nağıllar qədim insanların həyatı və məişəti, yaşayış tərzini haqqında zəngin məlumatlarla doludur. “Nağıllar onları yaratmış olan insan cəmiyyəti qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş, bir sıra həyatı bağları təbiətlə, ayrı-ayrı şəxslər və kütlələrlə olan əlaqəni surətləndirmiş, ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsil-dən-nəslə söyləyərək əbədiləşdirməyə çalışmışdır.” [2, s.7] Nağıllar hər yaşda oxucuya maraqlı olsa da, uşaqların təfəkkürünün formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan nağıl janrı təkcə folklor nümunəsi kimi qalmamış, dünya eləcə də Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur.

İstedadlı yazıçı T.Mahmud hələ keçən əsrin 70-ci illərində “Bir müəllim kimi” məqaləsində yazıçıların nağıl janrına az müraciət etmələrinə görə narahatlığını bildirdi. Fikrimizcə, onun bu janrdakı gözəl əsərlər yaratması göstərilən səbəblə bağlıdır. Azyaşlı oxucuların daxili aləminə sirayət etməyi, onlarda müsbət keyfiyyətləri aşılamağı qarşısına məqsəd qoyan ədibin nağılları orijinal səciyyəsi ilə seçilir. Müəllifin “Arı adam haqqında nağıllar”, “Xeyirxah adam”, “Ədalətli fil”, “Bir qalanın sirri”, “Kəpənək və qarğa”, “Həm gözəl, həm doğma”, “Boz sərçənin nağılı”, “İradə”, “Minarədən atılan daş”, “İşıq” kimi nağıllarının mövzu dairəsi geniş olmaqla bərabər, həm də əxlaqi-didaktik motivlərlə zəngindir.

Əslində T.Mahmud öz nağıllarında cəmiyyətimizə yararlı fərd yetişdirmək üçün lazım olan xüsusiyyətləri təbliğ edir. Nağıl qəhrəmanlarının timsalında xeyirxah, ədalətli, zəhmətkeş, səmimi, iradəli insan görün oxucu onları özünə ideal seçir, mənfi obrazların simasında isə tənbellik, xəbislik, hiyləgərlik kimi xüsusiyyətlərdən uzaq olmağa çalışır.

Xalq şairi Səməd Vurğun yazır: “Uşaq humanistdir. Onun ruhu ən xeyirxah hisslər yuvasıdır. Yazacağımız əsərlər yalnız xeyirxah və gözəl hissləri tərənnüm etməlidir.” [7, s.37] T. Mahmud da yaradıcılığı boyu bu prinsipə sadıq qalır. Onun bir çox əsərlərini, o cümlədən, “Xeyirxah adam” nağılında oxucu yaxşılığın heç vaxt itmədiyinin şahidi olur. Belə ki, hər kəsə yaxşılıq edən xeyirxah adam çətinliyə düşərkən əl tutduğu, kömək etdiyi insanlar səfərbər olaraq ona köməyə gəlir. Öz xeyirxahlığı ilə şöhrət qazanan bu insanın yanına çətinlikdə olan müxtəlif insanlar gəlirlər:

- Evim yoxdur, a xala. Səhərdən acam, hara gedim?

- Oğlum, bazarın yanında bir daxma var, get onun qapısını döy, orda həm yemək yeyərsən, həm də qızınarsan. [5, s.5]

Xeyirxah adam başqalarının ehtiyacını düşündüyündən qazancını özünə çox xərcləmir.

Xeyirxah adam ayrılanda ona bir qızıl verdi. Fərəməz heyətlə qızıla baxıb soruşdu:

- Sən ki belə dövlətli sən, niyə daxmada yaşayırsan?

- Əgər özünə bir böyük saray tiksəm, onda sən kimi uşaqlara kömək edə bilmərəm. [5, s.8]

“Xeyirxah adam” nağılında təsvir olunan padşah rüşvətxor və acgöz hakimiyyət nümayəndələrinin ümumiləşmiş obrazıdır. Sovet dönəmində yazılan bu nağılın yaradılması əslində

təsadüfi deyildir. Tofiq Mahmudu nağıl yazmağa vadar edən səbəblərdən biri də, əslində, ictimai ədalətsizliyi sətiraltı mənə ilə təsvir etmək istəyi olmuşdur. Dövrün ictimai eybəcərliyini, siyasi mühitdə olan çatışmazlığı nağıl vasitəsilə çatdıran T.Mahmud keçmiş Sovetlər Birliyinin tabeliyində olan müxtəlif dövlətlər üzərində yeritdiyi müstəmləkəçi siyasəti nağıldakı padşahın simasında əks etdirir. Bir sıra xalqları öz hakimiyyəti altında zorla birləşdirən Sovet hökuməti həmin xalqların var-dövlətini talayıb öz xəzinəsinə qatır. Bunu ədib sətiraltı mənada aşağıdakı kimi ifadə edir: “Padşah vəziri çağırıb dedi: –Bu varlı adam kimdir? Görünür ki, daha çox qızılı var. İstəmirəm ki, məndən varlı bir adam olsun! Təklifin nədir, şahım?Onun boynunu vurmaq lazımdır, evini axtarın, nəyi varsa xəzinəmə qatın!” [5, s.10]

Alleqorik üslubda yazılmış “Ədalətli fil” nağılında da xeyirxahlıq ideyası başlıca yer tutur. Nağılda filin əsas obraz kimi seçilməsi təsadüfi deyildir. Fil öz gücü ilə digər heyvanlardan seçilir. Fil bu gücünü, qüvvəsini xeyirxahlıq və ədalət yolunda sərf edir. Bununla oxucu dərk edir ki, güc-qüvvət heç də başqalarını əzmək üçün deyil, əksinə gücsüzlərə, ehtiyacı olanlara kömək etmək üçündür. Bildiyimiz kimi, yazılı ədəbiyyatda nağıllar daha çox ictimai məzmun daşıyır. Bu nağılda çox geniş bir meşədə dələnin yaşamağa yerinin olmaması əslində ədalətsizliyin göstəricidir ki, cəmiyyətdə də zəiflər sıxışdırılır. Evsiz-eşiksiz qalan dələyə talada yaşamağa yer verən fil hamıya qarşı xeyirxahdır. Fil nə qədər güclü olsa da, ondan zəiflərin onun qarşısında əyilməsini sevmir. Dələnin timsalında isə özündən güclülərin qarşısında baş əyən yaltaqlar pislənilir və bu fikir filin nitqində öz əksini tapır: “Bu hərəkətin xoşuma gəlmir, dələ! Nə üçün belə əyilirsən, niyə mənə elə yağılı, mənasız sözlər deyirsən?” [6, s.671]

Həm “Xeyirxah adam”, həm də “Ədalətli fil” nağılında xeyirxahlıq və ədalət, xeyir və şəər paralel təsvir edilir. Xeyirxah adamın boynunun vurulmasını padşah istəyirsə, ədalətli filə qarşı ilan, şir, canavar və tülkü ittifaqı yaranır. Amma hər iki nağılda xeyir qələbə çalır və əsas ideya meydana çıxır: İnsanlar heç vaxt xeyirxahlığı məhv olmağa qoymurlar. [5, s.16]

“Bir dərənin sirri”, “İradə” nağıllarında cəsurluq və iradəlilik kimi yüksək mənəvi xüsusiyyətlər təbliğ olunur. “Bir dərənin sirri”ndə Vəli öz qorxmazlığı ilə kəndi susuzluqdan qurtarırsa, “İradə” nağılında Nadir heç nədən qorxmayaaraq, elmin sirlərini öyrənir. “Bir dərənin sirri” nağılında suyun kəndə gəlməsi ilə bolluq, bərəkət gəlir. Dərənin sirri isə ondadır ki, insan gərək heç nədən qorxmadan irəli getsin, gözəl işlər görsün. Vəlinin qorxmazlığı buna nümunədir. Nağılda folklor elementlərindən, xüsusilə su kultundan istifadə əsərin effektivliyini yeni çalarlarla zənginləşdirir.

Burada əks olunan daş tilsim məcazi mənə daşıyır. Belə ki, o insan mənəviyyatındakı pisləklərin, mənfi cəhətlərin göstəricisidir. Bu tilsimi isə ancaq cəsərət, qorxmazlıq və xeyirxahlıqla məhv etmək olar.

Professor R.Yusifovlu Tofiq Mahmudun yaradıcılığından bəhs edərkən göstərir ki, “onun müasirlərimizin, eləcə də keçmişdə yaşayan insanların həyatını əks etdirən hekayələri, nağılları, povestləri indi də öz aktuallığını itirməyən mövzularda yazılmışdır.” [8, s.393]

Ədibin bir çox əsərləri, o cümlədən “Həm gözəl, həm doğma” nağılı bu baxımdan səciyyəvi məzmunu ilə diqqəti cəld edir. Padşahdan saray tikmək üçün sifariş alan usta Abdulla qorxmadan şahın özünün də saray tikintisinə kömək etməli olduğunu deyir. Bu, əslində, ustanın öz işinə dərindən bələd olmasının göstəricisidir. Əks təqdirdə o belə inamla padşaha müraciət etməzdi. Sarayın tikilişində həvəslə iştirak edən şahı görənlər, əyanlarda usta Abdullaya kömək edirlər. Sonda şahın bu işə cəlb olunması səbəbi göstərilir ki, bu da nağıldan doğan ideyanı daha sərrast şəkildə ifadə edir. Bunu usta ilə şah arasında gedən dialoqdan görmək olar: “ – Usta, mənə işlətməkdə məqsədin nə idi?! – Mehriban şahım, hələ bir deyin görüm, məndən narazı qalmamısınız ki? –Yox! – Mən istəyirdim ki, bu sarayda sizin də zəhmətiniz olsun, alın təriniz olsun! Onda saray sizə daha əziz olar.” [5, s.32]

T.Mahmudun nağıllarının üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, bu ədəbi nümunələr mövzu baxımından hər zaman aktualdır. “Şərq bazarında” toxunulan mövzu da bu baxımdan maraqlıdır.

Burada əliliyi olmadığı halda gözləri bağlanılıb bazarda diləndirilən oğlan uşağının obrazı yaradılmışdır ki, bu hala günümüzdə də hər addımda rast gəlinir. Əziyyət çəkmədən, alın təri tökmədən külli miqdarda pul qazanmaq istəyənlər bu gün də öz məqsədləri üçün başqalarından istifadə edirlər. Nağılda isə uşağı dilənməyə vadar edən öz dayısıdır. Nağılı yazmaqda ədibin məqsədi uşaqları maarifləndirmək, bu kimi halların qarşısını az da olsa almağa cəhd etməkdir. “İntiqam” adlı nağılda Xallı adlı ilanın ədalətindən bəhs olunur. Çounun oğlu tərəfindən balası yarımcan edilsə də, o Çouya qarşı kin bəsləmir, Çounu da ədalətli və xeyirxah görmək istəyir. Nağılın tərbiyəvi əhəmiyyəti ondadır ki, o insana düşüncə və vicdanla hərəkət etməyi aşılayır.

“Okean” nağılı ilə Hans Kristian Andersenin “Cənnət bağı” nağılı arasında müəyyən bir oxşarlıq var. Belə ki, Şimal küləyinin danışdığı Buzlu ümmanda baş verən hadisə ilə Okeanda səyyahların başına gələnlərin təsviri yaxınlıq təşkil edir. “Okean”da nağılında cəsurluq tərənnüm olunur. Çətinlikdən qorxmayan səyyahlar okeanda azıb qalsalar da, öz məqsədlərinə çatmaq üçün inamla yollarına davam edirlər. Nağılda təsvir olunan sehrli qayıq da, qarın tez əriməsi də onların zəhmətinə verilən dəyərin göstəricisidir.

Tofiq Mahmudun nağılları vaxt, zaman anlayışı baxımından keçmişlə əlaqələndirilir. Mövzunu xalq həyatından alan nağılların qəhrəmanı sadə xalq nümayəndələridir. Bəzi nağıllarda isə heyvanlardan, quşlardan danışılır. İnsanların xüsusiyyətləri onların üzərinə köçürülür. Azərbaycanlıların tənəkküründə ilana olan ikili yanaşma T.Mahmud yaradıcılığında da özünü göstərir. “Ədalətli fil” nağılında ilan mənfi obraz kimi çıxış edirsə, “Arı adam haqqında nağıllar”a daxil olan “Gözəllik” və “İntiqam” nağıllarında zəhmətə dəyər verən, ədalətli təmsilçisi kimi təsvir olunur. Bu baxımdan yazıçının nağılları aktual məzmunu və əxlaqi tərbiyəvi səciyyəsi ilə bu gün də əhəmiyyətini saxlayır.

Elmi yeniliyi: Yazıçı Tofiq Mahmudun nağılları ilk dəfə elmi-nəzəri səciyyədə tədqiq edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Uşaq ədəbiyyatı fənninin tədrisində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Andersen, Qrimm qardaşları, Hofman, Hauf. Nağıllar, Bakı: Yazıçı, 1987, 424 s.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild. Toplayıb tərtib edən: H. Zeynalli. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
3. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III cild. Tərtib edən: Ə. Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
4. Mahmud T. Bir müəllim kimi. “Bakı” qəzeti, 1970, 5 iyun.
5. Mahmud T. Xeyirxah adam. Bakı: Azərbaycan, 2001, 47 s.
6. Mahmud T. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Tuna, 2013, 712 s.
7. Vurğun S. Əsərləri: 6 cildə, V cild Bakı: Elm, 1972, 426 s.
8. Yusifoğlu R. Bədii söz - məna ocağının közləri. (Məqalələr) Bakı: ADPU, 2018, 528 s.

РЕЗЮМЕ

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОК ТОФИКА МАХМУДА

Исмаилова Л.М.

Ключевые слова: сказки, литература, фольклор, западная литература, доброжелательность

В статье рассматриваются сказки, написанные Тофиком Махмудом. Изучаются тематика сказок, идеи и художественные направления. Анализируются причины обращения автора к жанру. В статье исследуется степень обращения Тофиком Махмудом к западной литературе. Исследуются источники, использованные автором. Анализируются фольклорные и западные мотивы сказок. Анализируется актуальность сказок в наше время. Вместе с тем обсуждается важность их применения в научно-теоретическом изучении сказок.

SUMMARY
IDEOLOGICAL AND ARTISTIC FEATURES OF THE TALES OF TOFIQ MAHMUD
Ismailova L.M.

Key words: *fairy tales, literature, folklore, western literature, goodwill*

The article deals with tales written by Tofiq Mahmud. The subject of fairy tales, ideas and artistic directions are studied. The reasons for the author's genre appeal are analyzed. The article researches the extent to which Tofiq Mahmud appealed to western literature. The sources used by the writer are being investigated. Folklore and western motifs heard in fairy tales are analyzed. The relevance of fairy tales in modern times is analyzed. At the same time, the importance of their application in the scientific and theoretical study of fairy tales is discussed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.10.2020
	Son variant	12.01.2021

UOT 37.479.24

NİZAMİ GƏNCƏVİ 880: İNTİBAH DÖVRÜ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-ETNOQRAFİK TƏDQIQI

HƏSƏNOV ELNUR LƏTİF oğlu

*AMEA Gəncə Bölməsi Rəyasət Heyətinin üzvü, Mərkəzi Aparatın baş mütəxəssisi, t.f.d.,
Elm üzrə “Prezident mükafatçısı”, Gəncə, Azərbaycan.*

hasan.elnur.11@gmail.com

*Yeniliklər törədən bu qoca kainatda,
Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda.
Şeyx Nizami Gəncəvi.*

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Azərbaycan, intibah dövrü, Gəncə, elm, təhsil, mədəniyyət

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illiyi münasibətilə 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan edilmişdir. Dahi mütəfəkkirin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Gəncə şəhərində inkişafın səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixi-etnoqrafik məxəzlər, yazılı elmi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında tədqiq olunması və Şeyx Nizaminin müasirləri hesab edilən görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin yetişdiyi mühitdə tədris, təlim və elmi tədqiqatların səviyyəsinin öyrənilməsi vacibdir. Ümumiyyətlə, intibah dövrünün elm və mədəniyyətinin zirvəsi hesab edilən dahi Nizami Gəncəvinin irsinin tədqiqinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu sahədə aparılmış araşdırmaların təsnif edilməsinə ehtiyac vardır. Azərbaycan nizamişünaslığının inkişaf dinamikasına diqqət yetirdikdə bir neçə mərhələni müəyyən etmək olur. Azərbaycan nizamişünaslığının təşəkkül dövrü (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin ilk onillikləri), Azərbaycan nizamişünaslığında inkişaf dövrü (XX əsrin 30-80-ci illəri) və Azərbaycan nizamişünaslığında qadağaların aradan qalxdığı, faktlara yeni bucaq altında baxış dövrü – şairin ədəbi irsində türklüyün, dini-təsəvvüfi baxışların və hakim dairələrə münasibətin obyektiv təhlil mərhələsi (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri). [23, s. 12-14]

Bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, tarixən Böyük İpək yolu üzərində yerləşən qədim Gəncəyə dünyanın müxtəlif ölkələrindən tacirlərin, səyyahların, görkəmli elm və mədəniyyət adamlarının səfər etməsi, hər şeydən öncə, burada milli-mənəvi dəyərlərimizin ümumbəşəri sivilizasiyalarla çuğlaşmasına şərait yaratmışdır. 4000 illik tarixə malik olan, ən azı miladdan əvvəl II minillikdən etibarən 5 dəfə coğrafi yerdəyişmə etmiş Gəncə şəhəri İntibah dövründə müsəlman Şərqi ən böyük mədəniyyət və elm mərkəzlərindən biri kimi sürətlə inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə Gəncədə fərdi və ictimai kitabxanalar, müasir universitet səviyyəsində mədrəsələr, rəsədxana və tibb mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Müsəlman mədəniyyəti qonşu xristian dövlətlərinə məhz buradan yayılmışdır. Buna görə Şərqi bir çox ölkələrindən alimlər, şairlər, memarlar, sənətkarlar Gəncə şəhərində məskunlaşmışlar. Şeyx Nizami Gəncənin mədəni səviyyəsini daha yüksək qiymətləndirərək, doğma şəhərini “Mənim Babilim” deyə tərənnüm etmişdir. [10 s. 3-4; 16, s. 4-6]

XII əsrin ortalarında Gəncə şəhərində məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərmiş, “Hikmət evləri” və “Şəfa ocaqları” yaradılmışdır. Tarixi mənbələrdə Gəncədə məşhur alim Əbülfəzl əl-Naxçıvaninin rəhbərlik etdiyi “Dar əl-kütub” deyilən böyük bir kitabxananın olduğu öz əksini tapmışdır. Şeyx Nizami Gəncəvinin mütaliə etdiyi və adlarını çəkdiyi əsərlərdən də aydın olur ki, Gəncədə zəngin kitabxanalar mövcud olmuşdur. [27, s.109-117, 134-178]

Şeyx Nizaminin həmin dövrdə məlum olan bütün elm sahələrinə dərinlən yiyələnməsi göstərir ki, o, Gəncədə görkəmli alimlərin çalışdığı zəngin kitabxanaya məxsus mədrəsələrin birində hərtərəfli təhsil almışdır. Böyük şair və mütəfəkkir olan Nizami Gəncəvinin (əsl adı İlyas Yusif oğlunun) ensiklopedik biliklərə və elmin bütün sahələri haqqında mükəmməl məlumatlara sahib olması, hər şeydən öncə, Gəncə şəhərinin elm və mədəniyyət ocağı olduğunu bir daha isbatlayır. Dahi Azərbaycan şairi Şeyx Nizaminin Fərabî, Xarəzmi, İbn Bəccə, Əbu Əli İbn Sina, İbn Rüşd kimi korifeylərin fəlsəfi düşüncələri haqqında yüksək biliyə sahib olması, həmin dövr elm dili hesab olunan ərəb dilinin və fəlsəfənin Gəncə şəhərində yüksək səviyyədə tədris olunduğundan xəbər verir. [8, s. 44-61, 82-96; 12, s. 145-148]

Nizami Gəncəvi əsərlərinin təhlili göstərir ki, o, qədim yunan və hind fəlsəfəsinə də bələd olmuşdur. Şeyx Nizaminin "İskəndərnamə" əsərində İskəndərin dili ilə dünyanın yaranması problemini Aristotel (Ərəstun), Fales (Valis), Platon (Əflatun), Tianlı Apolloni (Rumlu Bulunus), Sokrat, Tirlî Parfiri (Forforius) və əlkimyanın, magiya və digər "möcüzəli elmlər" in banisi Hermes Trismekistdir (Hörmüz) kimi görkəmli antik alimlərlə birlikdə müzakirə edir. Bütün bunlar Gəncədə fəlsəfi məktəblər haqqında geniş bilgiyə sahib olan mütəfəkkir alimlərin geniş yayıldığını göstərir. XII əsrin 40-cı illərində Gəncədə doğulmuş, yüksək mədrəsə təhsili almış, öz biliyi, savadı ilə böyük şöhrət qazanmış Əbu-Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad "Mənsur və Mərcan", "Sənəm və Əcəm", "Məhr və Müştəri", "Hakiza-yi kitab-i Alfıyya və Şalfıyya", "Rahət ər-Ruh", "Hüzhət əl-məclis" kimi altı böyük əsərin müəllifi olmuşdur. Əl-Ustadın müəllifi olduğu "Munisnamə" əsərinin elmi ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin qədim inkişaf səviyyəsi barədə görüş dairəsini dərinləşdirmişdir. "Munisnamə"nin qısa müqəddiməsi böyük bir ədəbiyyatşünaslıq kitabına bərabərdir. Əbu-Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad dünya və şəriət elmlərinə bələd olan, bilikli və təcrübəli bir alim, yazıçı, şair kimi tanındığı üçün "Ustad" ləqəbinə layiq görülmüşdür. Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə ədəbi mühitində Əbu Həfs Gənci, Əbül Üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Rəziyyə Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vazeh kimi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə misilsiz incilər bəxş etmiş dühalar yetişmişdir. Xüsusilə, həmin dövrdə Gəncə şəhərində Məhsəti Gəncəvi, Rəziyyə Gəncəvi və Siti Gəncəvi kimi dünyəvi elmlərə, fəlsəfəyə yiyələnmiş, hətta şahmatçı və bəstəkar mütəfəkkir qadınların mövcudluğu şəhərin mədəniyyət baxımından nə qədər yüksək səviyyədə durduğunu bir daha göstərir. [12, s. 146-149; 13-16]

İntibah mərhələsinə və ümumiyyətlə, orta əsrlərdə yaranmış mədrəsə və kitabxanalar dövrünün təhsil ocağı kimi formalaşmışdı. İlk baxışda dini tədris kimi səciyyə qazanan mədrəsələr, əslində elmi tələqləri ilə daha çox yadda qalmışdı. Doğrudur, mühəddislərin də tədris verdikləri dövrün belə təşkilatları təkcə dinin belə elmi tərəflərini özlərinəməxsus tərdə göstərməyə çalışırdılar. İlk hədis söyləyən və toplayan mühəddislər orijinal hədisləri "rihlə" - şəklində göstərmişlər. Bu baxımdan mühəddis ərəb müəlliflərinin əksəriyyəti ziyarət etdikləri şəhərin dini, elmi və təhsil qurumlarını öyrənir, yerli alim və ziyalılarla görüş və müzakirələr də aparırdılar. "Əsma et-tabi"nin əsərinin (hərfi anlamda tabe olmaq demək) müəllifi ərəb alimi Əbülhəsən əd-Darakutni Azərbaycanlı alimlərlə görüşmüş, onlar haqqında geniş məlumat vermişdir. Əbülhəsən əd-Darakutni Azərbaycanlı mühəddislərdən Gəncəli İbrahim İbn Məhəmməd-İ-Cənzi ilə birlikdə hədislər də yazmışdır. O, İbrahim əl-Cənzinin şafii məzhəbi üzərində fihi öyrənməsini, kamal sahibi bir ziyalı olduğunu vurğulamışdır. Məmləkətinə geri dönmə əl-Cənzi ilə əlaqələrini heç vaxt kəsməmişdir. Hətta Əbülhəsən öz məsləkdaşının ölüm xəbərini aldığı da qeydlərində yazmışdır. Azərbaycanlı alim və ziyalıların İslamiyyətin elmi tərəflərinin araşdırılmasındakı xidmətləri, onların bu sahədəki elmi potensialı danılmazdır. Məhz bu baxımdan digər ölkə alimlərinin Azərbaycandakı İslam mədəniyyəti ilə bağlı olan mərkəzləri ziyarət etmələri də təsadüfi sayılmamalıdır. Belə məşhur mərkəzlərdən biri də Gəncə idi. Arranda hökmranlıq edən Şəddadilər, X yüzilliyin 70-ci illərdən Bərdəni geridə qoyaraq çox keçmədən Arranın ən böyük şəhərinə çevrilir. Bu şəhər artıq Böyük Səlcuqluların üç böyük şəhəri (Mərv, Nişapur və İsfahan) ilə birlikdə böyük şəhərlər arasına daxil olur. Gəncə elm və mədəniyyət sahəsində də böyük uğurlar qazanmağa başlayır. [3, s.112-114]

XI əsrdə Gəncəni ziyarət edən alimlərin sayı da artmışdı. Ərəb müəlliflərindən bəziləri şəhərə səyahət edərkən onun məscidi, kitabxanası, təhsil qurumları və burada fəaliyyət göstərən hədis məclisləri, yerli alimlərlə görüşmələr, müzakirə mövzuları haqqında bilgi vermişlər. Artıq XII yüzillikdə Şirvanşahlarla birlikdə Eldəgizlərin (Azərbaycan Atabəyləri) də dövlətlərarası çərçivədə nüfuzu güclənir, ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələri genişləndirdi. Qərb və Şərqi böyük ticarət mərkəzlərini birləşdirən karvan yolları Azərbaycandan keçirdi. Azərbaycan şəhərlərindən bir çoxu, xüsusən də Gəncə - strateji önəmə sahib bölgə kimi qəbul edilirdi. Xilafət bölgələrinin alimləri arasında Azərbaycanın digər şəhərləri ilə yanaşı, Gəncəni də ziyarət etmiş və bu şəhərin adını qeyd edən Şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi əl-İsfahaninin adını xüsusilə vurğulamaq gərəkdir. Şeyx Əbu-Tahir o dönmənin nüfuz sahiblərindən olmuşdur. Fatimi xəlifəsi əs-Zahir əl-Übeydinin 1151-ci ildə İsgəndəriyyədə açdığı mədrəsənin idarə olunması səlahiyyətinin ona verməsi, bu alimin böyük nüfuzu sayəsindədir. Azərbaycanla yaxından əlaqəli olan bu görkəmli şəxsin müəllimləri arasında İlkiyə əl-Hərrasi ilə bərabər Xətib Təbrizinin də adı qeyd edilir. Əs-Siləfi hədis ardınca uzunmüddətli səyahətlərə çıxması ilə məşhur olmuşdur. Onun qeyd edilən səyahəti on illərlə davam etmişdir. O, Şirvan, Bab əl-Əbvab, Səlməs, Naxçıvan ilə yanaşı Gəncəni də ziyarət etmişdir. Burada bir neçə hafiz və dövrün tanınmış şeyxləri ilə görüşərək söhbət və müzakirələr aparmışdır. Bu alim-şeyxin Xilafətin bir sıra bölgələrinə səfərləri onun “Mucəm əs-Səfər” (“Səfərlər məcmusu”) adlı əsərində göstərilmişdir. [6, s. 9-12; 17, s. 148-152]

Görkəmli coğrafiyaçı alim-səyyah və tarixçi Yaqut əl-Həməvinin məlumatına görə, ərəb və farsca zəngin kitab fondlarından və ya kitabxanalarından biri də Gəncədə idi. Belə kitab fondları ehtiyacı olan hər kəsə açıq idi. Yəni, elm və kitablarla maraqlanan şəxslər istədikləri vaxt bu kitabxanalara müraciət edə bilirdilər. Gələnlərin əksəriyyəti qiraət və kitabların üzünü axtarmaqla məşğul olurdular. Kənardan və uzaqdan gələnlərə mütləq qələm və mürəkkəb verilmirdi. Belə kitabxanalarda dönmənin məşhur alimləri mühazirələr söyləyir, müxtəlif elmi müzakirələr aparırdılar. Əs-Səmaninin məlumatına əsasən, İbn Makula burada Gəncə kitabxanasının mühafizəçisi Əbülfəzl Xudadat ibn Asim ən-Nəşəvinin hədislərini dinləmişdi. Bu fakt Yaqut əl-Həməvinin məlumatını dəqiqləşdirərək Gəncə kitabxanasının İbn Makulanın yaşadığı dönmədə (XI əsrdə) və bəlkə də daha öncəki dövrdə fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir. Bununla yanaşı, İbn Makula və Əbu Tahir əs-Siləfi kimi sufi alim şeyxlərin Gəncəni ziyarət etməsi İbn Makulanın Gəncədə əs-Səmaninin “İbn Makulanın şeyxi” – olaraq təqdim etdiyi Naxçıvanlı Əbülfəzl Xudadat ən-Nəşəvi ilə görüşərək müzakirələr aparması təsadüfi deyil. Belə faktlar şəhərin elmi mühiti üçün sufiliyin nə dərəcədə önəmli olduğunu göstərir. Eyni zamanda Gəncə kitabxanası mühafizəçisinin də böyük nüfuz sahibi olmasına diqqət çəkir. [11, s. 90; 20, s. 69-70; 22, s. 72-75]

Gəncə şəhəri bir sıra məşhur şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Nizami Gəncəvi kimi bir düha məhz Gəncədə yaşayıb yaratmışdır. XI yüzilliyin sonlarında yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanın böyük şairlərindən Qətran Təbrizi də dəfələrlə Gəncəyə gəlmişdir. Əbu Tahir əs-Siləfi “Mucəm əs-Səfər” əsərində Azərbaycan və onun bir çox şəhərləri, eyni zamanda Gəncə və Nizamiyyə mədrəsəsi haqqında məlumat verir. [14, s. 10-12; 15, s. 374-375; 19, s. 37]

Səlcuqlar dönməsində müdərrişlər, mədrəsələrin baş müəllimləri olaraq bilinirdi. Onlar sultan və vəzirlər tərəfindən təyin edilirdi. Nizamülmülkün vəzirliyi dönməsində müdərrişləri özü təyin edirdi. Sultan Səncərin də müdərrişləri seçdiyi məlum tarixi faktdır. Gəncədə fəaliyyət göstərmiş mədrəsədə qazi Əbu Abdulla Məhəmməd bin Əli bin Məhəmməd ət-Təbəri kimi görkəmli şəxsiyyət müvəffəqiyyətlə çalışmışdır. Parlaq zəkaya sahib bu şəxs oradakı təhsilə öncüllük etmişdir. Əbu Abdulla ət-Təbəri bu mədrəsədəki təhsil sisteminə rəhbərlik edərkən fəal çalışmış, onun idarəçilik qabiliyyəti də artmışdı. [4; 8] Şeyx əs-Siləfi “Mucəm əs-Səfər” əsərində yazır ki, Gəncədə olarkən öz zəkası ilə işıq saçan Əbu Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli ət-Təbəri onun şeirlərini söyləmişdir. Gəncəli müdərriş əs-Siləfiyə onu anladan şeir də oxumuşdur. Xilafətin mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanlı alimlərin bəzilərinin yaşamlarının müəyyən bir qismi də vətənləri ilə bağlı olmuşdur. XII yüzilliyin ədibi, əslən Gəncədən olan Əbu Həfs Ömər ibn Osman ibn Şüayb

əl-Cənzinin Nişapurda Nizamülmülkün oğlu Fəhrülmülkün uşaqlara dərs verməsi, Gəncəli müdərrisin tədris işində mahir usta olduğu görülür. Fəzilət sahibi, dindar, xoşniyyətli bu ədib Bağdadda qaldığı müddətdə böyük alimlər, əsasən də Əbülmüzəffər əl-Əbiverdi ilə dost olaraq ondan elm öyrənmişdi. [7, s. 66-69; 9, s. 15-17]

Şərq intibahının zirvəsi hesab edilən şeyx Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bəşəri dəyərlərin milli-mənəvi ənənələrimizlə vəhdətinin ən bariz sübutudur. 2021-ci il ölkəmizdə – “Nizami Gəncəvi ili” elan edilmişdir və bu dahi mütəfəkkirin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Gəncə şəhərinin sosial və mədəni inkişafın səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixi məxəzlər, yazılı elmi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilməsi üçün yeni üfüqlər açılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı N.H., Həmidov İ.Y. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Nizami irsi / “Ədəbiyyat” qəzeti, 28 fevral 2014, s. 4.
2. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. // Изв. АН Азерб. ССР, Баку: 1947, № 1, с. 28-38.
3. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. М.: Ленинград, 1962, 556 с.
4. Гасанов Э.Л. Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма // Elm və həyat jurnalı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti. Bakı, 2020, № 4 (470), s. 60-63.
5. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку: Азерб. филиал АН СССР, 1949, 104 с. (Институт истории им. Бакиханова, АН Азербайджанской ССР).
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
7. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı: 2001, 254 s.
8. Əliyeva N.A. Hilafet'in bilim ve eğitim merkezlerinde Azerbaycan aydınları. (tərc. S.Nematzade). İstanbul: Cinius nəşr., 2018, 201 s.
9. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines, 2011, p. 377.
10. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gāndschanischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsā Schäfy Waseh als ethno-anthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // Europäische Fachhochschule, 2014, № 2, pp. 3-5.
11. Guliyeva N.M., Hasanov E.L. Development of some handicrafts branches of Ganja of the end of XIX-first half of XX centuries // European Innovation. Martigues (France), 2014, № 9 (17), p. 90.
12. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, pp.144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
13. Hasanov E.L. About Comparative Research of Poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the Basis of Manuscript Sources as the Multiculturalism Samples // International Journal of Environmental and Science Education, 2016. Number 11(16), pp.9136-9143
14. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2018. Issue 1, vol. 57, part 1, pp. 9-16
15. Hasanov E.L. Aspetti Culturali della Ricerca delle Tradizioni Artigianali di Ganja dei Secoli XIX-XX // Mediterranean Journal of Social Sciences, Rome (Italy), 2015, vol. 6, № 2, Supplement 1, pp. 372-375

16. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
17. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
18. Həsənov E.L. Ethno-anthropologische merkmale der Gändschänischen Teppiche von XIX-XX Jahrhundert (Auf die 220-jährige jubiläum der Aserbaidshanischen gelehrten und dichter gewidmet Mirsä Schäfi Waseh) // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, 2014, № 1, p. 4.
19. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri) / Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37
20. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
21. Mustafayev C.M. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları // Cahan jurnalı. № 4. Bakı, 1998, s.17-21
22. Nemətova M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azərənəşr, 1992, 104 s.
23. Nəcəfzadə Ə.B. Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında. Bakı: Elm və təhsil, 2019. 224 s.
24. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1130-1157.
25. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2019. Issue 9, vol. 77, part 4, p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>.
26. Щерблыкин И.П. Гянджа XII в. Архитектура Азербайджана - эпоха Низами. Институт истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР. Москва-Баку: Гос. архитект. изд-во, 1947, с. 55-63.
27. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа, 2016, 334 с.

РЕЗЮМЕ

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ 880: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДА ГЯНДЖИ ПЕРИОДА РЕНЕССАНСА

Гасанов Э.Л.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, Азербайджан, Ренессанс, Гянджа, наука, образование, культура*

Научная статья посвящена «Году Низами Гянджеви» и на основе историко-этнографических, письменных научных источников, архивных документов изучаются особенности социально-культурного развития в период Ренессанса, когда жил и творил великий мыслитель. Наряду с шейхом Низами изучается уровень преподавания, обучения и научных исследований в среде, где формировались такие великие современники, как Мехсети ханум Гянджеви, Гивами Мутарризи, Абул-ула Гянджеви, Разия ханум Гянджеви, Омар Гянджеви, Сити ханум Гянджеви и др. В данной научной статье также исследуются преподавание как социально-гуманитарных, так и естественных наук в Гяндже в эпоху Ренессанса, возможности выдающихся ученых, мыслителей и педагогов того периода, которые работали в медресе и пользовались многочисленными книгами библиотек.

SUMMARY
NIZAMI GANJAVI 880: HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC
RESEARCH OF GANJA CITY FOR RENAISSANCE PERIOD
Hasanov E.L.

Key words: *Nizami Ganjavi, Azerbaijan, Renaissance period, Ganja, science, education, culture*

Scientific paper is dedicated to "Year of Nizami Ganjavi" and on the basis of historical-ethnographic, written scientific sources, archival documents, the features of socio-cultural development during the Renaissance, when the great thinker lived and worked. Along with sheikh Nizami, the level of teaching, learning and research is being studied in the environment where such great contemporaries as Mahsati Ganjavi, Givami Mutarrizi, Abul-ula Ganjavi, Razia Ganjavi, Omar Ganjei, Siti Ganjavi, etc. lived. Academic paper also examines the teaching of both social, humanitarian and natural sciences in Ganja during the Renaissance, the services of prominent scientists, thinkers and teachers of that period, who worked in madrasas and used numerous books in libraries.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.01.2021
	Son variant	02.03.2021

UOT 391.4

AZƏRBAYCANIN ETNİK MƏNZƏRƏSİNDƏN – DAĞ YƏHUDİLƏRİ**ƏHMƏDOVA SARA ƏRŞAD qızı***AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Elmi maarifləndirmə və ekskursiyalar şöbəsi, ekskursiyaçı*
saraahmad0289@gmail.com*Açar sözlər: Azərbaycan yəhudiləri, etnik qruplar, dağ yəhudiləri, azsaylı xalqlar, mədəni müxtəliflik*

Tarixi zaman çərçivəsində çoxsaylı türkdilli tayfalar, həmçinin Qafqaz və irandilli tayfalar tarixin müxtəlif mərhələlərində etnoslararası inteqrasiyanın əsasını təşkil edən sosial-iqtisadi-siyasi birlik nümayiş etdirmişlər. [10, s.233] Bununla da bu gün “azərbaycanlılar” adı altında qəbul etdiyimiz vahid birliyin özülü qoyulmuş və onun tərkibinə aparıcı türk amili ilə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar daxil olmuşdur.

Azərbaycanın etnik xəritəsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Bu etnik xəritədə özünəməxsus yerlərdən birini “dağ yəhudiləri” tutur. İlk növbədə, bu termin və dağ yəhudilərinin Azərbaycana nə vaxt və necə gəlmələri haqqında olan tarixi materiallara diqqət yetirək. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə dağ yəhudiləri tatların bir qrupudur. Bu qrup özlərini “cuhud”, yəni başqa dindən olanlar adlandırır, azərbaycanlılar tərəfindən “tat cuhudları”, XIX əsrin elmi ədəbiyyatında isə “dağ yəhudiləri” və ya “tat yevreyləri” istilahları ilə adlandırılan azsaylı xalqdır. [1, s.72] İlk dəfə olaraq “dağ yəhudiləri” termini XIX əsrdə rus tədqiqatçıları tərəfindən istifadə olunmuşdur. Dağ yəhudiləri Azərbaycanın əsasən kompakt şəkildə Quba və Oğuz rayonlarında, eyni zamanda Bakı şəhərində yaşayırlar.

Tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanda yaşayan yəhudilərlə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bir qrup alimlər onların bu əraziyə köçürüldüyünü, digər qruplar isə onların tatların bir qolu olduğunu və yəhudiliyi sonradan qəbul etdiyini yazırlar. Əvvəla, qeyd edək ki, yəhudilərin regionda (Qafqaz, eləcə də Azərbaycanda) məskunlaşması hələ 130-140 il əvvəl tarixçi, etnoqraf, kulturoloq, linqvist və filoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Bu mövzuda elmə məlum olan məlumatların özü də yekdil deyildir. İndiyədək bu məsələ ilə bağlı ortaqlıq fikri yoxdur və dağ yəhudilərin mənşəyi, onların istər Azərbaycanda, istərsə də Qafqazda məskunlaşması elm üçün problemlə məsələ olaraq qalmaqdadır. [1, s.77] Məlumdur ki, yəhudilərin Fələstindən ilk köçü bizim eradan neçə əsr əvvəl baş vermişdir. Bu miqrasiya e.ə. VIII əsrdə Assuriya, İsrail şahlığını işğal etdiyi vaxt, oradan 27 min yəhudinin sürgün edilməsi ilə başlamışdı. E.ə. 568-ci ildə isə Babilistan şahlığı İudeyanı tutmuş, Yerusəlimi dağıtmış və 15 min yəhudini yenidən oradan sürgün etmişdir. [2, s.85] Tarixi məlumatlara görə, bu yəhudilər Şimali Mesopotamiyaya və Midiyanın şəhərlərinə köçüb getmiş və bu ərazilərdə iqtisadi həyata qatılmış, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmuşlar. Lakin tezliklə Əhəməni şahı Kuruş (Kür) onlara Fələstinə qayıtmağa icazə vermişdir. Bu faktları əsas götürən digər bir tədqiqatçı M.E. Mədətov isə öz əsərində yazır ki, yəhudilər İran ərazisinə köçürüldəndən sonra onlar öz dillərini itirmiş və sonradan Azərbaycan ərazisinə köçürülmüşlər. Ancaq müəllif onların dini etiqadlarını niyə dəyişdirmədiklərini qeyd etməmişdir. [2, s.86]

Tədqiqatçı M.H.Vəliyev yəhudilərin Azərbaycanda məskunlaşması haqqında yazır ki, burada yaşayan yəhudilər Assur çarları tərəfindən əsir alınmış, əvvəlcə Assuriyada, sonra Midiyada məskunlaşmış qədim yəhudilərin qalıqlarıdır. [1, s.76] Yəhudilər Assuriya öz qüdrətini itirdikdən sonra e.ə. 720-ci ildə çar Salmanasarin dövründə Azərbaycana, Gürcüstan və Dağıstana köçüb gəlmişlər. Professor R. Hüseynov isə bu məsələ ilə bağlı iki fikir irəli sürmüşdür. İrəli sürülən birinci fikrə görə, yəhudilər şərqi, Assur və Babil hökmdarlarının hücumları zamanı, II Sarqon və II Navuxodonosorun zamanında e.ə. VIII-VI əsrlərdə, digər versiyaya görə isə Sasanilər dövründə,

bizim eranın V-VI əsrlərində gəlmişlər. [11, s.204] XX əsrin ortalarında rus şərqşünası Y.A.Solodux dağ yəhudilərinin əcdadlarının Qafqaza sürgün olunmasında birbaşa səbəbkar kimi Sasanilər imperiyasını təqsirləndirir. [11, s.196] Başqa sözlə, yəhudilərin Qafqazda meydana çıxmasını antik dövrə deyil, erkən orta əsrlərə, konkret desək, V əsrə aid edir. Bunu isə Sasanilər imperiyasını bürümüş məzdəkilər üsyanı ilə əlaqələndirir. Dağ yəhudilərinin içərisindən çıxmış ilk dünyəvi Avropa təhsili almış tədqiqatçı İ.Ş.Anisimov isə qeyd edir ki, dağ yəhudiləri arasında qədim bütperəstlik dini qaydalarını qoruyub saxlayan adətlər indi də qalmaqdadır. Bununla bağlı başqa bir müəllif İ.Çernı bildirir ki, dağ yəhudiləri arasında “nümazi” adlanan ibadət evi Avropa sinaqoqlarından tamamilə fərqlənirdi. [2, s.87] Bu səbəbdən XIX əsrdə Cənubi Qafqazda məskunlaşan Avropa mənşəli yəhudilər yerli dağ yəhudilərinə məxsus ibadət evinin olmasına baxmayaraq, burada özlərinə yeni ibadət evləri - sinaqoqlar inşa etməyə başlamışlar.

Yəhudilərin məskunlaşdığı ərazidəki yerli etnik qruplarla qarşılıqlı əlaqələri təkcə onların dilinə deyil, eləcə də adət-ənənələrinə, həyat və məişətlərinə də böyük təsir göstərmişdir. Ancaq bu xalqlar əsrlər boyu bir ərazidə yaşayıb eyni adət-ənənələrdən istifadə etsələr, bu günə qədər də, Azərbaycanda və ondan kənarında məskunlaşan dağ yəhudiləri özlərinə məxsus dinlərini qoruyub saxlamışlar.

Məlum olduğu kimi, XVIII əsrdə Qubalı Hüseynəli xan və Fətəli xanın zamanlarında, onlar Azərbaycanın digər bölgələrində olan yəhudiləri öz xanlıqlarına dəvət etmiş və xanlığın ərazisində məskunlaşmalarına icazə vermiş, onların himayədarları olmuşlar. Beləliklə, mərkəz Qubaya əks istiqamətdə Qudyalçayın sahilində yəhudi (yevrey) qəsəbəsi salınmış oldu. Bu tarixi hadisə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda və Cənubi Dağıstanda yaşayan yəhudilərin taleyində vacib rol oynadı. Qəsəbə 1926-cı ildən “Qırmızı sloboda” adlanmağa başladı. Bu tarixi fakt “STMEGİ” (Yəhudi informasiya portalı) Beynəlxalq fondu tərəfindən yəhudilərin köçürülməsinin 280 illiyi münasibətilə qızıl hərflərlə qranit lövhə üzərində əbədiləşdirilmişdir. [13, s.49] Sonralar isə Qırmızı Qəsəbədə küçələrdən birinin adına Fətəli xanın adı verilmişdir.

Bununla da, Qafqazda yəhudilərin mühüm əhəmiyyətə malik kompakt şəkildə yaşadığı ilk məskənləri yarandı. Artıq Qırmızı Qəsəbə nəinki Azərbaycanda, o cümlədən keçmiş sovet respublikaları içərisində dağ yəhudilərinin kompakt şəkildə məskunlaşdığı bir əraziyə çevrildi. Belə ki, İsraildən sonra Qırmızı Qəsəbə dağ yəhudilərinin birgə yaşadığı yer idi. O zamanla “Qafqaz Yerusəlimi” adını qazandı. [13, s.50] Dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yerlərdən biri də yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi indiki Oğuz (vaxtilə Vartaşen) idi. Burada yaşayanlar əsasən Gilan (İran) ərazisindən gələnlər idi. Əvvəllər onlar Oğuzda ayrıca məhəllə salmışdılar. Daha sonra onlar Rusiya və İsrailə miqrasiya etməyə başladılar. Bundan sonra onların mərkəzi Qəbələ (o zaman Qutqaşen) şəhəri oldu.

Azərbaycanlılar və dağ yəhudiləri arasında milli, dini və etnik zəmində heç vaxt toqquşma olmamış və buna şərait yaranmamışdır. İndi də dağ yəhudiləri və azərbaycanlılar arasında səmimi münasibətlər mövcuddur. Hal-hazırda Azərbaycanda dağ yəhudilərinin cəmiyyətlərinin milli və dini zəmində qorunub saxlanılmasında onlara heç bir problem yaradılmamışdır. Hal-hazırda Azərbaycanda dağ yəhudiləri özlərinin milli adət və ənənələrini, dini inanclarını saxlamaqla bağlı heç bir maneəyə rast gəlmirlər. Buradakı yəhudi icması İsrail, ABŞ və Rusiyada olan yəhudi diasporaları ilə çoxtərəfli əlaqələr yaradırlar. Hətta sovetlərin totalitar rejimi dövründə yəhudilər özlərinin adət-ənənələrini, dini ayinlərinin icrasını davam etdirirdilər. Dağ yəhudilərinin çox hissəsi həm Azərbaycanın bir çox təhsil ocaqlarında, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrinin – ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və s. təhsil müəssisələrində oxumuşlar.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində “aşkenazi” yəhudiləri də yaşayırlar. İlk əvvəl “aşkenazi” sözünün mənasına diqqət yetirək. Ümumiyyətlə, “aşkenazi” Avropa yəhudilərinin bir qrupuna verilən addır. Bu mədəni icma üçün həmin terminin işlənilməsinə ilk dəfə XIV əsr mənbələrində rast gəlinir. Bu yəhudilərin orta əsr Almaniyasına verdikləri addır. Aşkenazi yəhudilərinin uzun müddət istifadə etdikləri dil alman dili əsasında yaranmış “**yidiş**” və ya “**idiş**” dilidir. [13, s.52]

Hazırda isə onların əksəriyyəti yaşadıkları ölkələrin dillərində danışır. Azərbaycana isə aşkenazilərin ilk gəlişi 1810-cu ilə aiddir. Aşkenazi yəhudilərinin cəmiyyətləri isə 1832-ci ildə formalaşmışdır. İlk vaxtlar sayları az olsa da, zamanla artmışdır. 1910-cu ildə Bakıda Mərkəzi xor sinaqoqunun əsası qoyulmuşdur. Bu sinaqoqun tikilməsinə yardım göstərənlərin içində dövrün neft milyonçuları və xeyriyyəçiləri H.Z.Tağıyev və M.Nağıyev də olmuşlar. Hazırda isə Bakıda 2003-cü ildə əsası qoyulan Avropa və gürcü yəhudilər üçün sinaqoq fəaliyyət göstərir. Bu, Avropada ən böyük sinaqoqdur. 2003-cü ilin sentyabrından Azərbaycanda ilk yəhudi məktəbi fəaliyyət göstərir.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti öz müstəqilliyini elan edəndə digər xalqlara da bərabər hüquqlar verilmişdi. Gənc respublikanın idarəçiliyində və parlamentində yəhudi icması iki nümayəndəsi ilə təmsil olunurdu. Belə ki, AXC-nin ilk hökumətində Səhiyyə naziri yəhudi əsilli Yevsey Gindes olmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra buradakı yəhudi icmaları daha da fəallaşmış, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələrini möhkəmləndirmiş, öz dini məktəblərini-iyeshivalarını, mədəniyyət mərkəzlərini, cəmiyyətlərini, klublarını və qəzetlərini yaratmışlar. “Soxnut” yəhudi agentliyi, “Coynt və Vaad-l-Hetzola” yəhudi komitələri Azərbaycandakı yəhudi diasporu arasında yəhudi ənənələrini qoruyub saxlamaq, sinaqoqlara yardım göstərmək və müxtəlif mədəniyyət tədbirləri keçirməklə məşğuldur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, artıq bu torpaqlarda yaşayan yəhudilər özlərinə həyat qurmaq və güzəranlarını təmin etmək üçün müxtəlif sahələrdə çalışmağa başlayırlar. Dağ yəhudilərinin kənd təsərrüfat sahəsində əsas yerlərdən birini maldarlıq tuturdu. XIX əsrdə tütüncülük də mühüm təsərrüfat sahələrindən birinə çevrilmişdi. Onların hər birinə normal pay torpağı düşmədiyinə görə bəziləri boyaqçılıqla məşğul olurdu. Belə ki, XIX əsrin 40-70-ci illərində Rusiya imperiyasının toxuculuq sənayesinin rəngə olan tələbatını Dərbənd və Quba boyaq plantasiyaları ödəyirdi. [1, s.100] Burada çalışan muzzdlu işçi qüvvələrinin içərisində dağ yəhudiləri də vardı. Bundan əlavə dağ yəhudilərinin bir çoxu iri yaşayış məskənlərində xalça və palaz toxunması üçün ipin boyanması ilə də məşğul olurdu. Beləliklə də, bu sənət Azərbaycanın bütün şəhər mərkəzlərinin bazarlarında yəhudi boyaqçıların əlində cəmləşmişdi.

Dağ yəhudilərinin ənənəvi sənət sahələrindən bəhs edərkən xalça ticarətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, dağ yəhudilərinin çox geniş ticarət əlaqələri vardı. Nəfis tərtibatlı, incə və zərif toxunuşlu, göz oxşayan Azərbaycan xalçaları yəhudi tacirlərin əsas qazanc mənbələrindən biri idi. Xalça ticarətində ad qazanmış dağ yəhudiləri Azərbaycan xalçalarıyla nəinki bütün Yaxın Şərq ölkələri, hətta, İspaniya ilə belə ticarət edirdilər. [12, s.12] Ümumiyyətlə, tarixən bu xalqların birgə yaşayışı onlar arasında mədəni-etnoqrafik bağların möhkəmlənməsinə və yaradıcılıq mübadiləsinə şərait yaratmışdır. Bu sıra sənət sahələrinin inkişafında birgə fəaliyyət göstərmiş, layiqli töhvələr vermişlər. Buna görə də xalçaçılıq sənəti bu iki xalq arasında mədəni körpü rolunu oynamışdır. [3, s.45] Məhz xalça sənəti bir çox xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmış, ortaq ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycanda yaşayan bir sıra xalqlar kimi dağ yəhudilərinin də həyatında bu sənət sahəsi əsas yer tutmuşdur. Qubada, Qırmızı qəsəbədə xalçaçılıq Quba xalça məktəbinin bir qolu kimi yaranmış və inkişaf etmişdir. [3, s.47] Yəhudi qadınları Azərbaycan çeşnilərindən istifadə edərək xalçalara yəhudi həyatı və dünyagörüşünə müvafiq rəmlər və yazılar əlavə etmişlər. Doğrudur, yeni xalça növü yaratmamışlar, ancaq özlərinin fərdi dünyagörüş və düşüncələrini xalçalara köçürməyə çalışmışlar.

Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan dağ yəhudilərinin Azərbaycan türkləri və tatlarla qonşuluqda yaşayaraq daim bir-birilərinə xoş münasibətlər göstərmiş, bu münasibətlər zamanla onların adət-ənənələrində, məişətində və geyim mədəniyyətində müəyyən oxşarlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, dağ yəhudiləri də digər azsaylı xalqlar kimi bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar.

Bu baxımdan dağ yəhudilərinin bəzi geyim nümunələri-xüsusilə qadın geyimləri haqqında müəyyən məlumatlar vermək yerinə düşər. Dağ yəhudi qadınlarının geyimləri bəzi kiçik fərqləri

çıxmaqla regionun digər xalqlarının geyimlərinə bənzəyir. Belə ki, qadınlar pambıqdan hazırlanmış və aşağı hissəsi xüsusi parıltılı düymələrlə bəzədilmiş alt geyimi-alt köynəyi (“*zir-şey*”) geyinirdilər. [14, s.135] Köynək bütün bədəni örtərək topuğa qədər uzanırdı. Kənarlarında uzun yarıqlar açılır və yaxasız olurdu. Köynəyin qolları manjetsiz tikilərək uzun biçilirdi. Adətən, Azərbaycan türklərində olduğu kimi dağ yəhudilərində də gənc qadınlar daha əlvan rəngli, yaşlı qadınlar isə tünd rəngli parçalardan tikilmiş köynəklərə üstünlük verirdilər. MATM Etnoqrafiya fondunda (EF) dağ yəhudilərində məxsus bir neçə qadın köynəyi mühafizə olunur. Bunlardan biri EF-da olan 6318 inventar sayılı köynəkdir (şəkil 1). Köynəyin ön hissəsi və qollarının ağzı qırmızı rəngli xara, arxa hissəsi və qollarının yuxarısı isə yaşıl rəngli bez parçadan tikilmişdir. Digər köynəyin əsas hissəsi yaşıl olub, sarı güllü zərxara parçadan hazırlanmışdır. Qolu uzun, yaxası belə qədər açıq, bel hissəsi isə qırçınılıdır. Köynəyin kürəyi isə yaşıl bez parçadandır. Sonda isə köynək qızıl bafta ilə bəzədilmişdir (4). MATM EF-də olan köynək nümunələrini araşdırarkən bəzi köynəklərin ətəyinin xüsusi qızılı rəngli saçlaqlarla bəzədildiyi diqqətimizi cəlb elədi. Bu cür köynəklər inventar kitabda Quba tatlarına məxsus geyim kimi qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, İsrailin Etnologiya Muzeyində olan “*bulşey*” adlanan geyim nümunəsinin də ətəyi qızılı rəngli saçlaqla bəzədilmişdir. [14, s.138] Bu isə onu göstərir ki həm tatlarda, həm də dağ yəhudilərində geyimlərin bəzədilməsində bəzi ortaq xüsusiyyətlər vardır. Adı qeyd olunan “*bulşey*” və ya “*burşey*” adlanan üst geyimləri adətən ipək və ya başqa əla növ, rəngli parçalardan tikilirdi. Bel nahiyyəsinə qədər olan hissə düz, beldən aşağı hissə isə büzməli olurdu. [14, s.135] MATM EF-nin inventar kitabında “*bulşey*” adlı başqa bir geyim fərqli adla qeydiyyata düşmüşdür (5). Adına görə diqqətimizi cəlb edən bu geyim “*don*” adı ilə məlumdur. Diqqətimizi cəlb edən məsələ isə odur ki, *bulşey* adlanan *don* Quba rayonunda tat ailəsində istifadə olunmuşdur (şəkil 3). Geyimi nəzərdən keçirərkən onda dövrünün müasir elementlərini özündə əks etdirdiyini görmüş oluruq. Bu geyim formasının həm tat, həm də dağ yəhudiləri tərəfindən eyni adla adlandırılması göstərir ki, hər iki etnik qrup eyni terminlərdən istifadə etmişlər və ya birgəyaşayış, qarşılıqlı mədəni mübadilə buna səbəb olmuşdur. Eyni fikirləri köynəklə bağlı da demək olar. Ümumiyyətlə, köynəklərin biçilmə və tikiliş üslubuna gəlincə isə deyə bilərik ki, Azərbaycan ənənəvi xalq geyimləri ilə oxşar cəhətləri vardır. Bu isə təbii haldır. Eyni zamanda yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qafqazda və Azərbaycanda yaşayan xalqların geyimlərində bəzi ortaq xüsusiyyətlərə rast gəlməyimiz mümkündür.

Üst köynəyinin üzərindən isə yəhudi qadınları bir növ xalata xatırladan “*qaba*” və ya “*koba*” adlanan üst geyimi geyinirdilər. [14, s.135] Qeyd etmək yerinə düşər ki, *qaba* sözü “*əba*” sözündən əmələ gəlmişdir. “*Qaba*” da çuxa, arxalıq və küləcə kimi bel hissədən büzməli tikilirdi. Hər iki qoluna dirsək hissədən yuxarıdan aşağıya doğru yarıqlar açılaraq, kənarları gümüş düymə və qızıl bafta ilə bəzədilirdi. “*Qaba*” adətən xüsusi mərasimlər üçün ipək parçadan, qış ayları üçün isə pambıq və ya yun parçadan hazırlanırdı. Qadınlar “*qaba*”nın üstündən bellərinə gümüşlə bəzədilmiş dəri və ya parça kəmər bağlayırdılar. MATM EF-da 5958 inventar sayılı *qaba* (arxalıq) bu baxımdan diqqətimizi cəlb edir (6). Bu geyim yerliyi qara və üzəri sarı güllü zərxara parçadan, astar hissə isə qara güllü çitdən tikilmişdir. Belinə qaragöz, qoluna isə zərbafta və metal sarıma ilə beşqəpikliklər bərkidilmişdir. *Qaba* bir növ arxalıq xarakterini oynasa da, daha çox çuxanı xatırladır. MATM EF-də mövcud olan *qaba* geyim nümunələri ilə çuxa geyim növlərini diqqətlə nəzərdə keçirdikdə onlar arasında bir çox bənzərliklərin olması ortaya çıxmış olur. Belə ki, 3944 inventar sayılı çuxa geyim nümunəsi ilə sözü gedən *qaba* geyim nümunələri forma və tikiş üslublarına görə bir-birilərinə çox yaxındır və demək olar ki, Şimali Qafqaz türklərinin geyindikləri ilə eynidir.

Dağ yəhudiləri alt bel geyimi kimi gen şalvar-cütbalıq geyinirdilər. Eyni şalvar növü Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, o cümlədən, Qubada yaşayan xalqların geniş istifadəsində olmuşdur. Şalvarı bel hissədən xüsusi iplə-tumanbağı ilə bərkidirdilər. Bu geyim növü də köynəkdə olduğu kimi adi vaxtlarda ipək və pambıq parçalardan, qış aylarında isə yun parçadan tikilirdi (şəkil 4). Belə şalvarların ətəyi *bulşeyin* (*donun*) altından görünürdü. Buna görə də onun ətəyi

gümüş bafta ilə bəzədilirdi. Sonrakı dövrlərdə, bir çox xalqlarda olduğu kimi dağ yəhudiləri də dövrün tələblərinə uyğun olaraq geyimlərdə yaranan yeni - müasir elementlərdən istifadə etməyə başlamışlar.



Şəkil 1. Dağ yəhudilərinə məxsus köynəklər
(MATM EF inv.№6318; inv.№8522)



Şəkil 2. Qaba və ya koba adlı geyimlər (arxalıq)
(MATM EF inv.№5958; inv.№6317)



Şəkil 3, a. Çuxa MATM inv.№3944



Şəkil 3, b. Bulşey (don) (MATM EF inv.№4385)



Şəkil 4. Cüt balaq.
(Mountain Jews Customs and Daily Life in the Caucasus. The İsrail Museum. Jerusalem kitabına istinad edilmişdir)



Şəkil 5. Altda “bulşey” adlanan don, üstündə isə qaba.
(Mountain Jews Customs and Daily Life in the Caucasus. The İsrail Museum. Jerusalem kitabına istinad edilmişdir)

Beləliklə, bütün bu qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, uzun müddətli birgəyaşayış və oxşar həyat tərzini zamanla hər iki xalqın məişətində və geyim mədəniyyətində müəyyən bənzərliklərin yaranmasına və qarşılıqlı etnik-mədəni proseslərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəmərsah C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000, 440 s.
2. Məmməd Ə. Azərbaycan tatlari. Bakı. 2006. 260 s.
3. Muradov V. Qırmızı qəsəbə: sinaqoqdan xalçayadək// "Azərbaycan xalçaları". IV cild. № 13. 2014. s. 28-81
4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Etnoqrafiya Fondu (MATM EF), inv. №6318
5. MATM EF, inv.№4385
6. MATM EF, inv. №5958
7. MATM EF, inv. № 3944
8. MATM EF, inv. №6317
9. MATM EF, inv. №8522
10. Paşayev M. Azərbaycan etnoqrafik xəzinələr muzeyidir // Tarix və onun problemləri, № 1, Bakı, 2011, s.232-237
11. Гусейнов Р. Иудаизм на Кавказе // Кавказ и глобализация, т. 2, в.3, 2008. с.194-204
12. Микдаш-Шамаилова Л.А. История и культура горских евреев Кавказа. Институт Стратегических Исследований Кавказа. Иерусалим-Куба, 2009.
13. Huseynov R. Jews in Azerbaijan // "İRS" №7. 2001. p.48-56
14. Mountain Jews Customs and Daily Life in the Caucasus. The İsrail Museum. Jerusalem 2002. 160 p.

РЕЗЮМЕ

К ЭТНИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА – ГОРСКИЕ ЕВРЕИ

Ахмедова С.А.

Ключевые слова: евреи Азербайджана, этнические группы, горские евреи, малочисленные народы, культурное многообразие

Богатое материально-культурное наследие, древняя история, толерантный дух населения Азербайджана обеспечили поселение на его территории многочисленных народов. На протяжении всей истории в Азербайджан прибывали народы, носители различных культур, языков и вероисповеданий, контактируя с местным населением, они перенимали традиции, обычаи и образ жизни азербайджанцев, что обеспечило их мирное сосуществование в дальнейшем. Среди этих народов особое место занимают горские евреи. Целью данной статьи является исследование на основе имеющейся научной литературы, а также материалов фонда Этнографии Национального Музея Истории Азербайджана, истории поселения здесь горских евреев, их богатого материально-культурного наследия.

SUMMARY

ETHNIC PANORAMA OF AZERBAIJAN – MOUNTAIN JEWS

Ahmadova S.A.

Key words: Azerbaijani Jews, ethnic groups, Mountain Jews, ethnic minorities, cultural diversity

With its rich material cultural heritage and ancient history, Azerbaijan has historically been a homeland of many nations. At different times, representatives of various religious and languages migrated to Azerbaijan. Coexistence, similar lifestyle and mutual understanding gradually pave the way for the creation of unite culture and customs among these nations. Mountain Jews also took a special place among these nations. The main purpose of this article is to study the settlement of Mountain Jews, their rich history and cultural heritage on the basis of existing scientific literature, as well as the materials of Ethnography Fund of the National Museum of History of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.02.2021
	Son variant	02.03.2021

UOT 327.3

AZƏRBAYCANIN SERBIYA İLƏ ELM VƏ TƏHSİL ƏLAQƏLƏRİNİN MÖVCUD DURUMU VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

QULİYEVA NƏRMİN MƏZAHİR qızı

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, dissertant

knarmina@yahoo.com

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Serbiya, elm, təhsil, ali məktəblər, mədəni əlaqələr

Giriş. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının cənubi slavyan respublikaları, o cümlədən Serbiya və Monteneqro ilə bütün sahələrdə əlaqələri inkişaf etməkdədir. Xüsusilə son on ildə yüksək səviyyəli qarşılıqlı rəsmi səfərlər və bu səfərlər çərçivəsində imzalanan sənədlər Azərbaycanın Serbiya və Monteneqro ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir. Sıx əməkdaşlıq elm və təhsil sahəsində də özünü göstərməkdədir. Məqalədə ölkələrimiz arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın mövcud durumu, formaları və perspektivləri araşdırılır.

Əsas hissə. 2011-ci il iyunun 8-də Azərbaycan və Serbiyanın Təhsil və Elm, Gənclər və İdman Nazirlikləri arasında [1], 2014-cü ildə respublikamız ilə Monteneqronun Təhsil Nazirlikləri arasında [2] imzalanmış sazişlər və digər sənədlər ölkələrimiz arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın hüquqi-normativ bazasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası TN-nin Serbiya və Monteneqro Təhsil Nazirlikləri ilə imzaladığı bu sazişlərdə tərəflər ali təhsil müəssisələri arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasını, birgə tədqiqatların aparılmasını, ölkələrində keçirilən konfrans və simpoziumlarda iştirak etmək üçün və hər təhsil sahəsindəki qabaqcıl təcrübəsini öyrənmək məqsədi ilə mütəxəssislərin qarşılıqlı səfərlərinin təşkil edilməsini, universitetlərdə Azərbaycan və serb dillərinin tədrisinin təşkilinə və həyata keçirilməsinə yardım göstərilməsini və s. öz öhdələrinə götürüdürlər.

Hüquqi-normativ bazanın yaradılması ölkələrimiz arasında təhsil sahəsində ikitərəfli əlaqələrin inkişafına və ayrı-ayrı universitetlər arasında birbaşa əməkdaşlıq sazişlərinin bağlanmasına təkan vermişdir. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrindən Bakı Dövlət Universiteti (BDU), Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Utniversiteti (AMİU), Bakı Ali Neft Məktəbi (BANM), Azərbaycan Tibb Universiteti (ATU), ADA Universiteti və Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU) Serbiyanın Belqrad Universiteti (BU) ilə əməkdaşlıq telləri qurmuşlar.

Belə ki, 2012-ci ilin oktyabrında Belqrad Universitetinin rektoru akademik V. Bumbaşireviç BDU-da qonaq oldu. Görüşdə universitetlər arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı. İmzalanan müqavilə ikitərəfli birgə simpozium, seminar və konfransın təşkilini və qarşılıqlı maraq doğuran layihə və proqramlarda birgə iştirakı, professor və müəllim heyətinin elmi sahədə ixtisaslarının artırılmasına qarşılıqlı yardımını, eləcə də tələbə, tədqiqatçı və doktorantların mübadiləsini nəzərdə tuturdu. [3]

2012-ci il 9 oktyabr tarixində Serbiyanın Belqrad Universitetinin rektoru, akademik V. Bumbaşireviçin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti (Belqrad Universitetinin prorektoru, professor M.İvetiç, Arco Projekt şirkətinin direktoru, Universitetin professoru P.Arsiç, Birləşmiş millətlər təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində YUNESKO-nun təmsilçisi, Universitetin professoru J.Despotoviç) Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin (AzMİU-nun) qonağı oldu. Görüşdə təhsil problemləri müzakirə edildi. Müzakirələr zamanı universitetin rektoru professor G.Məmmədova hazırda Belqrad Universitetinin nəzdində olan, lakin Azərbaycanda mövcud olmayan su təsərrüfatı menecmenti sahəsinin işlənilməsinə və bu sahənin

universitetdə ayrıca fakültə kimi mütəxəssis yetişdirməsinə xüsusi ehtiyac olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Belqrad Universitetinin fəaliyyəti barədə məlumat verən V.Bumbaşireviç bildirmişdir ki, 31 fakültə üzrə 80 min tələbə və 10 min müəllimi olan bu ali təhsil ocağı 204 illik fəaliyyəti dövründə bir çox universitetlərlə əməkdaşlıq etmişdir və hazırda bu proses yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Belqrad Universitetinin Su təsərrüfatı və kommunikasiya sistemləri fakültəsinin professoru Jovan Despotoviç Azərbaycanda səfərdə olduqları müddətdə artıq bir sıra birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün təkliflər verdiklərini bildirmişdir. Belqrad Universitetinin prorektoru professor Marko İvetiç ölkəsində yağış və çay sularının yeni texnologiyalarla və su təsərrüfatı sahəsində peşəkar menecmentlərin köməyi ilə təmizlənilib, kənd təsərrüfatında və texniki su kimi istifadədə əldə etdikləri uğurlardan danışmışdır. Sonda AMİU ilə Belqrad Universiteti arasında elmi, təcrübi və nəzəri sahədə əməkdaşlığa dair memorandum imzalanmışdır. [4]

Belqrad Universitetinin prorektoru professor M. İvetiç Serbiyada bu sahədə xüsusi irəliləyiş əldə etdiklərini vurğulayıb. Ölkələrində həm yağış, həm çay sularının yeni texnologiyalarla və təbii ki, su təsərrüfatı sahəsində peşəkar menecmentlərin köməyi ilə təmizlənilib, kənd təsərrüfatında və texniki su kimi istifadədə əldə etdikləri uğurlardan danışıb. [5]

İki ölkə arasında gənclər və tələbə təşkilatları arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı səfərlər müsbət rol oynamışdır. Belə ki, 2013-cü il sentyabrın 2-dən 9-dək Azərbaycan Gənclər Təşkilatları İttifaqının nümayəndə heyəti Serbiya Respublikasında oldu. Belqrad, Nişkor və Singidunum universitetinin tələbələrindən D.Dimiç, M. Zlatiç, M. Toşiç və A. Nikoliçdən ibarət nümayəndə heyəti Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqı (ATGTİ) ilə Serbiya Universitetlərinin SKONUS Tələbə Konfransı arasında əməkdaşlıq çərçivəsində 2013-ci il sentyabrın 10-dan 16-dək Azərbaycan Respublikasında oldu. [6]

2014-cü il dekabrın 26-da ADA Universitetinin Avropa İttifaqı Araşdırmalar Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Serbiyanın sabiq Prezidenti B. Tadiç Universitetin müəllim - tələbə kollektivinə qloballaşan dünyada baş verən dəyişikliklər haqqında mühazirə oxuyaraq iki ölkə arasında təhsil əlaqələrinə özünəməxsus töhfə verdi. O, çıxışı zamanı müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində müxtəlif güclər arasında mövcud münasibətlərin bütün dünyanı real təhlükə ilə üz-üzə qoyduğunu, Vahid Avropanın yaradılması prosesinin sürətləndirilməsinin vacibliyini vurğuladı. [7]

Təhsil və elm sahəsində əməkdaşlığın qurulmasında səfirlərin də rolunu qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, 2014-cü ildə Serbiyanın səfiri Bakı Ali Neft Məktəbində müəllim - tələbə kollektivinin qonağı oldu. Görüş çərçivəsində Bakı Ali Neft Məktəbi ilə Serbiyanın aparıcı ali təhsil ocaqları arasında əlaqələrin qurulmasının məqsədmüvafiq olduğu vurğulandı, gələcəkdə universitetlərarası əməkdaşlığın qurulması, ikitərəfli əlaqələr çərçivəsində universitetlərarası tələbə və müəllim mübadiləsi ilə bağlı razılıq ifadə edildi. [8]

2015-ci il mayın 13-də Belqrad Universitetinin Stomatologiya fakültəsinin dekani Dr.M.Vukadinoviçin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycan Tibb Universitetində (ATU) görüşü zamanı tərəflər ATU ilə Serbiya arasında tələbə mübadiləsinin reallaşdırılmasının vacibliyini qeyd etdilər, ATU-nun Stomatologiya fakültəsi ilə Belqrad Universitetinin Stomatologiya fakültəsi arasında rezident mübadiləsi aparmaq haqqında ilkin razılıq əldə olundu. [9]

07 iyun 2018-ci il tarixində Serbiya Səfirliyinin təşəbbüsü ilə Bakı Biznes Universitetində Serbiyanın Belqrad Biznes Məktəbinin nümayəndələri ilə görüş keçirildi. Görüş zamanı Bakı Biznes Universiteti (BBU) ilə Belqrad Biznes Məktəbi arasında müəllim-tələbə mübadiləsi, birgə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, layihə və proqramların icra edilməsi, müştərək beynəlxalq elmi konfransların, simpozium, sərgi və seminarların keçirilməsi və s. sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edildi. [10]

Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU) Azərbaycan-Serbiya təhsil əlaqələrində mühüm və özünəməxsus yerə malikdir. ADU Belqrad Universiteti ilə ali məktəblərarası saziş və müqavilələr çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlıq telləri qurmuşdur. Müqavilə universitetlərarası müəllim-tələbə mübadiləsinə nəzərdə tutur.

ADU və Belqrad Universiteti arasında ikitərəfli əməkdaşlığın ən böyük uğurlarından biri də Belqrad Universitetində 2018-ci il aprelin 26-da Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin yaradılması oldu. Mərkəz Azərbaycan dilinin, onun zəngin mədəniyyətinin geniş təbliği məqsədilə yaradılmış və ötən müddət ərzində diqətəlayiq işlər görmüş, Serbiya tələbələrinə ana dili və mədəniyyətimiz ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. [11]

ADU-nun tərkibində 22 may 2018-ci il tarixindən Serb dili və Mədəniyyəti Mərkəzi fəaliyyət göstərir [12]. Mərkəzin açılışında Serbiya Respublikasının Prezidenti Aleksandr Vuçiçin iştirak etməsi elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın inkişafında mərkəzin böyük rol oynayacağına verilən önəm idi. Mərasim zamanı Prezident Aleksandr Vuçiçə ADU-nun fəxri doktoru diplomu təqdim edildi. [13]

Beləliklə, ADU və Belqrad Universitetlərində mərkəzlərin yaradılması nəinki bu ali təhsil müəssisələri arasındakı sıx elm və təhsil əlaqələrinin, həm də ölkələrimiz arasında təşəkkül tapmış yüksək mədəni və humanitar əlaqələrin təzahürü oldu. Xalqlarımız arasında yeni bir mədəniyyət körpüsü olan mərkəzlər serb və Azərbaycan mədəniyyətlərinin qarşılıqlı olaraq təbliği və tanıtılmasında, ölkələrimiz arasında mədəni münasibətlərin daha da dərinləşməsində, qarşılıqlı tələbə və təcrübə mübadiləsinin genişlənməsində, Serbiya və Azərbaycanda multikultural mühitin öyrənilməsində, multikulturalizmin qarşılıqlı tədrisi və ortaq dəyərlərin mənimsənilməsində mühüm rol oynamaqdadır.

ADU və Belqrad Universiteti arasında elmi əməkdaşlığın formalarından biri də müştərək elmi konfransların keçirilməsidir. Belə ki, 2018-ci il aprelin 26-da Ümummillli liderin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransda rektor V. Bumbaşireviç, professor E. Milkoviç, serb ədəbiyyatının tədqiqatçısı professor Cəlil Nağıyev, tərcüməçi Ə. Ağalarov, professor Zərifə Əlizadə və digərləri Serbiya və Azərbaycan ədəbiyyatları arasında çoxəsrlik tarixə malik böyük mənəvi bağlılığın olduğunu konkret faktlar əsasında bildirdilər. [14]

2018-ci ilin mayın 21-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi Belqrad Universitetinin Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzində də qeyd edildi. Tədbirdə Belqraddakı Azərbaycanın Səfirliyinin və Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin əməkdaşları, Belqrad Universitetinin kollektivi iştirak etdilər. “Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi”nin direktoru L.Məcədova AXC-nin qurulmasından, daxili və xarici siyasətindən, professor L.Markoviç iki ölkə arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafından, professor A.Mitroviç Şərq dillərinin tədrisindən və yeni yaradılmış Mərkəzin əhəmiyyətindən, professor Z. Əlizadə rəhbərlik etdiyi Mədəniyyət Mərkəzinin fəaliyyətindən, şərqşünas alim E.Milkoviç Azərbaycanın multikultural və tolerant ənənələrindən, Serbiyada səfirliyimizin müşaviri C.Məcədov Azərbaycan Respublikasının varisi olduğu AXC-nin ölkədə demokratik dəyərlərin bərqərar edilməsinə yönəlmiş siyasətindən ətraflı bəhs etdilər. [15]

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Belqrad Universitetində Azərbaycan və Serbiya alimlərinin iştirakı ilə Avropada “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinin tədqiqinə həsr edilən elmi tədbir keçirilmişdir.

2019-cu il mayın 14-də ADU-nun Serbiya Dili və Mədəniyyəti Mərkəzində Belqrad Universitetinin professoru E.Mijikovic mədəni əlaqələrə dair ustad dərslər keçdi. O, Serbiya-Azərbaycan elm, təhsil və mədəni əlaqələrini, Belqrad Universitetində açılan Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin, ADU-da təsis edilən Ser Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin fəaliyyətlərini təhlil etdi, Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr edilmiş konfransın işini yüksək qiymətləndirdi, Azərbaycanda həyat tərzinə çevrilmiş dünyaya örnək multikultural siyasətə rəğbət bəslədiklərini bildirdi. ERASMUS proqramı çərçivəsində müəllim və tələbə mübadiləsinin davam etdirilməsi və möhkəmləndirilməsinin vacibliyini söyləyən prof. E.Mijikovic mədəniyyətimizin təbliğində Z.Əlizadənin rolu və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi, elmi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi məqsədilə nəzərdə tutulan planlardan bəhs etdi. [16]

2019-cu il mayın 19-da ADU-da universitetin Serbiya dili və mədəniyyəti, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının və Azərbaycanşünaslıq ETL-nin birgə təşkilatçılığı ilə dəyirmi masa keçirildi. Dəyirmi masada hər iki respublikanın alim və mütəxəssislərin iştirakı ilə Serbiya-Azərbaycan elmi-

ədəbi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti, uğurları, problemləri və perspektivləri ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Belqrad universitetinin professoru E.Milkoviç çıxışında Serbiyada Azərbaycan səfirliyinin multikultural dəyərlərin təbliği istiqamətdə gördüyü işləri yüksək dəyərləndirdi. Müzakirələr zamanı elmi-ədəbi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən birinin də Belqrad universitetinin Şərqsunaslıq fakültəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, “Əli və Nino”, A.İmanquliyevanın elmi əsərləri əsasında yazılmış “Romantik poeziya Şərq və Qərb problemləri kontekstində” adlı əsərlərin serb dilində tələbələrin vacib oxunan ədəbiyyat siyahısına daxil olunmasını qeyd etdilər. Prof. A.Babayev Serbiyada keçirilən Azərbaycan dili dərsləri haqqında söhbət açdı, proqram və dərslərdən bəhs etdi. [17]

Azərbaycan Dillər Universitetinin Tələbələrlə iş və tərbiyə şöbəsinin baş mütəxəssisi Gülnar Xəlilova ATƏT-in Serbiyanın Belqrad şəhərində 2019-cu il 10-14 iyun tarixində təşkil etdiyi "Uzun müddətli müşahidəçilər" üçün təlimdə iştirak edib. Təlimə 15 ölkədən 27 nümayəndə seçilib. Azərbaycanla yanaşı Moldova, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Makedoniya, Serbiya, Belarusiya, Albaniya, Özbəkistan, Ukrayna, Monqolustandan nümayəndələr də iştirak edib. Təlimlərin sonunda iştirakçılara sertifikatlar təqdim olunub. [18]

Nəticə. Faktlar onu deməyə əsas verir ki, bu gün Azərbaycanın Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya, Bosniya və Herseqovina ilə əlaqələri bütün sahələrdə, o cümlədən təhsil sferasında öz inkişaf dövrünə başlamışdır. Ölkələrimizin rəhbərlərinin bəyanatları da göstərir ki, mövcud dostluq və tərəfdaşlıq münasibətləri bundan sonra daha da möhkəmləndiriləcək.

Təhsil və elm sahələrində əməkdaşlığın tarixinin təhlili göstərir ki, ali məktəblər arasında əməkdaşlığın qurulması və inkişafı üçün zəruri siyasi-hüquqi baza yaradılmış, bəhs etdiyimiz illərdə təhsil sahəsində universitetlərarası əlaqələr ildən-ilə dərinləşmiş və genişlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası və Serbiya Respublikası arasında 2011-ci il iyunun 8-də Belqrad şəhərində imzalanmış sənədlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // <http://www.e-qanun.az/framework/21993>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // <http://www.e-qanun.az/framework/28706>
3. Abel Məhərrəmov Belqrad Universitetinin nümayəndə heyətini qəbul edib // Mətbuat və İnformasiya Şöbəsi, 08 oktyabr, 2012-ci il.
4. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti ilə Serbiyanın Belqrad Universiteti arasında memorandum imzalanmışdır // <https://azertag.az/xeber/Azerbaycan-Memarliq-ve-Insaat-Universiteti-ile-Serbiyanin-Belqrad-Universiteti-arasinda-memorandum-imzalanmisdir-188962>
5. İki ölkənin səfiri Bakı Ali Neft Məktəbində olub // <https://news.milli.az/society/143667.html>
6. Делегација студената из Србије у Бакуу // <http://www.baku.mfa.gov.rs/cir/newstext.php?subaction=showfull&id=1379496231&ucat=106&template=HeadlinesCir&>
7. Serbiyanın sabiq Prezidenti “ADA” Universitetində mühazirə oxuyub // <https://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2014/50/03.htm>
8. İki ölkənin səfiri Bakı Ali Neft Məktəbində olub // <https://qafqazinfo.az/news/detail/iki-olkenin-sefiri-baki-ali-neft-mektebinde-olub-69866>
9. Serbiyanın səfiri ATU-nun qonağı oldu // <http://amu.edu.az/az/news/522>
10. Serbiyanın Azərbaycan Respublikasındakı səfiri və Belqrad Biznes Məktəbinin rektoru ilə görüş // <http://bbu.edu.az/az/news/23/206>
11. Belqrad Universitetində Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi yaradıldı // <https://www.moderator.az/news/222851.html>
12. Serb dili və Mədəniyyəti Mərkəzi // <https://adu.edu.az/az/haqqimizda/merkezler/68.html>

13. Serbiya Prezidentinə Azərbaycan Dillər Universitetinin Fəxri doktoru diplomu təqdim edilib//[https://azertag.az/xeber/Serbiya Prezidentine Azərbaycan Diller Universitetinin fexri doktoru diplomu teqdim edilib-1165069](https://azertag.az/xeber/Serbiya_Prezidentine_Azərbaycan_Diller_Universitetinin_fexri_doktoru_diplomu_teqdim_edilib-1165069)
14. Serbiyada Heydər Əliyev konfransı keçirilib //https://modern.az/az/news/163594
15. Belqrad Universitetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirilib// <http://stimulxeber.az/sosial/16017-belqrad-universitetinde-azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-100-illik-yubileyine-hesr-olunmush-tedbir-kechirilib.html>
16. Belqrad Universitetinin professoru ADU-da ustad dərslər keçib // <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/3436.html>
17. ADU və Belqrad Universiteti arasında elmi-ədəbi əlaqələr müasir tələblər səviyyəsində” dəyirmi masa keçirilib // <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/3439.html>
18. ADU-nun əməkdaşı Belqradda təlimdə iştirak edib// <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/3537.html>

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СЕРБИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Гулиева Н.М.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Сербия, наука, образование, вузы и научно-культурные связи*

В начале XXI века отношения Азербайджанской Республики с южнославянскими республиками, в том числе с Сербией и Черногорией, развиваются во всех сферах. В частности, взаимные официальные визиты на высоком уровне за последнее десятилетие и документы, подписанные в ходе этих визитов, показывают, что Азербайджан развивает сотрудничество с Сербией и Черногорией в различных областях. Тесное сотрудничество проявляется также в сфере науки и образования.

SUMMARY

CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RELATIONS BETWEEN SERBIA AND AZERBAIJAN

Guliyeva N.M.

Key words: *the Republic of Azerbaijan, Serbia, science, education, higher education and scientific - cultural relations*

At the beginning of the XXI century, the relations of the Republic of Azerbaijan with the South Slavic republics, including Serbia and Montenegro, are developing in all areas. In particular, high-level reciprocal official visits over the past decade and the documents signed during these visits show that Azerbaijan is developing cooperation with Serbia and Montenegro in various fields.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.08.2020
	Son variant	26.02.2021

UOT 327.5

**ON THE ISSUE OF THE HISTORY OF THE NAGORNO-KARABAKH
CONFLICT AND THE TRIUMPHAL MARCH OF THE AZERBAIJANI
ARMY (SEPTEMBER-OCTOBER 2020)**

OZEN MURAT AHMET

Baku Slavic University, PhD student of the Department of International Relations

Key words: Nagorno-Karabakh, liberation war, Armenian propaganda, genocide, world community, indivisibility of borders, historical truth.

The beginning of the 1990s for Azerbaijan, which emerged from the former Soviet Empire, colossal in its former power and world influence, turned out to be a period of very ambiguous both in ideological and military respects. Someone spent the past with nostalgia, others – with relief, others – with a bitter premonition of a foggy future, which did not promise any bright prospects. A complex and ambiguous situation has developed in the world space. On the one hand, the phony Gorbachev’s perestroika among a huge mass of the population of the CIS countries, including Azerbaijan, gave rise to illusory hopes for freedom of speech, press, independence, etc. On the other hand, dreams of a better life for humanity soon evaporated, figuratively, to put it, burst like a “soap bubble”. And this is not an exaggeration at all. Real cataclysms have arisen primarily due to the incredible rampant nationalist passions. We did not make a reservation: not national ones, rightly equated by many progressive historians with patriotism, but nationalist ones, akin to active propaganda of chauvinistic ideas.

Ideas of this kind, crossing all the boundaries of elementary morality and principles of humanism, in a relatively small (at first) environment of pro-fascist Armenian government circles, began to spread on the basis of falsely understood autonomy. By the end of 1988, some representatives of the nomadic Armenian people began to cling to this autonomy, like a drowning man at a straw. Supported by the security forces of the former USSR, striving by any means to retain the right to use Azerbaijan’s favorable geostrategic position at the cost of not only economic resources, but also human lives, the population of Armenia gradually launched large-scale military actions.

As you know, there is no smoke without fire. Coals, as they say, have been smoldering since the early 1980s. However, even at the end of Brezhnev’s rule, when the USSR was living out its last years, it was still difficult to speak openly about autonomy and redistribution of territory. Moreover, practically no real historical data for the reshaping of geography existed. This continued until the “era of glasnost” came, which was eloquently presented in the world media as the “era of mercy”, but in reality gave rise to the crooked mirror of a number of historical phenomena.

One of the first to raise the issue of “territorial divisions” without any reason, facts or arguments were the Armenian gangs. Once J. Goethe exclaimed: “He who wants everything, he will receive nothing”. History has confirmed the correctness of the great German poet, at least with regard to the defeat of real fascism as an ideology in 1945. But for the Armenian armed forces, as we can see, any lessons from history were in vain. They were inconceivable to them. For example, the irrefutable fact of the Armenian genocide several decades earlier was cited by the famous Azerbaijani scientist, Professor M.Z. Sadikhov in his book “History will give you the answer ...” He wrote: “National historians have in their hands reliable sources that even at the end of the 1940s, that is, soon after the end of the Great Patriotic War, it is true, then it was almost bloodless, but nevertheless, more than a hundred thousand Azerbaijani Turks were expelled from the territory of

Armenia, more precisely, from the places of their eternal habitation. And now, since 1988, we have been witnessing a mass and – the most horrible - bloody expulsion of Azerbaijanis both from Armenia and from the territory of Nagorno-Karabakh” [9, p.154-155]. And, finally, the entire world community knows what the events of 1988 resulted in. They were followed by the “Black January” of 1990, a truly bleeding wound on the body of the entire Azerbaijani nation. Along with the dramatic events in Baku, the Khojaly tragedy claimed thousands of lives. Within two days, the small town was literally wiped off the face of the earth. Not only men were killed, but also civilians, women, old people, and children. Thus, the genocide of the Azerbaijani people, lasting almost a century, has now stepped into the 21st century, bringing new misfortunes to the Azerbaijani people.

A series of bloody upheavals that led to the mass death of people testify to the fact that the nature of the enemy does not change, ambitions remain the same. Back in the 17th century, on the occasion of the release of the comedy “Tartuffe”, Moliere stated: “You can change your holy enemies as you like, even if you take off their robes and dress them in fashionable clothes, the monks’ ears still stick out”. And here is what the Chairman of the Writers’ Union of Azerbaijan Anar writes about this: “From the very first decades of the 20th century, the masks of the sworn enemy of the entire Azerbaijani people, the Armenian bandit armed formations, were changing. At the beginning of the century, he was in the guise of a bomber, a thug from the so-called Andronik gangs. In Soviet times, he wore for a long time the leather jacket of an iron Chekist or the tunic of members of the notorious executioner “troika”. The Armenians also used special black masks with slits for the eyes of the international terrorists from ASALA. And sometimes they put on the respectable costumes of the ideologists of the Karabakh movement called miatsum. So, their clothes, all kinds of masks were different for them – and the face remained one. It is the face of revenge, hatred, cruelty and deceit. And there were still traces on the crime scenes, which were always the same – bloody”. [1, p.5]

However, from the position of the Armenian militants, it is apparently quite obvious that any idea thrown to the masses, even if it is based on invention, must be nourished. How to support unfounded data with the aim of seizing lands that do not belong to the nation? From the point of view of Armenian historians and politicians, it is more expedient to turn to the distant past in order to “throw dust in the eyes” of the national reader and make it difficult for Azerbaijani researchers to obtain counter-evidence. For example, Arthur Gutman from Germany brings to us the “truth” about the primordial Armenian roots of the inhabitants of Nagorno-Karabakh. To give special weight to his arguments, he turned to the history of Artsakh in 700 AD. We will not quote from this article in our work. (Firstly, this is beyond the scope of our study. Secondly, it was published in the Berlin Russian-language newspaper “Europe Express” under issue 9 of February 25, 2008 and posted on the Internet). It is important to emphasize that the Turkic-speaking historian Tahir Mobil oglu in his article “History does not tolerate falsifications” consistently and completely broke all theoretical arguments of the Armenian author. It should be frankly admitted that the Armenian lobby (or diaspora) is very strong in some European states, especially in France. But this “does not save” the author of the fake. T. Mobil oglu writes: “One can perhaps only wonder how the author, having no idea of the real Armenian history, took up his pen”. [11, p.4] Unfortunately, there are a lot of such “historical works” published both in the capital Armenia and far beyond its borders. As the saying goes, “lies have long legs”. However, what do such publications objectively testify?

Today, on the threshold of the end of the second decade of the 21st century, we can confidently state that being reputed to be a plagiarist, grossly distorting genuinely historical facts is one of the proven pseudo-democratic methods of representatives of the Armenian press. But the progressive world community cannot, of course, endlessly trust unverified versions. Even Plutarch, in the hundredth years BC, in his “Philosophical and Publicistic Works” warned: “Hypotheses that are not confirmed by time and, moreover, not supported by specific facts, will never correspond to the truth. And about what people do not know at all, you can write at least whole volumes”.

[7, p.121] Falsification of history, deliberate “adjustment” of false facts to suit one’s own interests, multiplied by repeated military sorties, were to result in a large-scale war on the territory of Nagorno-Karabakh. The last straw that filled the cup of grief of the Azerbaijani people was the military provocations of the Armenian militants on September 27, 2020. This, in fact, was the impetus for the start of the counter-offensive of the Azerbaijani troops.

We will tell about the shelling of Azerbaijani cities and the triumphal procession of the army in our article below. We consider it necessary, firstly, to confirm the official position of the Azerbaijani government, and secondly, to point out the reaction of the world (Russian and Turkish, first of all) media in response to the loud statements of the opposite side, in particular, Prime Minister Nikol Pashinyan.

Regarding the first point, it should be said especially, since in the official statement of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, everything objectively looks clear and transparent, the accents are clearly laid out, and the principled position is openly opposed to the policy of “double standards”.

So, all the world’s media, without exception, broadcast and published interviews with I.H.Aliyev to the First Russian Channel. Here are the main excerpts from this interview. The history of the emergence and kindling of the war hearth in 1988 is well known not only to the Russian journalist, but to the entire people. Therefore, the President of Azerbaijan prudently mentioned this in just two words. First of all, he outlined the position of the Azerbaijani state. It lies in the fact that the final signing of the peace can be carried out only on one condition: the complete liberation of the seven regions of Azerbaijan located on the territory of present-day Nagorno-Karabakh.

This is a just demand and an absolutely principled statement based on the fact that Nagorno-Karabakh with all adjacent regions is the original homeland of Azerbaijan. I.H. Aliyev explained and specified: “Over the past thirty years, our people have experienced so much grief and suffering inflicted on them by the Armenian occupiers that any other solution to the issue will be unacceptable. A temporary truce is not lasting, it is unstable” [8, p.3]. In parentheses, I would like to note: the statement of the President of the Republic of Azerbaijan is so categorical that it visually reminds us of Marshal Zhukov’s demand for the complete and unconditional surrender of Nazi Germany in the distant 1945.

Further, I.H. Aliyev acquainted the world community with the far-reaching selfish plans of the Armenian government. Lacking a powerful army and realizing the obvious inferiority and precariousness of their own political line, the ruling circles of Armenia are trying to draw as many countries as possible into the conflict. For what purpose is this done? First of all, for narrowly nomenclature reasons. If military actions in the very near future affect a number of European countries, then the conflict will be internationalized. According to the firm conviction of I.H. Aliyev, this is “a completely unacceptable approach, since it must be resolved within the framework of two sides”. [8, p.2]

The time has come in our article to also talk about the attitude towards the Nagorno-Karabakh confrontation of the Russian Federation. Due to powerful lobbying, the Armenian government is still trying to exert some influence on the highest political circles of Russia. This is understandable: they essentially have no other alternative. However, despite the obvious fact that the historical truth is on the side of Azerbaijan, Russia is currently partly conciliatory. For the sake of fairness, we note that in the literal sense it does not meet all the requirements of the policy of “double standards”. Nevertheless, in the speeches of the well-known politician V. Solovyov, TV and radio hosts V. Molchanov, I. Zeynalova and others, most often there is a direct call to immediately sit down at the “negotiating table”, in fact, ignoring the fact of bringing military operations to a victorious end by Azerbaijan.

On the one hand, the policy of the Russian leadership is understandable. V.V. Putin calls the Nagorno-Karabakh conflict a “universal tragedy” in which people are dying. And this position

cannot be refuted in the name of the highest humanity. On the other hand, the leadership of Azerbaijan has repeatedly signaled that under the auspices of Russia, a number of leading European powers, such as Germany, France, the United States and the direct observation of the OSCE Minsk Group, the thirty-year negotiations with Armenia did not lead to any real positive results. Therefore, the time has come for more decisive and radical action. Official Moscow refers to the peacekeeping mission of French President E. Macron, cites certain excerpts from quotes from the current President of Iran, Hassan Rouhani, refers to the opinion of the experienced politician S.V. Lavrov on the need to end hostilities, etc.

But they, firstly, express their interests in the geopolitical aspect, and secondly, they “forget” about the exact statement of I.H. Aliyev on the instability and fragility of a temporary truce without the final victory of the legally right side.

This is not hard to prove. On October 10, 2020, a temporary ceasefire was signed for a period of 48 hours, for which, as we were convinced, most countries advocated. However, the Armenian side, as instructed by the observers, passed the “combat test” for only two hours. The negotiation process has been disrupted; shelling of the city of Ganja continues, there are wounded and killed among the civilian population. Practice has shown that this is not the first breakdown of peace negotiations by the ruling forces of Armenia. True, the Russian media indicate that Azerbaijani military units also fire at civilians in Stepanakert in response. But, firstly, Stepanakert is the renamed name of the Azerbaijani population “Khankendi”; secondly, the army is fighting for its native lands; thirdly, any exaggeration in the media borders on disinformation for a simple reason: the loser is looking for a loophole. That is why the prominent Azerbaijani writer Chingiz Abdullayev, in a tele-bridge with V. Solovyov (October 8, 2020), openly declared “war to a victorious end” as the only acceptable solution to the “Nagorno-Karabakh dilemma”. Moreover, even the loyal V. Molchanov was forced to recognize the statement of N. Pashinyan (October 11, 2020) “about the lamentable future fate of the Armenian people” as “a shot from a cannon at sparrows”. We consider comments unnecessary.

Finally, it should be noted that Turkey stands out in this decisive confrontation. It is necessary to say especially about its role. The essence of the matter is that Russia and a number of European states, which are currently under the strong influence of the Armenian diaspora, exaggerate in the press the so-called “Turkish issue”, openly implying direct military intervention from outside. However, the Azerbaijani side, as they say, with facts in hand, proves the exact opposite. In fact, there is no “Turkish question” as such. The republic cannot disown the obvious fact that Turkey is a strong ally, loyal partner and brotherly country to Azerbaijan. The two states have common ethnic roots, similar religious beliefs, a single linguistic environment and fundamentally coinciding views on any political cataclysms. Therefore, Azerbaijan does not deny assistance to Turkey.

Politician and diplomat Ilham Babayev testifies: “Armenia continues to inflict significant damage on the peaceful settlement of the conflict by its destructive position. The world community together must act immediately, condemn these actions of Armenia and impose sanctions against the aggressor. Turkey, in this matter, again and again declares its full support to Azerbaijan. Regardless of what final decision Azerbaijan makes, Turkey will always support the fraternal country” [3, p.4]. Strictly speaking, this aspect is not discussed from any other politically related positions.

Thus, politicians and historians should talk not about what kind of military assistance could potentially be provided to Azerbaijan in this conflict, but first of all about Turkey’s gratitude for loyalty to ideals, recognition of the territorial integrity and indivisibility of the borders of Nagorno-Karabakh and gratitude for moral support. President of the AR I.H. Aliyev has repeatedly stressed at all levels that this is an exclusively political, but not military, settlement of the problem. To date, any statements about Turkey’s open participation in the military conflict, as well as about the intervention of militants from Syria (alas, this information is available in the world media) is a gross falsification of current historical events.

All the facts stated in our article logically lead to the conclusion about the need to deploy military operations along the entire perimeter of the Nagorno-Karabakh Front. This is carried out from September 27 to the present day. New lands are being conquered step by step. On October 3, 2020, the troops entered the village of Sugovushan. This village, liberated from the Armenian invaders, was under the thumb of Armenia for many years. It was even renamed in the national manner – Madagiz. The main enemy forces were attacked by the First Army Corps, and on October 4 the village was completely liberated. Moreover, at a meeting of the specialized military commission on toponymy of the Milli Mejlis of Azerbaijan, a decision was unanimously adopted to return the historical name of Sugovushan to this village. On October 6, I.H. Aliyev made a statement on television and in the press: “The liberation of Madagiz from the occupation is of very great military and political significance. The village is not very large, but its strategic importance is at the same time great. It was incredibly difficult to take him. Any soldier will say this. But they took it, and henceforth the flag of Azerbaijan was raised in Madagiz. On the same day, the village was returned to its original historical name – Sugovushan”. [12, p.15]

So, on the night of October 5-6, 2020, the Jabrayil region was completely liberated. Some of the villages and coastal villages of the Stepanakert region are under the control of the Azerbaijani armed forces. Armenia continues to attack the cities of Tartar, Ganja and a number of villages and villages adjacent to them. However, the valiant Azerbaijani army successfully repels these attacks.

Timur Rzayev, as an eyewitness to a number of events, writes: “The current situation at the front, of course, cannot but please us. During an active counteroffensive, the Azerbaijani army is moving forward, gradually liberating more and more territories from the Armenians. This week (we are talking about the period from 5 to 12 October – our note), we have witnessed the historic liberation after more than 27 years of occupation of the city of Jabrayil. In addition, the Azerbaijani armed forces also liberated several villages in this paradise. This gives us fresh strength and hope for the speedy complete liberation of the entire Nagorno-Karabakh territory”. [12, p.2] To be very precise, in addition to the words of Timur Rzayev, we will give the latest data. The villages, districts of Karhulu, Shukurbeyli, Yukhari Maralyan, Chereken, Dashkesan, Khorovlu, Dejal, Mahmudlu, Jafarabad were completely liberated from the Armenian occupation. These data testify to the triumphal march of the Azerbaijani army.

It is noteworthy that these facts soon become known to the whole world. Thus, on October 8, Dutch television reported on the successes of the Azerbaijani army. According to the materials of “Trend-Press”, the Dutch broadcast “The Dutch agenda” on October 8, 2020 devoted an hour evening broadcast to the events in Nagorno-Karabakh, and the truth about the successes of the Azerbaijani army triumphed. The head of the Center for Strategic Analysis of the Russian Institute for Innovative Development, a prominent political scientist Andrei Ivanov pointed out: “Information that Baku allegedly attracts militants from Syria and Libya to battles within the Nagorno-Karabakh conflict is absurd. The Azerbaijani army is completely bypassed with its own and, moreover, very large forces. If you think about it, then Azerbaijan really has a well mobilized and equipped army with the latest technology. Why, then, to get involved with scattered formations that are armed with something incomprehensible, obey to someone unknown and are still ready to fight for very, according to mass recognition, specific ideas?” [5, p.4]

One of the leading Ukrainian journalists and TV reporters, Yuri Romanenko, is also convinced of the superior forces of the Azerbaijani army. He stated unequivocally on the central national television: “I am ready to express the common opinion of the leading Ukrainian scientists – representatives of various professions that Azerbaijan will definitely emerge victorious from the war in Nagorno-Karabakh”. [6, p.4]

Thus, overcoming the solid web of the Armenian diaspora, the mass world community gradually learns the truth about Nagorno-Karabakh and recognizes the palm tree for the Azerbaijani armed forces. One of the decisive political mistakes of N. Pashinyan, which the Prime Minister of

Armenia makes repeatedly, in his statement on the identity of Azerbaijan's armaments in the 1990s and 2020s. But such statements are completely unjustified: thirty years for equipping the army is a long time and it is impossible not to take this factor into account.

REFERENCES

1. Анар. Долг памяти. Предисловие к книге М.З. Садыхова «Ответ тебе даст история...» Баку: Мутарджим, 1995, с. 3-6
2. Ахундова Н.Ч., Гусейн-заде Р.А. Кавказ и великие тюркские империи. Баку: EUROCLIO, 2012, 289 с.
3. Бабаев И. Одна нация – два государства. Вышка, 9 октября, 2020 года.
4. Багиров М.Б., Вердиева Х.Ю. В поисках истины. Лицо армянства. Баку: МВМ, 2011, 607 с.
5. Иванов А. Моя точка зрения на события в Нагорном Карабахе // Ежедневные новости, №39. 9 октября, 2020.
6. Романенко Ю. Армения заметно уступает Азербайджану // Новое время, №149, 12 октября, 2020.
7. Плутарх. Философско-публицистические сочинения. М.: АН СССР, 1956, 275 с.
8. Президент Ильхам Алиев дал интервью российскому «Первому каналу». Вышка, № 37. 9-15 октября, 2020.
9. Садыхов М.З. Ответ тебе даст история... Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.
10. Самедли З.В., Мамедзаде А.А. Международные переговоры. Баку: БСУ, 2013, 245 с.
11. Тахир Мобил оглу. История не терпит фальсификаций. № 25. Баку, 2008,
12. Trend-Press. Интервью Президента АР турецкому телеканалу «TRT Haber».
13. İlham Əliyev Türkiyənin “TRT Haber” televiziya kanalına müsahibə verib <https://president.az/articles/41763>
14. Azərbaycan əsgəri düşmənin xüsusi təyinatlılarının mövqelərini ələ keçirdi <https://virtualaz.org/uzbeuz/171094>.
15. Sariahmetoğlu N. Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya // Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Cilt III, Sayı 2, Sonbahar 2016, ISSN 2148-6743, ss. 93-119.
16. Daglik-karabag. <https://www.hurriyet.com.tr/haberleri/daglik-karabag>
17. Azerbaijan'in Karabağ Harekatı <https://www.trthaber.com/haber/azerbaycan/>

XÜLASƏ

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TARİXİ VƏ AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN ZƏFƏR YÜRÜŞÜNƏ DAİR (SENTYABR-OKTYABR 2020)

Özen Murat Ahmet

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, azadlıq müharibəsi, erməni təbliğatı, soyqırımı, Dünya Birliyi, sərhədlərin bölünməzliyi, tarixi həqiqət.

Təqdim olunan məqalə çox aktual mövzuya həsr olunmuşdur. Azərbaycan üçün təlatümlü dövr, dünya mediasında baş verən ideoloji kataklizmlər, Dağlıq Qarabağdakı müharibə və Bakıda komendant saati tətbiq olunduğunu nəzərə alsaq, bu iş son dərəcə vaxtında yazılındır. Məqalə iki hissəyə bölünür. Birincisi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixçəsinə qısa nəzər salınır. Diqqət çəkən odur ki, müəllif Azərbaycan və Ermənistan arasında məlum otuzillik qarşıdurma dövrü ilə məhdudlaşmır, əsrlərin dərinliklərinə gedir. Məqalədən məlum olur ki, Azərbaycan tarixçiləri, siyasətçiləri və politoloqları, erməni psevdoalimlərinin indi “mübahisəli” və ya “tanınmamış respublika” adlandırdıqları iddia edilən ibtidai erməni torpağı barədə uydurmalarını tamamilə rədd edirlər.

Məqalənin ikinci hissəsi günbəgün torpaqları azad edən və qalib gələn Azərbaycan Ordusuna həsr edirlər. Azərbaycana bir qardaş kimi kömək edən Türkiyənin rolu ətraflı şəkildə vurğulanır. Onun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə birbaşa hərbi müdaxiləsi (həmçinin Suriya və Liviyadan olan döyüşçülər haqqında uydurma) təkzib edilir. Dünya ictimaiyyətinin erməni KİV-lərinin maneələrini aşaraq, həm torpaqlarımızı azad edən ordu, həm də ata-baba Azərbaycan torpaqlarının ərazi bütövlüyü və bölünməzliyi ilə bağlı

həqiqətləri tədricən çatdırılması müəllif tərəfindən göz önünə gətirilir. Zəfər yürüşünün səbəbi aydındır: Azərbaycan Silahlı Qüvvələri erməni dağınıq hərbi hissələrinə nisbətən daha yaxşı təchiz olunmuşdur. Məqalədə belə bir təbii amil də nəzərə alınır: qələbəni həmişə işğalçılar deyil, azad edən ordu qazanır. Göstərilən faktlar, əlbəttə ki, yalnız mütəxəssisləri, siyasətçiləri və tarixçiləri deyil, həm də sadə vətəndaşları da maraqlandırır.

РЕЗЮМЕ
К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА И
ТРИУМФАЛЬНОЕ ШЕСТВИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРМИИ
(СЕНТЯБРЬ-ОКТЯБРЬ 2020 ГОДА)

Ozen Murat Ahmet

Ключевые слова: Нагорный Карабах, освободительная война, армянская пропаганда, геноцид, мировое сообщество, неделимость границ, историческая правда.

Представленная статья написана на весьма актуальную тему. Учитывая неспокойное для Азербайджана время, идеологические катаклизмы, происходящие в мировых СМИ, войну в Нагорном Карабахе и введение комендантского часа в Баку, эта работа носит исключительно острый характер. Она чётко делится на две части. В первой дана краткая (в рамках объема статьи) предыстория Нагорно-Карабахского конфликта. Примечательно, что автор не ограничивается общеизвестным тридцатилетним периодом противостояния Азербайджана и Армении, а идет в глубь веков. Из статьи становится ясным, что азербайджанские историки, политики и политологи напрочь опровергают измышления армянских псевдочёных о якобы исконно армянской земле, которую ныне они называют «спорной» или «непризнанной республикой».

Вторая часть статьи целиком и полностью посвящена победоносной азербайджанской армии, которая с каждым днём освобождает всё новые земли. Подробно освещена роль Турции, которая помогает Азербайджану как братская держава. Развенчан миф о её прямом военном вмешательстве (равно как и выдумка о боевиках из Сирии и Ливии) в Нагорно-Карабахский конфликт. В заслугу автора статьи следует, на наш взгляд, поставить и тот факт, что мировая общественность, преодолевая преграды армянских СМИ, постепенно узнаёт подлинную правду как об армии-освободительнице, так и о территориальной целостности и неделимости исконных азербайджанских земель. Причина триумфального шествия очевидна: азербайджанские вооружённые силы значительно лучше оснащены по сравнению с армянскими разрозненными военными подразделениями. Учтён в статье и такой естественный фактор: победа всегда достаётся армии-освободительнице, а не оккупантам. Факты, изложенные в настоящей статье, безусловно, волнуют не только специалистов, политиков и историков, но и рядовых граждан.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2021
	Son variant	26.02.2021

UOT 352.07

ÖLKƏNİN TURİZM CƏLBEDİCİLİYİ VƏ ONA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

¹ƏZİZOVA GÜLƏNBƏR ARİF qızı

²EMİNOVA NƏRGİZ ÇİNGİZ qızı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 1 – professor, 2 - magistrant

gula-aziz@rambler.ru; zeynalli.nargiz.1901@atmu.edu.az

Açar sözlər: turizm cəlbediciliyi, ölkə, gəlir, xərc, sosial, mədəni, iqtisadi

Turist cəlbediciliyi turizm xidmətlərinə tələbat səviyyəsini və turist ehtiyaclarının müvafiq səviyyədə ödənilməsinə əks etdirən ölkənin xarakterik xüsusiyyətidir. Turist cəlbediciliyinin formalaşması prosesinə turizm potensialının və infrastrukturunun inkişafı, turizm xidmətlərinə tələbatın səviyyəsini artırmaq və əhalinin turist ehtiyaclarını ödəmək üçün onun turizm imicinin təbliği daxildir.

Ölkənin turizm cəlbediciliyinin formalaşması və inkişafı idarəetmə fəaliyyətinin aşağıdakı mərhələlərini əhatə edir:

1. Turizm potensialının tədqiqi: ölkənin potensialının, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf perspektivlərinin təhlili;
2. Turist xidmətlərinə tələbatın proqnozlaşdırılması, ərazinin turizm cəlbediciliyinin inkişafı üçün qısa, orta və uzunmüddətli proqnozların hazırlanması;
3. Ölkənin turizm cəlbediciliyinin formalaşması və ya inkişafı üçün layihənin hazırlanması;
4. Turist cəlbediciliyinin formalaşması üçün mexanizmlərin inkişafı: turizm sahəsində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı; özəl investorların cəlb edilməsi; ictimai təşkilatlar və əhali ilə qarşılıqlı əlaqənin yaradılması.

Turizm potensialı turist ehtiyatlarının olması və ərazinin istirahət potensialı kimi başa düşülməlidir. Potensial ehtiyatlar ölkənin, demək olar ki, hər bir regionunda mövcuddur və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təşviq etmək üçün əsasdır. Həm daxili, həm də xarici turizm əsasında inkişaf edən turizm biznesi təkcə bu sənaye sahəsinin deyil, həm də qeyri-istehsal sferasının bir sıra digər sahələrinin inkişafına təkan verir. Bu həm sənaye sahələrində, həm də turizm biznesinin infrastruktur müəssisələrində iş sayının artmasına təkan verir. Gəlmə turizmin inkişafı üçün təkcə turizmdəki imkanlarımızı təbliğ etmək deyil, həm də yeni otellər inşa etmək, turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq və xidmətin yaxşılaşdırılması lazımdır. [2] Belə olan halda ölkəmizdə turizm gəlirlərini artırmaq mümkün olacaqdır. Qeyd edək ki, hal-hazırda turizm müəssisələrinin gəlirliyi digər sahələrlə müqayisədə aşağıdır.

Ölkəmizdə turizm müəssisələrinin gəlir və xərclərinin müqayisəli təhlilini aparaq. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, 2019-cu il ərzində Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri 450118,5 min manat olmuşdur ki, bunun da 76,4%-i Bakı şəhərinin, 8,3%-i Quba-Xaçmaz, 7,8%-i Şəki-Zaqatala, 3,8%-i Gəncə-Qazax, 3,7%-i isə digər iqtisadi rayonların payına düşür. 2019-cu ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirlərinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 90735,5 min manat və yaxud 16,2%, 2017-ci illə müqayisədə isə 165734,6 min manat və yaxud 58,3% çoxdur. 2019-cu il ərzində həmin müəssisələr üzrə turizmə çəkilən xərclər 308342,5 min manat təşkil etmişdir ki, bunun da 63,0%-i Bakı şəhərinin, 14,2%-i Quba-Xaçmaz, 11,1%-i Şəki-Zaqatala, 5,0%-i Gəncə-Qazax, 6,7%-i isə digər iqtisadi rayonların payına düşür. 2019-cu ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin xərclərinin əsas hissəsi yenə Bakı şəhərinin payına düşür ki, bu da 2018-ci illə

müqayisədə 21008,1 min manat və yaxud 12,1%, 2017-ci illə müqayisədə isə 36517,9 min manat və yaxud 23,2% çoxdur.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlir və xərcləri, min manat

İqtisadi rayonlar	Gəlirlər			Xərclər		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Ölkə üzrə, cəmi	284453,9	359453,0	450188,5	222192,9	277680,5	308342,5
Bakı şəhəri	216879,1	255766,1	335760,9	157617,7	173127,5	194135,6
Abşeron	1664,7	2268,9	2666,1	1518,8	1812,7	2282,7
Gəncə-Qazax	12330,4	17378,6	16987,3	10650,5	14693,8	15349,7
Şəki-Zaqatala	19688,7	35450,9	34885,9	18360,4	34614,2	34227,4
Lənkəran	1707,8	3139,4	6229,2	1523,8	2597,3	6881,7
Quba-Xaçmaz	19935,7	32345,7	37197,2	20281,5	40733,3	43635,3
Aran	4836,2	3066,9	3068,9	6845,8	3210,5	3143,6
Yuxarı Qarabağ	5,5	35,3	43,7	6,4	21,8	29,7
Dağlıq Şirvan	2298,5	4335,6	6735,7	2075,2	3854,6	5657,5
Naxçıvan Muxtar Respublikası	5107,4	5665,6	6613,6	3312,8	3014,8	2999,3

2019-cu ildə Azərbaycanda səyahət agentlikləri və turoperatorların gəlirləri 63363897,4 min manat olmuşdur ki, bunun da 97,4%-i Bakı şəhərinin, 1,7%-i Abşeron, 0,5%-i Aran, 0,3%-i Gəncə-Qazax, 0,1%-i isə digər iqtisadi rayonların payına düşür. 2019-cu ildə səyahət agentlikləri və turoperatorların gəlirlərinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 14540,9 min manat və yaxud 30,8%, 2017-ci illə müqayisədə isə 29379,5 min manat və yaxud 90,8% çoxdur. 2019-cu il ərzində həmin müəssisələr üzrə turizmə çəkilən xərclər 50400,0 min manat təşkil etmişdir ki, bunun da 97,0%-i Bakı şəhərinin, 1,9%-i Abşeron, 0,4%-i Şəki-Zaqatala, 0,3%-i Aran, 0,4%-i isə digər iqtisadi rayonların payına düşür. 2019-cu ildə səyahət agentlikləri və turoperatorların xərclərinin əsas hissəsi yenə Bakı şəhərinin payına düşür ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 11534,2 min manat və yaxud 30,9%, 2017-ci illə müqayisədə isə 19083,9 min manat və yaxud 64,0% çoxdur.

Cədvəl 2.

Azərbaycanda səyahət agentlikləri və turoperatorların əldə etdiyi ümumi gəlir, min manat

İqtisadi rayonlar	Gəlir			Xərc		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Ölkə üzrə, cəmi	41034,2	56439,4	63363,8	36734,6	46085,1	50400,0
Bakı şəhəri	32339,4	47178,0	61718,9	29819,8	37369,5	48903,7
Abşeron	226,9	836,1	1058,3	221,6	538,6	935,4
Gəncə-Qazax	1002,0	922,2	170,1	951,8	2003,4	121,9
Şəki-Zaqatala	152,2	77,7	18,1	87,4	473,1	185,1
Lənkəran	40,8	14,5	72,3	35,8	6,5	29,6
Quba-Xaçmaz	12,1	-	-	11,1	-	-
Aran	53,1	169,9	308,1	49,9	92,4	161,6
Yuxarı Qarabağ	-	-	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan	0,6	-	-	0,6	15,0	21,4
Naxçıvan Muxtar Respublikası	7 207,1	7 241,0	18,0	5 556,6	5 586,6	41,3

Turizm sənayesinin inkişafı üçün ölkənin və onun hər bir regionunun coğrafi yerləşməsi, təbii və iqlim şəraiti, qonaqlara maraq göstərə biləcək tarixi abidələrin və maraqlı yerlərin olması vacibdir. Bu baxımdan ölkənin turizm cəlbediciliyinə təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Ölkənin turizm cəlbediciliyinin əsas amilləri aşağıdakı növ mənbələrdir: tarixi və mədəni (tarix və mədəniyyət abidələri, tarixi binalar, xalq adətləri və s.); təbii (iqlim, su ehtiyatları, mineral bulaqlar, relyef, flora və fauna və s.); infrastruktur (nəqliyyat, kommunal xidmətlər, ticarət və istehlak xidmətləri və s.); iqtisadi (faydalı qazıntı yataqları, maliyyə mənbələri və s.); sosial (təhsilin və mədəniyyətin inkişafı, tibbi xidmətlərin yüksək səviyyədə təmin edilməsi və s.). Turist cəlbediciliyinin vacib amili müəyyən bir ərazidə turizm sənayesinin inkişaf səviyyəsidir ki, bu da kifayət qədər sayda tur operator və turizm agentliyinin, otel, kafe, restoran, ixtisaslaşdırılmış təhsil müəssisəsi, idman və əyləncə kompleksləri ilə xarakterizə olunur. Onlar birbaşa ölkənin turizm potensialının reallaşmasına və turistlərin cəlb olunmasına öz töhfələrini verirlər. Ölkənin turizm sektorunun inkişafı üçün proqramların mövcudluğu və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi, maraqlı turların inkişafı, aktiv sərgi, reklam fəaliyyəti, müxtəlif yaxşı təşkil olunmuş tədbirlər, ərazinin turistik cəlbediciliyinin artmasına kömək edir. Ölkənin turizm cəlbediciliyinin artırılması prosesində onun üzərində yerləşən tur operatorlar mühüm rol oynayır. [3, s. 188]

Ölkənin turizm cəlbediciliyinin amillərini aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

1. Təbii və istirahət amilləri: əlverişli ekoloji vəziyyət; maraqlı təbii yerlərin və abidələrin olması; landşaftların ekoloji xüsusiyyətləri; kurortların və sanatoriyaların olması; nadir flora və faunanın növlərinin olması; ov və balıq ovu üçün imkanların mövcudluğu; ərazidəki hidroloji rejimin xüsusiyyətləri; xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin olması; nadir biosenozların və ekosistemlərin olması.

2. Mədəni və tarixi amillər: tarix və mədəniyyət abidələrinin olması; memarlıq və arxeoloji abidələrin olması; məşhur tarixi hadisələrin yerlərinin mövcudluğu; məşhur mədəniyyət tədbirlərinə ev sahibliyi etmək; musiqi və folklor festivallarının keçirilməsi; yarmarkaların, sərgilərin təşkili və keçirilməsi; muzeylərin, muzey komplekslərinin işləməsi; folklor abidələrinin olması və ənənəvi və dini bayramların keçirilməsi; dini həcc ziyarəti obyektlərinin olması; dini və mədəni tədbirlər keçirmək.

3. Təşkilati, iqtisadi və istehsal amilləri: turizmin inkişafının dövlət proteksionizmi; müasir turizm infrastrukturunun formalaşması; kifayət qədər turların mövcudluğu; respublikada turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün təşkilati imkanların mövcudluğu; sahibkarlıq subyektlərinin turizmin inkişafında marağı; sosial istehsalın turistlərə xidmət göstərməsinə yönəldilməsi üçün təşkilati və iqtisadi imkanların olması; çox sayda turist qəbul etmək imkanları; turizm menecmenti və turizm xidmətləri sahəsində səlahiyyətli kadrların olması; nəqliyyat infrastrukturunun yaxşı vəziyyəti; turizm sahəsində vahid informasiya sahəsinin formalaşdırılması, respublika informasiya və turizm mərkəzinin yaradılması üzrə işlərin aparılması.

4. Sosial-psixoloji şərtlər: respublikada sabit siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət; müxtəlif sosial xüsusiyyətlərə görə fərqlənən kifayət qədər sayda turizm məhsulunun olması; xüsusi milli və mədəni təməllərin və yerli əhalinin xoş istəklərinin olması; turistlərin təhlükəsizliyi və rahatlığı üçün təminatların mövcudluğu.

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan Respublikası turistləri cəlb etmək üçün hər cür imkanlara malikdir. Əsas odur ki, bunun üçün görülən tədbirlər dəqiq müəyyən edilmiş konsepsiya çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca turizm // Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 96 s.
2. Денисенко М.Н. Туризм. М.: ИНФРА-М, 2012, 851 с.
3. Першина Н. В. К вопросу о туристской привлекательности территории // Молодой ученый, № 16 (120), 2016, с. 187-189

РЕЗЮМЕ

ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ СТРАНЫ ДЛЯ ТУРИЗМА И ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕЁ ФАКТОРЫ

Азизова Г.А., Эминова Н.Ч.

Ключевые слова: *привлекательность туризма, страна, доход, расходы, социальная, культурная, экономическая*

На современном этапе развития страны одной из актуальных тем является оценка привлекательности туризма и определение факторов, влияющих на него. Целью данной статьи является исследование указанного направления. Рассматриваются проблемы оценки привлекательности туризма страны. Проведены сравнительный анализ доходов и расходов предприятий туризма страны на основе данных Госкомстата Азербайджанской Республики. Определены и сгруппированы факторы, влияющие на привлекательность туризма страны.

SUMMARY

TOURISM ATTRACTIVENESS OF A TOURIST COUNTRY AND FACTORS AFFECTING THEM

Azizova G.A., Eminova N.Ch.

Key words: *tourism attractiveness, country, income, expenses, social, cultural, economic*

At the present stage of the country's development, one of the topical issues is the assessment of the attractiveness of tourism and the determination of the factors influencing it. The purpose of this article is to study this direction. The article deals with the problems of assessing the attractiveness of the country's tourism. Comparative analysis of income and expenses of tourism enterprises of the country was carried out on the basis of data from the State Statistics Committee of Azerbaijan Republic. The factors influencing the attractiveness of the country's tourism have been identified and grouped.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.01.2021
	Son variant	28.01.2021

UOT 332.122

REGIONAL İNNOVASIYA SİSTEMİ VƏ ONUN BAZİS ELEMENTLƏRİ

¹ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı

²ƏMİROV İMRAN BALAMİRZƏ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1 – dosent, 2 – baş müəllim

tarana.7474@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, regional innovasiya, regional innovasiya sistemi, innovasiya siyasəti, resurslar, layihələr, biznes strukturları

Müasir dövrdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən amillərdən biri də ölkədə rəqabətqabiliyyətli innovasiya sisteminin qurulmasıdır. Ona görə də innovasiya iqtisadiyyatının tərkib hissələrindən biri olan regional innovasiya sistemi ilə əlaqədar mühüm məsələlərin tədqiq edilməsi qarşıya bir məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Burada müxtəlif mütəxəssislərin yanaşmaları nəzərə alınmaqla, regional innovasiya sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Regional innovasiya sisteminin bazis elementləri şərh edilməklə yanaşı, məqalədə onların yerinə yetirdiyi funksiyalar da ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır.

Bazar münasibətlərində yeniliyin yaradılması və mənimsənilməsi, innovasiyaların təsnif edilməsinin funksiyaları və prinsiplərinin tədqiq olunması ön plana keçməkdədir. Məhz bu məsələlərin həll edilməsi innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasına, eləcə də davamlı iqtisadi inkişafa əlverişli şərait yaradır. Ona görə də hazırda ölkəmizdə elmi-texniki tərəqqinin qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə və innovasiya infrastrukturunun yaradılmasına, uğurlu regional innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə mühüm yer verilməlidir.

Regional innovasiya siyasəti elə həyata keçirilməlidir, o regionda yaranmış sosial-iqtisadi problemləri aradan qaldırsın və ölkə iqtisadiyyatının daha da gücləndirilməsində özünün töhfələrini vermiş olsun.

Regional innovasiya siyasətinin başa düşülməsi ilə əlaqədar əsas məsələlərdən də biri “regional innovasiya sistemi”dir. “Regional innovasiya sistemi” (RİS) dedikdə innovasiya subyektlərini birləşdirən təşkilati-hüquqi fəaliyyət başa düşülür.

Regionun innovasiya siyasətinə müvafiq olan RİS-in formalaşdırılması regiondakı innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi, dəstəklənməsi və tənzimlənməsi üçün əsas olmalıdır. RİS-in özü bir-birinə bağlı və təsir göstərən müxtəlif elementlərdən ibarət bütöv bir sistem olmaqla tərkibi müəyyən edilməlidir. [1, s.114]

Öncə aşağıdakı amillər RİS-in vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir:

- ölkənin iqtisadi inkişafının strateji idarə edilməsi və bununla əlaqədar olaraq, dövlətin həyata keçirdiyi bölgələrarası fərqliliyinin aradan qaldırılmasına yönəldilən regional siyasət və yerli potensialdan maksimum dərəcədə istifadə edilməsi;

- tərkib elementləri RİS olan milli innovasiya sistemi;

- müvafiq sosial-iqtisadi inkişafın regional strategiyası ilə müəyyən edilən bölgənin iqtisadi və innovasiya siyasəti. [2, s.99]

Regional innovasiya sistemlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- regionun innovasiya inkişafının inkişafının idarəetmə (i/e) sistemi;

- innovativ inkişaf üçün normativ-hüquqi baza;

- regional iqtisadiyyatın sahəvi ixtisaslaşması və struktur xüsusiyyətləri;

- regionun mövcud resurs, texnoloji, innovasiya potensialı və s.

Regional innovasiya sistemi, müəyyən bir bölgədə milli innovasiya siyasəti çərçivəsində innovasiya proseslərinin artırılması vəzifələrinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Məhz RİS innovasiya proseslərində mümkün olan bütün regional resursları qarşılıqlı əlaqələndirəcəkdir. Bu həmçinin müxtəlif dəyişikliklərə gətirməklə yanaşı innovasiya siyasətinin reallaşdırılmasının ümumi metodoloji yanaşmalarını və prinsiplərini konkret şəraitə uyğunlaşdıracaqdır. RİS konkret regionun və ölkənin innovasiya siyasətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. [3, s.84]

Regional bir innovasiya sisteminin formalaşdırılması problemi, onun tərkib hissələrinin metodoloji baxımdan kifayət qədər işlənməməsidir. Əlbətdə ki, RİS-nin quruluşu milli sistemin strukturunu bir çox səviyyələrdə təkrarlayır. Ancaq müəyyən regionun RİS-in tərkibi və quruluşu iqtisadi, sosial, ərazi, coğrafi, geosiyasi və digər xüsusiyyətlərə görə fərqlənəcəkdir [9, s.39].

Rusiya Federasiyasının bir çox regionlarında artıq RİS-ləri layihələndirilmiş, yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədir. Lakin təcrübə göstərir ki, sistemin tərkib elementləri arasında daxili əlaqələr kifayət qədər işlənməmiş, xarici mühitlə, xüsusən dövlətlə və yerli icra hakimiyyəti ilə, müəssisələrlə, biznes strukturları ilə və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi inkişaf etməmişdir.

Bu gün RİS-in tərkibi məsələsi işlənilməmiş qalmaqdadır, daha çox diqqət və əlavə araşdırma tələb edir. Aydındır ki, RİS-nin "universal" tərkibi mövcud deyildir. Bunu bir daha RİS-in müxtəlif zəngin normativ-hüquqi və elmi ədəbiyyatların olması təsdiqləyir. Regional innovasiya sisteminin əsas konsepsiya və modellərini nəzərdən keçirib təhlil etməklə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. RİS-in modelləri yüksək dərəcədə ümumiləşdirmə ilə xarakterizə olunur. Buna əsasən müəyyən bir bölgənin yenilikçi inkişafının xüsusiyyətlərini təyin etmək çətindir.

2. Əksər modellərdə yenilik zəncirinin ardıcılığı: biliklərin yaranması və çevrilməsi - biliklərin generasiyası və transformasiyası - innovasiyaların işlənməsi və tətbiqi (innovasiya infrastrukturunu) - innovasiya məhsullarının bazara yayılması və reallaşdırılması. Bu RİS-in daxilində və xaricində institusional qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edir.

3. RİS formalaşdırılarkən əksər modellərdə milli innovasiya sistemi ilə əlaqələr yoxdur.

RİS-in tərkibi məsələsinin gedişi həll edilərkən bunları nəzərə almaq lazımdır:

▪ RİS-in formalaşdırılması regional inkişaf strategiyalarına yönələn prioritet hədəflərdən biri olmalıdır. Bununla belə, RİS-nin elementar tərkibi regional strateji planlaşdırmanın hədəf təyinetmə sistemində əks olunmalıdır. Bundan əlavə, RİS-in tərkibindəki elementlərin sayı vahid bir sistemin bütövlükdə fəaliyyət qabiliyyətinin təminatı ilə əsaslandırılmalıdır;

▪ RİS-nin struktur elementlərinin eynicinsli olmamasına görə, onun tərkibini funksional əlamətlərə əsasən alt sistemlərə ayırmaq məsləhət görülür. Başqa sözlə, tərkib innovasiya prosesini aktivləşdirmək üçün funksiyaları yerinə yetirməlidir. Belə alt sistemlər RİS-nin bazis tərkibini müəyyən etməlidir;

▪ RİS açıq, dinamik bir sistemdir, buna görə onun tərkibinə və quruluşuna daxili və xarici amillər təsir göstərir. Öz növbəsində, RİS elementləri kimi, həm də onun struktur nüvəsi müəyyən dərəcədə dayanıqlı, elementlər arasında daxili əlaqələr sabit olmalıdır. Bunlar da öz növbəsində regiondakı innovasiyanın inkişafının strateji planlarında əks olunmalıdır;

▪ Formalaşma və inkişaf müddətində RİS milli yenilik sistemi ilə inteqrasiya olunmalıdır. Buna görə də onun tərkibinə elə elementlər daxil olunmalıdır ki, onlar regional və milli yenilik i/e səviyyələri arasında sıx əlaqəni təmin etmiş olsun. [5, s.124]

Regional qanunlarda "regionun məqsədli innovasiya proqramı" terminindən də istifadə edilir. Bu qarşılıqlı əlaqədar tədbirlərin və innovasiya layihələrinin kompleksi kimi başa düşülür. Belə proqramlar resursları, icraçıları və yerinə yetirilmə müddətini əlaqələndirir. Həmin proqramlar innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin dövlət tərəfindən müdafiəsinə istiqamətləndirilir. Burada məqsəd regionun sosial-iqtisadi məsələlərinin həll edilməsi üçün elmi tədqiqatların və işləmələrin səmərəli istidada edilməsindən ibarətdir.

RİS əsasən “regional innovasiya siyasəti” ilə qarşılıqlı əlaqədədir. “Regional innovasiya siyasəti” dedikdə regional qanunlarda dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti başa düşülür. Bu fəaliyyətdə innovasiya strategiyasının prioritetləri, innovasiya proseslərinin bütün fəaliyyət sferalarında müdafiə formaları və stimullaşdırılması əks olunur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda digər bir anlayışa da rast gəlinir. Xüsusilə, regional innovasiya siyasətinin-elmi-innovasiya fəaliyyətinin regionda müəyyən edilən məqsədləri və prioritet istiqamətləri olması nöqteyi-nəzərləri geniş yayılmışdır. Bu zaman regional və dövlət i/e orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinə nail olunmasının yollarına və vasitələrinə önəm verilməlidir.

Bir sıra müəlliflər (T.V.Semenido və başqaları) bu anlayışı regional innovasiya proqramlarının işlənilməsinə gətirib çıxarırlar. O bunların stukturunu innovasiya siyasətinin elementləri kimi tədqiq edir (vəziyyətin təhlili, məqsəd və prioritetlər, prinsiplər, vəzifələr, işləmələrin və reallaşdırmaların təmin edilməsi, gözlənilən nəticələr).

Innovasiya siyasətinin əsas məqsədi dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi maraqları əsasında innovasiya fəaliyyəti üçün dövlət subyektlərində regional qanunların yaradılmasının qabaqcadan nəzərdə tutulmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün gələcəkdə innovasiya sferasının dövlət tənzimlənməsi tədbirləri sistemindən maksimum istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Həmin tədbirlər sahə prioritetlərinin seçiminə əsaslanmaqla yüksək məhsuldarlıqlı texnoloji zəncirlərin formalaşdırılmasını müəyyən edir. Onlar da öz növbəsində perspektivdə multiplikativ effekti təmin etməyə qadirdir.

Regipon üçün elmi-texniki və innovasiya siyasətinin aşağıdakı vəzifələri vurğulanır:

- yeni rəqabətqabiliyyətli məhsullar yaratmaq və onların keyfiyyətini dünya səviyyəli göstəricilərə yüksəltmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi. Bunun hesabına bölgənin sənaye və aqrar-sənaye komplekslərinin müəssisələri, qida və emal sənayesi təşkilatları üçün xarici və daxili bazarın genişlənməsi;

- regionun davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə regional elmi-texniki və innovasiya proqramlarının, layihələrinin hazırlanması;

- elmi-texniki, innovasiya proqramları və layihələrə büdcə vəsaitlərinin bölgüsündə rəqabət prinsiplərinin inkişafı;

- elmi, elmi-texniki və innovativ proqramların və regional əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi üçün dövlət mənbələrindən investisiyaların cəlb edilməsi, habelə bölgənin təşkilatlarının yüklənməsi;

- həm müəssisələrdə, həm də həvəskar ixtiraçılarda ixtiraçılıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, məhsul və texnologiyaların patentlə qorunma səviyyəsinin yüksəldilməsi, xarici patentlərin patent bazarına daxil olması ilə bu sahəsinin qorunması.

Beləliklə, regional innovasiya siyasətinin məqsədi, vəzifələri və formalaşması istiqamətləri müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi baxımından daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Məhz onların mütəmadi yenilənməsi iqtisadiyyatımızın inkişafında rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsinə gətirib çıxarmaqla müsbət keyfiyyətləri təmin edəcəkdir.

Beləliklə, RİS-in tərkibini formalaşdırarkən onun struktur elementlərinin milli innovasiya sistemilə aktiv əlaqənin təmin olunması nəzərə alınmalıdır. Aydın ki, sistemin formalaşmasının və inkişafının gedişində onun tərkibində və quruluşunda dəyişikliklər baş verir. Bölgədəki innovasiya proseslərinin davamlı tənzimlənməsini təmin etmək üçün RİS-nin elementlərinin bazis tərkibi müəyyən edilməlidir. Bu tərkib də öz növbəsində strateji məsələlərin innovasiya inkişafına nail olunması dövründə dəyişməz qalmalıdır. Eyni zamanda, elementlərin seçimi innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və nizamlanması üzrə funksiyaların yerinə yetirilməsinin nəzərə alınması əsasında aparılmalıdır.

RİS-nin bazis tərkibinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- elmi bilikləri, texniki-texnoloji ideyaları, işlənmələri və həlləri konsentrasiya edən biliklərin altsisteminin generasiyası, innovasiya prosesinin elmi-texniki informasiya, layihə-konstruktor və texnoloji işləmələrlə və s. ilə təmin edilməsi;

- innovasiya proseslərini maliyyə resursları təmin edən (prioritet elmi axtarışlara, təcrübi işləmələrə, innovasiya məhsullarının istehsalına investisiyalara yönələn) investisiya-maliyyə altsistemi;

- elm və istehsal xidmətləri sahəsində hər cür təşkilati formada, institusional şəraitdə və maddi ehtiyatlarda innovasiya proseslərinə dəstək sistemi olan innovasiya infrastrukturunu. İnnovasiya infrastrukturunu innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və inkişafı üçün təminat yaradır;

- bir qayda olaraq konkret istiqamətlər və proqramlar formasında reallaşdırılan innovasiya siyasəti. Burada innovasiya fəaliyyəti sahəsində bu və ya digər texnoloji istiqamətlər, təşkilati formalar və qarşılıqlı fəaliyyət sahələri nəzərə alınır. İnnovasiya siyasəti iqtisadi subyektlərin innovasiya fəaliyyətində əsas istiqamətdir və eyni zamanda RİS-in idarəetmə mexanizmində əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu bölgə iqtisadiyyatına innovasiyaların investisiyalaşdırılması siyasətini təyin edə bilər. Dövlətin innovasiya siyasətinin əsas istiqaməti koordinasiya edilmiş və səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərən sistemin yaradılmasından ibarətdir.

Cədvəl 1.

RİS-in bazis elementlərinin tərkibi və onların funksiyaları

№	Elemnetlər	Funksiya	Tərkib
1	2	3	4
1	Biliklərin generasiyası altsistemi	Elmi biliklərin, texnoloji işləmələrin yayılması, generasiyası, konsentrasiyası, elmi-texniki informasiya, layihə-konstruktor və texnoloji işləmələrlə və s. ilə təminat	Layihə-konstruktor büroları, elmi-tədqiqat institutları, informasiya bazaları, laboratoriyalar, təhsil müəssisələri və s.
2	İnvestisiya-maliyyə altsistemi	İnnovasiya proseslərinin maliyyə resursları ilə təminatı, investisiyaların prioritet elmi tədqiqatlara, təcrübi işləmələrə, innovasiya məhsullarının istehsalına istiqamətləndirilməsi	Banklar, investisiya, vençur fondlar, maliyyə, sığorta şirkətləri, biznes-mələkləri və s.
3	İnnovasiya infrastrukturunu	Məsləhətçilik, hüquq, mühasibat, dəstək və yardımlarının göstərilməsi, istehsal sahələrinin, mühəndislik servislərinin, texnoloji avadanlıqların, zəruri resursların və materialların və s. təmin edilməsi	Texnoparklar, biznes inkubatorlar, kollektiv istifadə mərkəzləri, kon-saltinq şirkətləri, texnoloji və start-tap meydança-ları, injiniring şirkətləri, meydançalar, innovasiya platformaları və s.
4	Regional innovasiya siyasəti və normativ hüquqi baza	İnnovasiya strategiyası, təşkilati formalar, elmi, texnoloji istiqamətlər, innovasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqədar növləri, innovasiya sferasında münasibətlərin tənzimlənməsi çərçivəsində innovasiyanın inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi	Normativ hüquqi aktlar, sənədlər: qanunlar, qətnamələr, proqramlar, planlar, aktlar, innovasiya fəaliyyətin inkişafı üçün təlimatlar və s.

Bu innovasiya infrastrukturunu özündə cəmləşdirməklə yanaşı müəssisə və təşkilatlar arasında elmi informasiya və texnologiya mübadiləsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmağa və sürətləndirməyə imkan yaradaraq innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəldir. [6, s.82] Bundan əlavə, innovasiya siyasəti innovasiya sahəsində normativ hüquqi bazanın tərkibini və praktiki tətbiqini müəyyən edir.

Beləliklə, RİS-in formalaşdırılmasının əsasında innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi üçün funksiyaların icrası nəzərə alınmaqla seçilmiş bazis elementlər dayanmalıdır (Cədvəl 1). Bazis

tərkibin seçilməsi ilk növbədə innovasiya fəaliyyətinə zəruri şəraitin yaradılması, onun müdafiəsi və regionda innovasiyanın inkişafını sürətləndirməklə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətinin təminatı üzrə müəyyən funksiyaları yerinə yetirərkən RİS-in bazis elementlərinin ixtisaslaşması onların fəaliyyətinin yalnız innovasiya sferasında məhdudlaşdırılmasına səbəb olmur. RİS göstərilən alt sistemlərinin elementləri regional iqtisadiyyatın subyektləridir və digər sferalarda da fəaliyyət göstərə bilirlər. Biznes inkubatorunda yerləşdirmək üçün xüsusi mühasibat-auditor, konsaltinq təşkilatı yaratmaq lazım deyil. Artıq mövcud firmalar tərəfindən məsləhətçilik, hüquqi, mühasibat dəstəyi və köməyi göstərilə bilər. Beləliklə, regional innovasiya sisteminin formalaşmasında innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi funksiyalarının nəzərə alınması, innovasiya fəaliyyətinin koordinasiyasına və innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində onu müdafiə edən institutların qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsinə imkan yaradacaqdır.

İnnovasiya iqtisadiyyatına mərhələli keçid proseslərində regional innovasiya sisteminin qurulması zamanı göstərilən bazis elementlərinə önəm verilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində yeni təhfələr verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Гончаренко Л.П. Инновационная политика: учебник. М.: КНОРУС, 2009, 352 с.
2. Ванчикова Е.Н., Халтаева С.Р. Оценка реализации стратегии социально-экономического развития региона // Экономика, статистика и информатика. № 4. 2012, с. 99
3. Методология управления инновациями в промышленности: коллективная монография / А.В.Бабкин [и др.]; под ред. А.В.Бабкина. СПб: Изд-во Политехн. ун-та, 2013. с. 84
4. Сактоев В.Е., Халтаева С.Р. Стратегическое управление устойчивым инновационно ориентированным развитием социально-экономической системы региона // Известия Юго-Западного государственного университета. Сер. Экономика. Социология. Менеджмент. №4. 2013. С. 39.
5. Халтаева С.Р., Бадмаев З.В. Учет функций активизации инновационных процессов при формировании региональной инновационной системы // Вестник Бурятского государственного университета. Вып.2а, с.124-128
6. Халтаева С.Р. Основные направления формирования инновационной политики // Вестник ИГЭА. № 5. 2011. С. 82.

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИННОВАЦИОННАЯ СИСТЕМА И ЕЁ БАЗИСНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Ахмедова Т.М., Амиров И.Б.

Ключевые слова: *инновация, региональная инновация, региональная инновационная система, инновационная политика, ресурсы, проекты, бизнес структуры*

Одним из факторов обеспечения устойчивого социально-экономического развития в наше время является создание в стране конкурентоспособной инновационной системы. Целью статьи является изучение вопросов, связанных с региональной инновационной системой, которая является одной из составляющих инновационной экономики.

Разъяснены также характеристики региональной инновационной системы с учетом подходов различных экспертов. Рассматриваются не только основные элементы региональной инновационной системы, но и выполняемые ими функции.

SUMMARY
REGIONAL INNOVATION SYSTEM AND ITS BASIC ELEMENTS
Ahmadova T.M., Amirov İ.B.

Key words: *innovation, regional innovation, regional innovation system, innovation policy, resources, projects, business structures*

One of the factors for ensuring sustainable socio-economic development in our time is the creation of a competitive innovation system in the country. The purpose of the article is to study the issues related to the regional innovation system, which is one of the components of the innovation economy.

The characteristics of the regional innovation system are also explained, taking into account the approaches of various experts. The article considers not only the main elements of the regional innovation system, but also their functions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.01.2021
	Son variant	02.02.2021

UOT 334.744

REGION MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İXTİSASLAŞMA SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ (ŞƏKİ-ZAQATALA REGIONU TİMSALINDA)

ƏLİYEVƏ ŞÖHRƏT İZZƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent

sh.Aliyev@mail.ru

Açar sözlər: Şəki-Zaqatala regionu, təbii ehtiyatlar, ixtisaslaşma, inkişaf perspektivləri, məhsul istehsalı və ixracı.

Ənənəvi və perspektiv istehsal sahələri arasındakı əlaqə hər bir ölkənin iqtisadi proseslərinin idarə edilməsində aktualdır. Şəki-Zaqatala regionunda həm ənənəvi sahələrin, həm də yeni fəaliyyət sahələrinin inkişafı üçün çox böyük potensial mövcuddur. Bu potensialdan səmərəli və düzgün şəkildə istifadə edilərək müəssisələrin rentabelliyini, rəqabət qabiliyyətini daha da artırmaq mümkündür. Məqalədə Şəki-Zaqatala regionunda müəssisələrin ənənəvi və perspektiv ixtisaslaşma sahələrinin mövcud potensialı, perspektiv sahələr və inkişaf istiqamətləri öz əksini tapmışdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun sənayesi əsasən birtərəfli və zəif inkişaf etmişdir. Sənaye əsasən qida və yüngül sənaye sahələrindən ibarətdir. Bu sənaye müəssisələri yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanır. Sənaye kompleksi meyvə-tərəvəz konservləri və mineral süfrə suları, quşçuluq məhsulları, tikinti məhsulları, pivə və şərab istehsalı, un və un məhsulları, süd məhsulları, fındıq emalı, tütün, çiçək yağı emalı və çay istehsalına əsaslanır. Meyvə və tərəvəz məhsullarının emalı üçün sənaye müəssisələri konserv zavodları, şərab zavodları və fındıq emalı müəssisələridir. Mövcud mənbələrdən səmərəli istifadə etməklə sənayenin inkişafına diqqət, öz növbəsində, kənd təsərrüfatının daha da inkişafına kömək edəcəkdir.

Regiona daxil olan hər bir rayonun spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müəssisələrin də inkişaf istiqamətləri fərqlidir. Belə ki, Şəki rayonunda turizm müəssisələrinin sayı artmaqdadırsa, Balakən və Zaqatala rayonlarında fəaliyyət göstərən müəssisələr daha çox fındıq istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmışdır. Qəbələ rayonunda isə sənaye üzrə ixtisaslaşmış müəssisələr üstünlük təşkil edir. Buna baxmayaraq regionun potensialından istifadə hələ də lazımi səviyyədə deyildir. Hər bir rayonun coğrafi, iqtisadi potensialını araşdırdığımız zaman məlum olur ki, nisbətən diqqətdən kənar qalan sahələr inkişaf etdirilməli və daha yeni sahələrdə müəssisələr yaradılmalıdır.

Məlumdur ki, regionun təbii resurslarından biri də zəngin flora malik olmasıdır. [1, s.93] Belə ki, iqtisadi rayonun meşə və kolluq ərazilərində hər il təbii şəkildə, heç bir qulluq tələb etmədən tonlarla dərman bitkiləri, meyvə və giləmeyvələr yetişir ki, bunun da xeyli hissəsi istifadə edilmədiyindən xarab olub qalır. Bunu nəzərə alaraq, meşə və kolluq ərazilərdə yetişən bitkilərin, meyvə və giləmeyvələrin yığılaraq, dərman, meyvə şirəsi, meyvə quruları, mürəbbə, doşab və sair məhsulların istehsalı üçün istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bunun üçün mədəni, yabanı meyvə və giləmeyvənin tədarükü və istehsalı istiqamətində fəaliyyət göstərən, meşə meyvələrinin emalı (mürəbbə, marinad, cem, kompot və s. istehsalı) müəssisələri yaradılmalıdır. Daxili və xarici bazarda meyvə (xüsusilə xurma) qurusuna olan tələbatı nəzərə alaraq emal müəssisələrinin yaradılması vacibdir. Hazırda regionda bu istiqamət üzrə ixtisaslaşmış iki meyvə qurutma müəssisəsi (“Balxurma” MMC və “Balacans” MMC-nin nəzdində meyvə qurutma sexi) fəaliyyət göstərir. [3] Buna baxmayaraq xurma tədarükü emaldan dəfələrlə çoxdur. Xurmanın daha çox yetişdirildiyi Balakən rayonda 812,2 hektar sahədə xurma bağı vardır ki, buradan da hər il 14-15 min ton xurma məhsulu yığılır. [4] Eyni zamanda, dağlarda bol şəkildə yabanı meyvə və giləmeyvələr, dərman bitkiləri ehtiyatları vardır ki, bu məhsulların emalının təşkili əhəmiyyətli

gəlir gətirə bilər. Bu sahədə ixtisaslaşmış müəssisələrin sayının artması əhalinin daha uyğun qiymətlərlə məhsul əldə etməsinə şərait yaradacaq, həm də ixrac yönümlü çalışmaqla ölkəyə daxil olan valyuta kütləsinin artmasına şərait yaradacaqdır. Avropa İttifaqı ərazisində ənənəvi çipslərin uşaqlar arasında istehlakının qadağan edilməsi istiqamətində işlər aparılmaqdadır. Həmin məhsulun alternativini olaraq çips formalı meyvə quruları qəbul edilmişdir. Bunu nəzərə alaraq, xüsusi qurutma texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə çips formalı meyvə qurularının istehsalı təşkili avropa bazarlarına da çıxış imkanını artırır.

Taxılçılıq təsərrüfatının inkişafı. Taxılçılıq təsərrüfatlarının fəaliyyəti genişlənsə də biçin vaxtı texnikaların azlığı regionda bu günə kimi həll edilməmiş problem kimi qalmaqdadır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fermerlər biçin vaxtı texnikaların çatışmaması səbəbli müxtəlif problemlərlə rastlaşırlar. Belə ki, texnikaların azlığı sahələrdə məhsul itkisinə, nəticədə də, təsərrüfatçıların haqlı narazılığına səbəb olur. Həmçinin, şitillərin sahələrə köçürülməsi zamanı əl əməyindən istifadə məhsulun əmək tutumunu və son nəticədə istehsalat xərcləri artırır. Bunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatı texnikalarının (taxılbiçən kombayn, tütün şitili basdıran aqreqat və s.) rayona verilməsinə köməklik göstərməli və ya lizinq xidmətlərinin təklifi üzrə ixtisaslaşmış yeni müəssisələr yaradılmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, ucqar kənd ərazilərində əkin işlərində suvarılmanın təşkili üçün suvarma anbarlarının və müasir suvarma sistemlərinin qurulmasına ehtiyac daha çoxdur. Belə ki, əkin sahələri bitişik - kompakt ərazidə yerləşir və yay fəslində suvarılması mümkün olmur və nəticədə məhsuldarlıq olduqca aşağı düşür. Quraq keçən yay aylarında əkin sahələrini daimi suvarma suyu ilə təmin etmək məqsədi ilə su anbarlarının tikilməsi, müasir suvarma texnologiyaları tətbiq olunmalıdır. Regionun təbii coğrafi quruluşuna görə bəzi ərazilərin suvarılma problemləri ilə üzləşdiyi halda, digər ərazilərdə əkin sahələrinin və ev təsərrüfatlarının sel sularından, daşqınlardan mühafizəsi tədbirlərinə ehtiyacı vardır. Çayların yaz-yay fəsilərində daşması nəticəsində hektarlarla kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri yuyulur, torpağın üst münbit qatı korlanır və torpaqlar yararsız vəziyyətə düşür. Daşqın ehtimalı çox olan çaylarda çay məcrasının genişlənməsinin qarşısı alınmalı, torpaqların sel-sularından mühafizəsi üçün sahilbərkitmə işləri görülməli və beton bəndlərin tikintisi davam etdirilməlidir.

Regionda gülçülüğün inkişafı. Region müəssisələrinin perspektiv inkişaf istiqamətlərindən biri də müasir tipli gülçülük istixanalarının qurulması ola bilər. Dünya bəzək bitkiləri sektorundan ümumilikdə 38 milyard dollarlıq bir ticarət həcminə malikdir. Bunun 20 milyard dolları ixrac, 18 milyard dolları idxal edilir. ən böyük ixrac ölkələri Hollandiya, Kolimbiya, Ekvador, Keniya, Efiopiya, Almaniya və İtaliyadır. [2, s.35] Şəki-Zaqatala regionu müxtəlif növ güllərin yetişdirilməsi üçün əlverişli iqlim şəraitinə malikdir. Bu sahədə ixtisaslaşmış müəssisələrin yaradılması, müasir tipli istixanaların qurulması həm idxaldan asılılığın qarşısını alır, həm də ixrac potensialının artmasına gətirib çıxarmış olar. Hazırda Qəbələ rayonunda belə istixanalardan biri yaradılmışdır. Həmin təcrübədən yararlanaraq regiona daxil olan digər rayonlarda planlı, məhsuldar və keyfiyyətli istehsal modeli yaratmaq üçün gülçülük təsərrüfatları yaradılmalıdır. Həm bəzək bitkiləri istehsalı, həm də sənaye yönümlü gülçülüğün inkişafı "Made in Azerbaijan" brendinin dünya bazarında tanınmasına təkan verən aspektlərdən ola bilər.

Üzümçülüğün inkişafı. Ənənəvi ixtisaslaşma istiqamətlərindən olan üzümçülük, həm də region üçün perspektiv imkanlar da açmaqdadır. Üzüm ümumi məhsul buraxılışına görə ən yüksək göstəriciyə malik olan texniki bitkilərdəndir. Həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalında ən çox kapital tələb edən sahədir. Belə ki, yeni salınmış üzüm bağından məhsul əldə olunması üçün 3-5 il vaxt tələb olunur. Üzüm bağlarının salınması və məhsuldar sortların əldə olunması yüksək aqrotexniki baza tələb etsə də, bu sahədə yaxın keçmişdə olduğu kimi rentabelli təsərrüfatlar qurmaq mümkündür. Bağların intensivləşdirilməsi texnologiyasının mahiyyəti vahid sahədən daha yüksək məhsul götürməkdir. Bağçılığın intensiv yolla inkişafı yeni üzüm bağlarının salınması, ağacların bağda yerləşdirilməsi sxemi, bağların becərilməsi, gübrələnməsi, suvarılması, formavermə və

budanması, həmçinin digər aqrotexniki tədbirlərin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsini tələb edir. İntensiv bağçılığın ənənəvi bağlardan üstünlüyü, daha tez bir zamanda məhsul verməsi və iqtisadi məfəət əldə edilməsidir. Üzümlüklərin növ tərkibinin zənginləşdirilməsi, az məhsuldar və keyfiyyətsiz üzüm növlərinin daha məhsuldar və keyfiyyətli növlərlə əvəz edilməsi, üzümün genetik ehtiyatlarından səmərəli və davamlı istifadə olunması, bu sahədə ixtisaslaşmış müəssisələrin üzüm və emal məhsullarının istehsalının artırılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Yerli üzüm sortlarından hazırlanmış orjinal şərəblərin şərəba qiymət verənlər arasında daimi tələbatla malik olmasını nəzərə alaraq, bu şərəblərin hazırlanması təkmilləşdirilməlidir. Bunun üçün üzüm istehsalının artırılması, daha məhsuldar və yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış yeni növ süfrə və şərab üzümünün əkilməsi, mövcud olan üzüm bağlarına yeni texnologiya ilə qulluq edilməsi məqsədilə sahibkarlar və xırda təsərrüfatçılar arasında maarifləndirilmə işləri aparılmalıdır.

Nəticə. Regionda sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafını təmin edəcək imkanların formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Yüksək texnologiyalı, innovativ standartlara uyğun avadanlıq və dəzgahların tətbiqi ilə yeni istehsal gücləri yaradılmalı, yüngül sənaye inkişaf etdirilməli, tekstil, xalçaçılıq, dəri və dəri məmulatları istehsalı, xəz və xəz məmulatları istehsalı, ayaqqabı istehsalı üzrə ixtisaslaşan kiçik müəssisələrtəşkil edilməli, investorların, sahibkarların bu sahəyə maraq göstərməsi və investisiya qoyması üçün lazımı tədbirlərin görülməlidir.

Şəki-Zaqatala regionunda müəssisələrin ənənəvi və perspektiv ixtisaslaşma sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin müasir tələblər baxımından tədqiqatını aşağıdakı müddəalar və təkliflərlə yekunlaşdırmaq olar:

- Kənd təsərrüfatında (taxılçılıq, meyvəçilik, fındıqçılıq, xurma istehsalı) intensiv metodların tətbiqi üçün iri təsərrüfatların rolu elmi cəhətdən əsaslandırılmış, könüllülük prinsipi əsasında birləşərək istehsal-satış-təchizat xarakterli korporasiyaların formalaşdırılması, yararlı ehtiyat torpaq sahələri əsasında aqroparkların və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması məqsəduyğun hesab edilir.

- Üzüm emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində plantasiya-istehlakçı sxeminin reallaşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılır. Regionda fəaliyyət göstərən şərab müəssisələrinin inkişafı və fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə xammal bazası olan üzüm plantasiyalarının salınması məqsəduyğundur.

Region müəssisələrinin iqtisadi inkişafının daim diqqət mərkəzində saxlanılması və dəstəklənməsi üçün yerli icra hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları, yerli icmalar, qeyri-hökumət təşkilatları ilə birlikdə təkliflər hazırlanmalı, bu məqsədilə birgə əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi və həyata keçirilməsi üçün mütəmadi olaraq dəyirmi masalar, seminarlar, iclaslar və sair tədbirlərin təşkil edilməlidir. Bir çox məhsulların ənənəvi satış bazarlarının olmaması, əvvəlcədən potensial alıcıların müəyyən edilməməsi və emal müəssisələrinin uyğunlaşdırılmış anbarlarının olmaması nəzərə alaraq tədarük-satış bazaları yaradılmalı, yerli və xarici şirkətlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi təmin edilməli və bununla yerli iqtisadiyyatın inkişafına dəstək vermək üçün biznes-forumlar, yerli və xarici şirkətlərin sərgiləri və s. tədbirlər keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nuriyev Ə. X. Azərbaycanın müasir sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası: formalaşdırılması və reallaşdırılmasının konseptual əsasları / “Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı: problemlər, inkişaf meyilləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Avropa, 2011, 242 s.
2. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 2007, 513s.
3. AR-nın Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi web ünvanı www.stat.gov.az
4. www.researchgate.net

РЕЗЮМЕ
НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛИЗАЦИЙ РЕГИОНАЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ (НА
ПРИМЕРЕ ШЕКИ-ЗАГАТАЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ)

Алиева Ш.И

Ключевые слова: *Шекинско-Загатальский регион, природные ресурсы, специализация, перспективы развития, производство и экспорт продукции.*

Вопросы соотношения традиционных и перспективных сфер производства актуальны в деле управления экономическими процессами каждой страны. Шекинско-Загатальский регион Азербайджана обладает необходимым потенциалом для развития как традиционных, так и новых отраслей. Эффективно используя этот потенциал, можно еще больше повысить прибыльность и конкурентоспособность предприятий. В статье рассмотрен существующий потенциал традиционных и перспективных направлений специализации в Шеки-Загатальском регионе, эффективные аспекты его развития. Промышленность Шекинско-Загатальского экономического района в значительной степени однонаправлена и слабо развита. Промышленность состоит в основном из предприятий по пищевой и легкой промышленности. Эти промышленные предприятия основаны на переработке местной сельскохозяйственной продукции. Промышленный комплекс основан на производстве фруктовых и овощных консервов и минеральной столовой воды, продукции птицеводства, строительной продукции, производстве пива и вина, муки и мучных изделий, молочных продуктов, переработке фундука, переработке табака, цветочного масла, производстве чая. Промышленными предприятиями по переработке плодоовощной продукции являются консервные заводы, винодельни и предприятия по переработке фундука. Внимание к развитию промышленности за счет эффективного использования имеющихся ресурсов, в свою очередь, будет способствовать дальнейшему развитию сельского хозяйства.

SUMMARY
DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF SPECIALIZATION AREAS OF REGIONAL
ENTERPRISES (ON THE EXAMPLE OF SHEKI-ZAGATALA REGION)

Aliyeva Sh.I.

Key words: *Sheki-Zagatala region, natural resources, specialization, development prospects, production and export of products.*

The relationship between traditional and promising areas of production is relevant in the management of the economic processes of each country. The Sheki-Zagatala region of Azerbaijan has the necessary potential for the development of both traditional and new industries. Using this potential effectively, you can further increase the profitability and competitiveness of enterprises. The article considers the existing potential of traditional and promising areas of specialization in Sheki-Zagatala region, effective aspects of its development. The industry of the Sheki-Zagatala economic region is largely unidirectional and underdeveloped. Industry consists mainly of food and light industry enterprises. These industrial enterprises are based on the processing of local agricultural products. The industrial complex is based on the production of canned fruits and vegetables and mineral table water, poultry products, construction products, the production of beer and wine, flour and flour products, dairy products, hazelnut processing, tobacco processing, flower oil, and tea production. Industrial enterprises for the processing of fruits and vegetables are canneries, wineries and hazelnut processing enterprises. Attention to the development of industry through the efficient use of available resources, in turn, will contribute to the further development of agriculture.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.12.2020
	Son variant	28.01.2021

UOT 339.16

BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ ELEKTRON TİCARƏTİN MAHİYYƏTİ

NƏCƏFOVA ÇİÇƏK MƏHƏMMƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent

chichak64@mail.ru

Açar sözlər: elektron ticarət, biznes, İnternet şəbəkəsi, beynəlxalq ticarət

Elektron ticarət müxtəlif milli iqtisadiyyatlar arasında mübadilə, bölgü və yenidən bölgü münasibətlərinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi əlaqələrin məcmusuhesab olunur və ilk növbədə kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə elmi-texniki tərəqqinin məntiqi nəticəsi olaraq qlobal istehlak bazarında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər meydana gətirmişdir.

Elektron ticarətin inkişafına əsasən iki amil təsir göstərmişdir. Bunlardan birincisi fəaliyyət sahəsində məlumatların ötürülməsi və mübadiləsi üçün qlobal elektron şəbəkələrdən istifadə edilməsi hesab olunur. XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında internet mühitinin yaranması və müxtəlif fəaliyyət sahələrində istifadəsi bütövlükdə biznesə və internet vasitəsilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə böyük təsir göstərmişdir. Bu dövrdən etibarən elektron ticarət müxtəlif milli qanunvericiliklərə əsasən fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı işgüzar əlaqələrin bir hissəsinə çevrildi.

Beynəlxalq ticarət sahəsi, xüsusən də qlobal informasiya texnologiyaları və onların əsasında formalaşan yüksək sürətli elektron şəbəkələr beynəlxalq aləmdə mal və xidmət istehsalçıları, vasitəçiləri və istehlakçıları arasında yeni sosial münasibətlərin yaranmasına səbəb oldu.

Beləliklə, elektron ticarət şirkətlərin sərhədlərarası əməliyyatları daha səmərəli və çevik şəkildə həyata keçirməsinə, qlobal təchizatçılarla daha sıx əlaqə qurmasına və müştəri tələblərinə daha sürətli cavab verməsinə imkan verir.

Şirkətlər coğrafi və siyasi sərhədlərindən asılı olmayaraq, tədarükçüləri seçmək, mal və xidmətlərlə dünya bazarına çıxmaq imkanı əldə edirlər. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafındakı hazırkı mərhələ vahid bir geoiqtisadi məkanın formalaşması ilə xarakterizə olunur.

İnternetin inkişafı dünyada milyonlarla şirkətin, xüsusən də yüksək texnoloji arenadakı şirkətlərin fəaliyyətinin əsaslı şəkildə modernləşməsinə səbəb oldu. İnternet Transmilli Korporasiyaların (TMK)tələb və təklifin korporativ tənzimlənməsi xərclərini azaltmağa, qlobal müştərilərə əvvəlkindən daha yüksək səviyyədə xidmət göstərməsini, coğrafi cəhətdən əvvəllər əlçatmaz olan əmtəə bazarlarına nüfuz etməsini, yeni iş və kapital bazarlarını yaratmasını, və nəhayət beynəlxalq fəaliyyətin özünün yeni xarakter almasını təmin etdi.

İkinci amil ondan ibarətdir ki, istehlakçı kütləsi üçün vahid qlobal iqtisadi məkanda onlara təklif olunan mal və xidmətlər üçün yeni, daha yüksək imkanlarformalaşdı. Hər bir istehlakçı getdikcə yalnız o məhsulları tələb edir ki:

- istehlakçının spesifik ehtiyacları üçün uyğunlaşdırılır (ehtiyacların fərdiləşdirilməsi);
- istehlakçı üçün ən uyğun şəkildə çatdırılır (xidmətin fərdiləşdirilməsi);
- yalnız alıcının tələbi ilə verilir (ödəmə müddətinin fərdiləşdirilməsi).

Beləliklə, beynəlxalq aləmdə istehlakçılar və istehsalçılar arasındakı münasibət tələblərin fərdiləşdirilməsinə doğru əhəmiyyətli bir dəyişikliyə məruz qaldı. Əgər əvvəllər bir məhsulun realizasiyası və ona olan tələbin ən vacib meyarları yalnız qiymət və keyfiyyət idisə, indi isə yuxarıda göstərilən amillər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət bir tərəfdən qlobal

səviyyədə münasibətlərin mürəkkəbləşməsindən, digər tərəfdən də TMK-ların fəaliyyət göstərdiyi xarici bazar mühitinin müxtəlifliyini artırma formalarından biri kimi fərdiləşdirmədən gedir.

Elektron ticarət dünyadakı bu cür dəyişiklikləri stimullaşdırmaq və dəstəkləmək üçün bir vasitədir. Bu, TMK-ya həm daxili, həm də xarici əməliyyatları səmərəli və çevik şəkildə həyata keçirməyə, qlobal təchizatçılarla daha sıx əlaqələr qurmağa və müştəri ehtiyaclarına və gözləntilərinə daha sürətli cavab verməyə imkan verir. TMK, coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq ən yaxşı tədarükçüləri seçmək, mal və xidmətləri ilə dünya bazarına çıxmaq fürsəti əldə edir.

Bildiyiniz kimi, müasir biznes beynəlxalq şirkətlərin imkanlarının davamlı olaraq genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Qlobal təchizatçılar və istehsalçılar arasında və eləcə də şirkətlər arasında əməkdaşlıq və qlobal rəqabəti davamlı olaraq genişlənir, habelə müştəri tələblərinin səviyyəsinin artması baş verir. Bu dəyişikliklərə müvafiq olaraq müəssisələr də öz iş fəaliyyətlərində təşkilat və idarəetmə üsullarını dəyişdirirlər. Şəbəkə strukturuna keçid etməklə, əvvəlki iyerarxik strukturdan imtina edirlər.

Şirkətlərlə onların müştəriləri və təchizatçıları arasındakı qarşılıqlı əlaqə sadələşməklə, biznes ənənəvi qaydadan fərqli olaraq yenidən qurulur. Məhz buna görə də elektron ticarətin sosial-iqtisadi mahiyyəti dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və bu əlaqə getdikcə daha da sıxlaşır ki, bu da qloballaşma prosesinin gələcək inkişafında elektron ticarətin rolunun artması ilə müşayiət olunur.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, elektron ticarət, əsasən İnternet vasitəsilə, eləcə də bir sıra digər informasiya və telekommunikasiya vasitələri və texnologiyalarının köməyi ilə mal və ya xidmətlərin qlobal satış sahəsidir. Eyni zamanda, elektron ticarət, sosial-iqtisadi mahiyyətini ifadə edən bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

Araşdırılmış yanaşma və tərifləri nəzərə alaraq, bu iqtisadi kateqoriyanın aşağıdakı tərifləri təklif edilir: elektron ticarət və ya elektron kommersiya, əsasən internet vasitəsi ilə, habelə bir sıra digər informasiya və telekommunikasiya vasitələri və texnologiyalarının köməyi ilə mal və ya xidmətlərin qlobal satış sahəsidir. Eyni zamanda elektron ticarət, özündə sosial-iqtisadi mahiyyətini əks etdirən bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir, bu kateqoriya çoxşaxəlidir və fərqli şəkildə xarakterizə oluna bilər: həm iqtisadi subyektlər toplusu, həm infrastruktur, həm bazar növü, həm də institusional forma kimi.

Elektron ticarətin aşağıdakı xüsusiyyətlərini vurğulayaq:

1. Elektron ticarət, yeni iqtisadiyyatın ən vacib fenomenlərindən biri olmaqla mahiyyət etibarilə "elektron iqtisadiyyat"ın bir hissəsidir. Elektron iqtisadiyyat isə aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

- elektron ticarət sistemi - elektron ticarət platformaları vasitəsilə satıcılar və alıcılar arasında həyata keçirilən onlayn satış;
- elektron ödəmə sistemləri;
- mal və xidmətlərin elektron çatdırılma sistemləri;
- elektron texnologiyalara əsaslanan arbitraj;
- elektron kapital bazarı;
- beynəlxalq elektron birjalar (əmtəə, fond, valyuta);

2. Elektron ticarət, mal və xidmətlər bazarının informasiya texnologiyaları əsasında formalaşan xüsusi bir infrastruktur növünü yaratdı;

3. Elektron ticarət, həm də bazara özünə məxsus sosial-iqtisadi forma verdi ki bu bazarın xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- kapitalist bazar iqtisadiyyatına xas olan tələb və təklifdəki elastikliyin mənfi nəticələrini aradan qaldıran və sosial-iqtisadi sabitliyin yaranmasına kömək edən, istehlak mallarının ənənəvi bazarları ilə müqayisədə qlobal bazarda daha çox tanınan əmtəə istehsalçılarının işi;

- informasiya texnologiyalarına əsaslanan, ənənəvi bazara nisbətən kiçik və orta istehsalçılar tərəfindən təklif olunan mal və xidmətlərin istifadə dəyəri baxımından daha mükəmməl rəqabət bazarı;
- -iri qlobal istehsalçılar, o cümlədən dünyada tanınan TMK-lar tərəfindən təqdim olunan, eləcə də informasiya texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan, istehsal dəyəri baxımından nisbətən bahalı mal və xidmətlərin məhsulun diferensiasiyası və bazar segmentləşdirilməsini əhatə edən qeyri-kamil (oligopolist, inhisarçı) rəqabət üçün xüsusi bir bazar. Bu və ya buna bənzər bazar meydana çıxır, çünki İnternet qlobal miqyasda əsas təchizatçılar arasında qiymət sabitliyini asanlaşdırır. Buna görə də ilk baxışdan nə qədər qərribə görünsə də, bir neçə satıcının üstünlüyə malik olduğu oligopolist strukturlar elektron ticarətdə nisbətən sadə və ən populyar malların - kitabların, video və informasiya daşıyıcıları bazarları daha çox inkişaf etmişdir. Bu bazarlarda, ən iri xarici onlayn mağazanın payı 90% -i ötmüşdür;

4. Elektron ticarət, xüsusi bir institusional bazar forması kimi, ilk növbədə, aşağıdakı məqamları özündə cəmləşdirir:

- beynəlxalq səviyyədə bir sıra informasiya texnologiyaları əsasında bir-birilə əlaqədə olan bazar subyektləri məcmusu: onlar arasında əvvəlcədən də alqı-satqı sövdələşmələri mövcud olur.
- informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə qarşılıqlı əlaqədə olan bazar subyektlərinin əsaslandığı qaydalar məcmusu.

Müasir dövrdə elektron ticarət iştirakçıları onların tərkibi nöqtəyi nəzərindən bir sıra istiqamətlərdə təsnifləşdirilir:

- ✓ biznes-biznes (business-to-business, B2B);
- ✓ biznes-istehlakçı (business-to-consumer və ya business-to-client B2C);
- ✓ istehlakçı-istehlakçı (consumer-to-consumer C2C və ya peer-to-peer P2P);
- ✓ biznes-dövlət (business-to-administration, B2A);
- ✓ istehlakçı-dövlət (consumer-to-administration C2A).

Yuxarıda göstərilən struktur baxımından daha mürəkkəb məsələn, İnternet provayderinin də fəaliyyəti daxil olan zəncirlər təsvir olunur: biznes (mal və ya xidmət istehsalçısı) - biznes (provayder) - istehlakçı (business – business – consumer, B2B2C) və s.

Elektron ticarətin yuxarıda saydığımız istiqamətlərindən ikisi elektron ticarət dövrüyəsindəki payına görə üstünlük təşkil edir: B2B və B2C:

Yekun olaraq, qeyd edək ki, elektron ticarət dünya iqtisadiyyatındakı ən yeni fenomenlərdən biri olmaqla, XXI əsrin əvvəllərində qlobal informasiya sistemləri və texnologiyalarının əsasında formalaşmış, eləcə də ictimai və iqtisadi şüurdakı dəyişikliklərə səbəb olmuş, qlobal istehlakçı tələbi prioritetlərinin dəyişməsində inkişafa təkan vermişdir. Müasir ticarət üçün innovativ bir əlaqə vasitəsi olan elektron ticarət, istehsalçı və istehlakçı arasındakı münasibətləri siyasi və coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq, qlobal səviyyədə tamamilə yeni bir səviyyəyə qaldırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Разуваев Д.В. Международная электронная торговля, проблемы и перспективы развития. Дисс. к.э.н.: 08.00.14. М., 2004, 172 с.
2. Залогин А.А. Место и роль новых видов услуг в телекоммуникационном секторе мирового хозяйства. Автореф. дисс. к.э.н.: 08.00.14. М., 2005, 38 с.
3. Кобелев О. Особенности развития маркетинга в среде Интернет. // Маркетинг. № 2. 2002, 88 с.
4. Гренков В.Ю. Современное состояние и перспективы электронной коммерции (маркетинговый подход) // Маркетинг в России и за рубежом. № 6. 2003, 160 с.

**РЕЗЮМЕ
СУЩНОСТЬ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В СИСТЕМЕ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ**

Наджаfoва Ч.М.

Ключевые слова: *электронная коммерция, бизнес, Интернет, международная торговля.*

Сфера международной торговли, особенно глобальных информационных технологий и сформированных на их основе высокоскоростных электронных сетей, привела к возникновению новых социальных отношений между производителями, посредниками и потребителями товаров и услуг на международной арене. В статье исследуются рыночные отношения на основе глобальных информационных сетей и информационных технологий, сущность электронной коммерции в системе международных торговых отношений.

**SUMMARY
THE ESSENCE OF ELECTRONIC TRADE IN THE SYSTEM
OF INTERNATIONAL TRADE RELATIONS**

Najafova Ch.M.

Key words: *e-commerce, business, Internet, international trade.*

The sphere of international trade, especially global information technologies and formed on their basis of high-speed electronic networks, has led to the emergence of new social relations between commodity producers and producers. The article examines market relations on the basis of global information networks and information technologies, the essence of e-commerce in the system of international trade relations.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	02.11.2020
	Son variant	02.02.2021

UOT 37.026

RIYAZIYYATIN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV VASİTƏLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

¹HEYDƏROVA MƏFTUN NİZAMİ qızı

²ƏLİYEVƏ ÜLVİYYƏ SANQAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1 - dosent, 2 - baş müəllim

meftun.heyderova.82@mail.ru

Açar sözlər: İKT vasitələri, interaktiv lövhə, təcrübəli istifadəçi, interaktiv vasitələrin mənimsənilməsi mərhələləri, elektron didaktik materiallar, kompüter.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsinə də yeniləşmələrin şahidi oluruq. Bu yeniləşmə prosesində İKT vasitələrinin istifadəsi olduqca vacibdir. Azərbaycan dövləti İKT-nin cəmiyyət həyatına daha səmərəli inteqrasiyası üçün vacib dövlət proqramlarını icra edir. Ölkəmiz bu sahədə uğurları ilə seçilir. Buna baxmayaraq, görüləcək işlər hələ də çoxdur. Xüsusən, müəllimlər İKT üzrə maarifləndirilməli, öyrətmə prosesində İKT-nin rolunu dərk edərək öz fəaliyyətlərini buna uyğun qurmalıdırlar. Müasir müəllim informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının peşəkar istifadəçisi olmalıdır. Artıq hər bir müəllim öz fənninin tədrisində İKT bacarıqlarından ustalıqla istifadə etməyi mütləq şəkildə bacarmalıdır. Məlumat bolluğu, bəzən də kirliliyi şəraitində milli maraqlar, şagirdlərə nəyi, necə öyrətməkdə İKT əvəzsiz vasitədir. [1]

Son illərdə təhsil müəssisələrinə bahalı avadanlıqlar, xüsusən də interaktiv lövhələr fəal şəkildə tedarük edilmişdir. Bu interaktiv avadanlıqların ümumi pedaqoji, metodoloji, didaktik imkanları vardır. Bu baxımdan müasir müəllim müstəqil olaraq yeni avadanlıqlarla işləməyi və bu çoxfunksiyalı təlim vasitələrinin müxtəlif imkanlarından praktiki olaraq istifadə etməyi öyrənməlidir.

Təhsil prosesində interaktiv vasitələrdən istifadə etmək riyaziyyat müəllimləri üçün çox əhəmiyyətlidir. İnteraktiv vasitələr – xüsusən də interaktiv lövhə müəllimə mürəkkəb didaktik materialları nümayiş etdirmək üçün əla imkanlar yaradır. Ümumiyyətlə, bir çox riyazi mövzuları əyanilik olmadan izah etmək çətindir. Xüsusilə, Stereometriya və Planimetriya bölmələrindəki mövzuları, eləcə də məsələləri daha aydın və əyani şəkildə izah etmək üçün interaktiv lövhələrin imkanları çox genişdir. [4]

Məqalədə interaktiv vasitələrin mənimsənilməsi şərti olaraq mərhələlərə bölünmüş və hər mərhələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, interaktiv lövhələrdən riyaziyyatın tədrisində istifadə imkanları araşdırılmış və "Üçbucaqların bərabərliyi" mövzusu üzərində nümunələr göstərilmişdir.

Müəllim interaktiv təlim vasitələrindən istifadə etmək üçün ilk növbədə fərdi kompüterdə işləmə bacarığına sahib olmalıdır. Mürəkkəb texniki cihazlardan uğurla istifadə etmək üçün ikinci vacib amil bu texnologiyayı artıq mənimsəmiş təcrübəli bir istifadəçinin dəstəyidir. [2]

İnteraktiv vasitə müəllim üçün əlçatan olmalı və təhsil müəssisəsində yerləşdirilməlidir. Yaxşı olardı ki, müəllimin təhsil müəssisəsinin divarları xaricində də xüsusi proqram təminatı ilə işləyə bilməsi təmin edilsin.

İnteraktiv vasitələrin mənimsənilməsi şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölünə bilər:

1. Tanışlıq mərhələsi. Müəllim interaktiv lövhədən yalnız hazırladığı materialı nümayiş etdirmək üçün istifadə edir. Bu mərhələdə lövhə ekran rolunu oynayır;

2. Uyğunlaşma mərhələsi. Müəllim interaktiv lövhənin bəzi əsas funksiyalarından istifadə edir: slaydlar, şəkillər üzərində qeydlər;

3. İnamlı istifadə mərhələsi. Özünə inamlı bir istifadəçi interaktiv lövhənin aşağıdakı əsas funksiyalarından istifadə edə bilər:

- standart tətbiqetmələrdə hazırlanmış materiallardan istifadə;
- tətbiq olunan proqramdan istifadə;
- öz materiallarınızın interaktiv vasitələrin proqram təminatına uyğunlaşdırılması və xüsusi bir tətbiqdə dərslərin dizaynı;
- şəkillər və şablonlar kitabxanasından istifadə;
- nümayiş materialları, şablonlar kitabxanasının yaradılması.

4. Peşəkar istifadə mərhələsi. Peşəkar istifadəçi bütün interaktiv lövhə alətlərindən istifadə etməyi bacarır. Məsələn, digər sənədlərlə əlaqəli kompleks təqdimatlar yaradır, telekonfranslardan istifadə edir, video ilə işləyir.

Təəssüf ki, bütün müəllimlər özlərinə inamlı istifadəçi deyə bilmirlər və çox vaxt minimal interaktiv lövhə funksiyalarından istifadə edirlər. Çünki öz materiallarını hazırlamaq, yaratmaq olduqca zəhmətli. Müəllim plan tərtib etməli, material seçməli və kompüter proqramlarının köməyi ilə təqdimat şəklində öz fikirlərini həyata keçirməlidir. Əlbətdə ki, tədris olunan fənnin bütün mövzularını yüksək keyfiyyətli didaktik materiala çevirmək çətindir. Bu səbəbdən də, fərqli müəllimlər tərəfindən yaradılmış didaktik materiallardan istifadə etmək və onları öz xüsusi təlim tapşırıqlarına, eləcə də təlim vasitəsinə uyğunlaşdırmaq daha məqsəduyğundur. [3]

Elektron didaktik materiallar üçün interaktiv lövhədən istifadə imkanlarını aşağıdakı kimi mərhələlərə bölmək olar:

1. Təqdimatın interaktiv lövhədə nümayişi. Bu çox sadədir. Proyektor və ekrandan istifadə edərək didaktik materialları təqdim etməyə bənzəyir. Bu halda, lövhənin funksiyaları praktik olaraq yerinə yetirilmir. Təqdimat slaydlarını interaktiv lövhə ilə təchiz olunmuş kompüter siçanından və ya qələmdən istifadə edərək dəyişə bilərsiniz. Məsələn, "Üçbucaqların bərabərliyi" mövzunu nəzərdən keçirən müəllim, təqdimatında animasiyadan (hərəkət effekti) istifadə edərək, bir fiquru digərinə yerləşdirmə üsulu ilə üçbucaqların bərabər olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirə bilər.

2. İnteraktiv lövhə proqramını istifadə edərək slaydlara qeyd əlavə etmək (istifadə olunan alət - Qələm). Proqramdan və interaktiv lövhə vasitələrindən istifadə edərək, yüklənmiş təqdimatın bəzi slaydlarında qeydlər (şərhlər) etmək mümkündür. Avtomatik olaraq bu slaydlar qeyd vərəqlərinə düşür. Hər vərəqdə şərhlər qeyd olunmuş təqdimat slaydının ekran görüntüsü olur. Beləliklə, üzərində dayanmaq lazım olan slayd qeydlərini hər dəfə yenidən yazmayaraq vaxta qənaət etmək imkanı yaranır.

Müəllim bu üsuldən istifadə edərək, slaydların təqdimatı zamanı ən vacib məlumatları vurğulaya və dərslərin sonunda materialı ümumiləşdirərək dərslə yekunlaşdırarkən ən vacib izahlı slaydları şərh edə bilər. Əgər şagird və ya tələbələrin şəbəkə qovluqları varsa, material dərslərin elektron xülasəsi olaraq hər qovluqda saxlanıla bilər.

3. Fərqli slayd obyektləri ilə işləmək (funksiya - Kopyala, alət - Seç). Təqdimat slaydlarından şəkilləri bir-bir kopyalayaraq qeydlərə yapışdırmaq mümkündür. Nəticədə, qeydlərin məzmununu interaktiv lövhənin iş sahəsinə köçürmə funksiyasının köməyi ilə təqdimat slaydlarına bənzər qeyd səhifələrini əldə edirik. Eyni zamanda slaydda təsvir olunan obyektlərin hər biri müstəqil olur və slaydın ayrılmaz tərkib hissəsi xaricində də istifadə oluna bilər. Obyekt ilə müəyyən bu kimi hərəkətləri dəfələrlə də etmək mümkündür.

Mürəkkəb tərif, teorem və ya fiqurları görüntü dilinə çevirmək üçün görüntünü təmin etmək lazımdır. Məsələn, üçbucaqların bərabərliyinin əsas tərifini verərək (üçbucaqlar üst-üstə düşürsə bərabərdirlər), rəngarəng fiqurları hərəkət etdirərək bu tərifə aydın şəkildə göstərən vasitələrdən istifadə etmək mümkündür.

4. Öz şəkillər kolleksiyasını yaradın (funksiya - Kopyalanan obyektə şəkil və ya şablona çevirmək). İnteraktiv lövhə ilə işləyərək öz "şəkil kitabxanasını" yarada bilərsiniz. Buna hər hansı fənnə uyğun olaraq xəritələr, portretlər, diaqramlar, işarələr, fotosəkillər, mürəkkəb fiqurlar və s.

aiddir. Məsələn, "Üçbucaqların bərabərliyi" mövzusunda rəngli fiqurlardan istifadə edilərək, slaydlar hazırlanmalıdır. Sonra hazırlanan bu şəkilləri xüsusi qovluqda saxlamaq məsləhətdir. Əlbəttə, sual yarana bilər: İnternetdə çoxlu şəkil materialları mövcuddursa, buna nə ehtiyac var? Bundan başqa, "Şəkillərim" qovluğunda öz kompüterinizdə bütün mövzular üçün lazımlı şəkillərin eyni kolleksiyasını yaratmaq mümkündürmü? - Bəli, bu funksiya çox vacibdir. Birincisi, birbaşa dərs zamanı görüntünün lazım olduğu anda görüntü kitabxanasından başqa kompüter istifadə etmədən, proqramdan çıxmadan istifadə edə bilərsiniz. İkincisi, bir kolleksiyadan istifadə edərək, istənilən sayda şəkli lövhəyə sürətlə köçürə bilərsiniz - məsələn, uyğunlaşdırma, müqayisə etmə əməliyyatı həyata keçirmək üçün.

Kompüter öyrənmələrin yaradıcılıq fəaliyyətini artırmaq üçün çox güclü bir vasitədir. Belə ki, interaktivlikdən istifadə edərək dərsdə yaradılan maraqlı öyrənmə mühiti həm öyrənmələrin Riyaziyyat fənnini sevərək öyrənmələrinə səbəb olar, həm də interaktivlik vasitəsilə müəllim riyaziyyat fənnindən çox müvəffəq olmayan şagirdlərin də özlərini göstərə bilmələrinə və sinif yoldaşlarının qarşısına çıxmalarına, bəlkə də yeni bir qabiliyyətlərinin ortaya çıxmasına şərait yarada bilər.

Bələliklə, müəllimin fantaziyası və onun təlim prosesini gücləndirmək istəyi mütləqdir ki, daha çox uğurlara səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения: учеб.-метод. пособие. Минск: Тетра Системс, 2013. 224 с
2. Зеер Э.Ф., Павлова А.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход. М.: МПСИ, 2005, 216 с.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования (Под.ред. Е.С.Полат). М.: Издательский центр Академия, 1999, 224 с.
4. Арынгазин К. М., Дзюбина А. В. Методические рекомендации по работе с интерактивной доской и методика проведения занятий с ее использованием [Электронный ресурс]. URL: www.rusedu.info.

РЕЗЮМЕ

ОСВОЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Гейдарова М.Н., Алиева У.С.

Ключевые слова: инструменты ИКТ, интерактивная доска, опытный пользователь, этапы освоения интерактивных инструментов, электронные дидактические материалы, компьютер.

Компьютер – очень мощный инструмент для повышения творческой активности учащихся. Таким образом, интересная учебная среда, созданная в классе за счет использования интерактивности, позволяет прививать ученикам любовь к изучению математики. Используя интерактивные методы обучения, учитель позволяет не очень успешным в математике ученикам проявить себя и выделиться на фоне их одноклассников, а также даёт им возможность осваивать новые навыки.

Таким образом, фантазия учителя и его желание усовершенствовать учебный процесс неизбежно приведут к ещё большему успеху.

SUMMARY
MASTERING INTERACTIVE MATH TEACHING TOOLS AND
THE POSSIBILITIES OF THEIR USE

Heydarova M.N., Aliyeva U.S.

Key words: *ICT tools, interactive board, experienced user, stages of mastering interactive tools, electronic didactic materials, computer*

The computer is one of the very powerful tools to increase the creative activity of learners. Thus, the interesting learning environment can create opportunity for students in the classroom and the use of interactivity not only allows students to learn Mathematics with love, but also through interactivity, the teacher allows students who are not very successful in mathematics to show themselves and stand out in front of classmates, perhaps developing new skills.

Thus, the teacher's imagination and his desire to strengthen the learning process will inevitably lead to more success.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	12.02.2021
	Son variant	03.03.2021

UOT 37.026

İNFORMATIKANIN TƏDRİSİNDƏ İKT-NİN SAHƏLƏRİNDƏ İNNOVATİV VASİTƏLƏRİN HAZIRLANMASI VƏ TƏTBİQİ

¹ALLAHVERDİYEVA NATƏVAN ƏHMƏDƏLİ qızı

²RZAYEVA VƏFA GÜLAĞA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- baş müəllim, 2- assistent

natavan.sdu@gmail.com

Açar sözlər: multimediya, proyektor, MimioTeach, MimioHub, MimioCapture.

Multimediya mətn, səs və rəqəmli siqnalların təsvirlərin, animasiyaların birləşməsi başa düşülür. Multimediya informasiya bazası mətn, təsvir, audio və video tipli informasiyaların cəmləşməsindən ibarətdir. Multimediya telekommunikasiya xidməti bu xidmətdən istifadə edənlə müxtəlif tip məlumatı göndərməyə və ya əldə etməyə şərait yaradır. Hal-hazırda multimediya texnologiyaları pedaqoqların fəaliyyətlərinin effektivliyini təmin edən əsas vasitələrdən biridir.

Mimio interaktiv vasitələrinin təhsil prosesinə tətbiqi 2010-cu ildən DYMO/Mimio amerika kompaniyası tərəfindən həyata keçirilməyə başlanılmışdır.



Şəkil 1. Mimio İnteraktiv Proyektor



Şəkil 2. MimioTeach interaktiv sistemi



Şəkil 3. MimioView sənəd kamerası

Mimio İnteraktiv Proyektor - təhsil prosesi üçün hazırlanmışdır. Bu proyektorların fokuslama sahəsi bir qədər böyükdür və lövhənin üzərindən divara birləşdirilir. Belə quraşdırıldıqda, lövhədə işləyərkən kölgənin lövhəyə düşməsi ehtimalı azalır. Bu lövhələrin üzərində iki elektron qələm vardır (şək.1).

Hal-hazırda məktəblərdə rast gəldiyimiz **MimioTeach** qurğusu ixtiyari ağ lövhəni sensorlu lövhəyə çevirir (şək.2). **MimioTeach** infraqırmızı və ultrasəs texnologiyası vasitəsilə işləyir. Bu qurğu lövhəyə asanlıqla yapışdırılır. **MimioTeach** qurğusu yüngül, lakin möhkəm və davamlıdır, asanlıqla bir yerdən digər yerə aparmaq olur, eləcə də lövhəyə rahat birləşdirilir. Bu qurğu **MimioStudio** proqram təminatını dəstəkləyir. Proqram tədris prosesinin imkanlarını genişləndirir. **MimioTeach** aparatını quraşdırmaq üçün aşağıdakı ləvazimatlar lazımdır: **MimioTeach** qurğusu, elektron qələmi, **MimioHub**, USB micro-B kabeli (5 m uzunluğunda), maqnit bağlantı qurğusu, 5V 500 AUSB elektrik adapteru, içərisində **MimioStudio** proqramı olan 1 ədəd DVD disk.

MimioView qurğusu mətn, şəkil və hərəkətdə olan obyektləri foto və video formatında çəkir. Daha sonra çəkilən təsviri elektron lövhəyə ötürür (şək.3). **MimioView** qurğusu əsasən təhsil prosesi üçün nəzərdə tutulub. Bu qurğu istifadə edən şəxsə kiçik həcmli obyektlərin böyüdülmüş şəkildə təsvirini elektron lövhədə əks etdirmək üçün lazımdır. **MimioView** qurğusu **MimioTeach** qurğusu ilə **MimioStudio** proqram təminatını dəstəkləyir və kompüterə USB kabeli ilə birləşdirilir. **MimioView** qurğusunu quraşdırmaq üçün 2M Micron kamerası, mikroskop adaptoru, 2 ədəd LED işıq mənbəyi, burulma ilə tənzimlənən saxlayıcı, “micro-B” USB kabeli (3 m uzunluğunda), **MimioStudio** proqram təminatı lazımdır.



Şəkil 4. *MimioCapture* qeydetmə sistemi



Şəkil 5. *MimioPad* simsiz planşeti

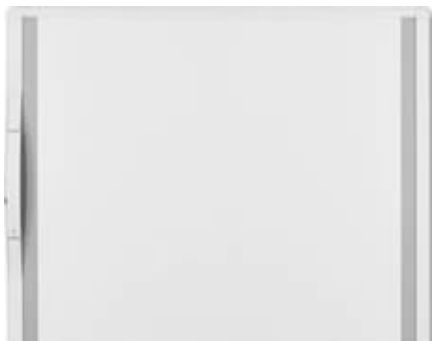


Şəkil 6. *MimioVote* qiymətləndirmə sistemi

MimioCapture qeydetmə qurğusu **MimioTeach** qurğusuna qoşulduqda lövhədə yazılanları cari anda qeyd edərək yaddaşda saxlayır (şək. 4). Elektron lövhədəki yazılar **MimioCapture** markeri ilə üzərindən seçilmiş rənglə çəkilməklə qeyd olunur və o dəqiqə istəkdən asılı olaraq zəruri fayl formatında saxlanılır. Bu qurğunun köməyi ilə əlyazma şrifti çap hərflə şriftə çevirmək olar. Bu qurğunun əsas xüsusiyyətlərindən biri **MimioCapture** qeydetmə rejimi və **MimioTeach** interaktiv rejimi arasında dinamik dəyişmə imkanının mövcudluğudur. **MimioCapture** qurğusunun işini **MimioStudio** proqram təminatı həyata keçirir. Belə ki, proqram vasitəsi ilə qurğu qeydetmə rejimində ağ lövhədəki obyektləri vektor formatında (*.ink) yaddaşda saxlayır. *.ink formatı qeydə alınmış səhifələrin və səhifə içərisindəki obyektlərin emalını, yəni redaktəsinə və yerdəyişməsinə şərait yaradır. **MimioCapture** elektron markerini quraşdırmaq üçün **MimioCapture** qurğusu, 4 ədəd marker saxlayıcısı, 4 quru silgili marker (qırmızı, yaşıl, göy, qara rənglərində), litium-ion batareyalı silgi, kabeli panel (**MimioTeach** panelinə bağlantı üçün) lazımdır.

MimioTeach qurğusuna **MimioPad** qurğusunu daxil etməklə, şagirdlərin yerini tərk etmədən uzaq məsafədən lövhə ilə işləmək imkanını yaratmaq mümkündür. Planşet elektron lövhədən 9,1 metrə qədər uzaqlıqda yerləşə bilər (şək. 5). Qeyd olunan planşetdəki qısayol düymələrinin köməyi ilə qurğunun dəstəklədiyi **MimioStudio** proqramının funksiyalarından istifadə etmək olar. Qeyd edək ki, bir kompüterə 50-yə qədər **MimioPad** planşeti qoşula bilər. **MimioPad** planşetini quraşdırmaq üçün **MimioPad** planşeti, elektron qələmi, USB mini-B kabeli (0,9 m uzunluğunda), USB RF simsiz qəbuledici, qələm ucu dəyişdirmə aləti, dəyişdirilə bilən 2 ədəd qələm ucu, litium-ion batareyası, qələm ipi (seçimlə), Windows ƏS-ni dəstəkləyən **MimioStudio 7** və Mac ƏS-ni dəstəkləyən **MimioStudio 6.21** proqram təminatının quraşdırılması üçün 3 ədəd CD disk, **MimioPad qurğusunun** quraşdırılma və istifadə təlimatı (Win, Mac, Linux üçün) lazımdır.

MimioVote qurğusu şagirdlərin biliyini sinif otağında, cavab verdiyi an asanlıqla qiymətləndirmək üçündür. Müəllim elektron lövhədə tapşırıqları test və ya yoxlama şəklində hazırlaya və qısa vaxt müddətində eyni zamanda bir neçə şagirdi və ya tələbəni bu qurğu vasitəsilə rahatlıqla qiymətləndirə bilər (şək. 6). Elektron lövhədə əks olunan testi eyni zamanda həm müəllim, həm də şagirdlər idarə edə bilər. Şagirdlərə testi və ya verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün vaxt da ayarlana bilər. Şagirdlər onlara verilən **MimioVote** qurğusundan istifadə edərək əgər testdirsə, doğru variantın düyməsini, əgər hə/yox tiplidirsə imtina və ya qeyd düyməsini sıxmaqla cavab verirlər. **MimioVote** qurğusu cavabları avtomatik olaraq təyin edir. Bu qurğular da cərəyandan asılıdır. Onları tez-tez cərəyanla təmin edən qurğuya yerləşdirmək lazımdır. Qeyd edək ki, bu zaman həmin qurğular avtomatik nömrələnir. **MimioVote** qurğularının yerləşdiyi cərəyanla təmin edən qurğu **MimioHub** adlanır. Bu **MimioVote** qurğusu ilə avtomatik canlanaraq informasiyanı o dəqiqə kompüterə ötürməyə şərait yaradır. **MimioHub** qurğuya aşağıdakılar aiddir: 24 və ya 32 **MimioVote** pultları və onlar üçün penoplast dəstəklə bərk metal qutu, portativ saxlama və cərəyan yükləmə cihazı, **MimioStudio** proqram təminatı yerləşdirilmiş 1 ədəd DVD disk, **MimioHub**, 1 ədəd adaptor və kabel.



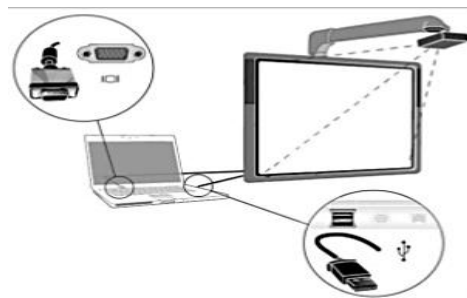
Şəkil 7. Mimio Touch Board lövhəsi

MimioTouch Board ağ lövhə toxunma funksiyasına malikdir. (şək.7). Bu lövhə elektron qələmlə yanaşı, barmaqla toxunuşu da qəbul edir. Qeyd edək ki, **Mimio Touch Board** lövhəsini fərdi kompüterlə iki üsulla əlaqələndirmək mümkündür: 1) USB kabel vasitəsilə, 2) simsiz, yəni bluetooths vasitəsilə. **Mimio Touch Board** lövhəsi ixtiyari proyektoru dəstəkləyir. Bu tip lövhələrin səthi adi marker lövhəsi kimi də istifadə oluna bilər.

MimioDisplay LED də interaktiv lövhədir. Bu lövhə də toxunma funksiyasını dəstəkləyir. (şək. 8). **MimioDisplay LED** lövhəsi digər qeyd etdiyimiz lövhələrdən fərqli olaraq tədris prosesini daha interaktiv edir və şagird, tələbələrlə birgə işləmək imkanı verir.



Şəkil 8. MimioDisplay LED



Şəkil.9. İnteraktiv sistem

Nəzərə alsaq ki, bu lövhə barmaq toxunuşunu dəstəkləyir, eyni zamanda lövhədən bir neçə nəfər istifadə etmək imkanına malikdir. Şagird və ya tələbələrdən biri elektron qələmdən istifadə etdiyi halda, digəri barmaq toxunuşundan istifadə edə bilər. Bu interaktiv lövhə proyektoru, səsucaldıcı avadanlıqları, interaktiv lövhənin funksiyalarını özündə cəmləşdirir. Bu qurğunun quraşdırılması çox asandır. Dörd ölçüdə – “55”, “65”, “70” və “84” – mövcuddur. **MimioDisplay** lövhəsinin səthi parıltısız və sürüşkəndir. Bu xüsusiyyətlər lövhədə yazılanları aydın və dəqiq görməyə imkan verir. Bu qurğu digər Mimio avadanlıqları ilə birgə işləmə imkanına malikdir [1].

Mimio interaktiv lövhəsi tədris prosesini maraqlı və effektiv edir. Onun sayəsində müəllimlərin işinin keyfiyyətli qurulması imkanları artır. İnteraktiv lövhələri quraşdırmaq üçün kompüter Activ Driver, VGA, USB və İnteraktiv lövhə lazımdır (şək. 9). İnteraktiv lövhələrdən istifadə etmək üçün həmçinin, interaktiv proqram təminatına malik olmaq lazımdır. Şəkildən görüldüyü kimi lövhə kompüter və proyektorla birlikdə işləyir. İnteraktiv lövhə cərəyana və USB kəbellə kompüterə qoşulur. Yalnız bundan sonra qurğu işə başlaya bilər.

Müasir dövrdə müxtəlif sahələrdə işləyən şəxslər informasiya texnologiyalarından düzgün istifadə etmə bacarığına malik olmalıdırlar. Respublikamız üçün çox böyük uğurdur ki, təhsil sistemi İKT avadanlığı, o cümlədən kompüter, interaktiv lövhələr ilə təchiz olunmuşdur. Təhsil sistemində interaktiv lövhələrdən istifadə tədris sahəsində aparılan islahatların nəticəsidir. "Ağıllı lövhə" XXI əsrin təhsilinin təməlidir. Azərbaycan Respublikasında təhsil prosesinə elektron lövhələrin, eləcə də proqram təminatlarının daxil edilməsi təhsil sistemində yeni imkanlara imza atdı. İnformasiyanın eşidilmə və görmə baxımından daha yaxşı mənimsənilməsi üçün ağıllı lövhə adlanan interaktiv lövhələr yaradılmışdır. Doğrudan da bu qurğu vasitəsilə dərslərin gedişatını rəngarəng, şagirdin və ya tələbənin diqqətini cəkəcək dərəcədə maraqlı, məzmunca daha dolğun etmək mümkündür. Promethan lövhələrdən istifadə edilməklə aparılan dərslər şagirdi, eləcə də tələbəni çalışmağa, düşünməyə, axtarıcılığa, yaradıcılığa, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına gətirib çıxarır. Elektron qələm və ya barmağımızı lövhəyə yaxınlaşdırmaqla elektron şəraitdə işləmək mümkündür. Elektron lövhələrin dəstəklədiyi müxtəlif interaktiv proqram təminatlarında işləməklə dərslərin gedişatını maraqlı etmək olar. Bu proqram təminatlarına Mimio Studio, ActivInspire, ActivStudio, MimioPrimary proqramlarını daxil etmək olar.

Promethan lövhənin bir çox üstünlükləri var:

1. İbtidai siniflər üçün ibtidai rejimin olması. Bu rejimdə həm vizual olaraq ibtidai sinif şagirdlərinin diqqətini cəlb edir, eyni zamanda rəngarəngliyi ilə digər rejimdən fərqlənir.

2. Lövhədən istifadə edilərək keçilən dərslər tədris prosesinin gedişini kompüterin yaddaşında saxlamaq və təkrarən istifadə etmək imkanına malikdir. Dərslərdə müəyyən səbəblərdən iştirak etməyən şagird və ya tələbələr dəfələrlə bu video yazıları izləyə bilərlər.

3. Fərqli ölkələrdən olan tədris işçiləri «Promethan Planet» onlayn qrupunda qeydiyyatdan keçərək burada informasiya, bilik və bacarıqlarını mübadiləsi edə bilərlər.

İnteraktiv lövhəni həm tələbə və ya şagird, həm də müəllim üçün istifadə vasitəsi olması, onu başqa lövhələrdən fərqləndirir. Bu lövhə həm şagirdin, həm də müəllimin eyni anda fəallığına şərait yaradır. İnteraktiv lövhənin aşağıdakı funksiyaları var:

1. mətn yazılması;
2. ehtiyatların yerləşməsi;
3. yaradılmış obyektlərin emal olunması;
4. obyektlərə əlavələrin edilməsi;
5. səhifələrin qeyd olunması;
6. elektron qələmdən istifadə;
7. yaddaşda saxlanma
8. proyektordan istifadə.

Yuxarıda qeyd edilən imkanlar müəllimin tədris prosesində fəallığını təmin edir. Məhz bu imkanlar əsasında müəllim dərslərdə öz bilik və bacarıqlarından fəal istifadə edir. Elə bu funksiyalar tələbə və şagirdlərin də dərslərdə aktiv iştirakına şərait yaradır. Şagirdlər dərslərin prosesində biliyə sahib olurlar və nəticədə dərslərin yaradıcısına çevrilirlər. [2-4]

Müəllimlər bu lövhələr vasitəsilə sinif otaqlarını interaktiv öyrənmə mühitinə çevirərək özləri üçün real şərait yaratmış olurlar. Tədrisin təşkili zamanı müəllim özü interaktiv lövhədən necə istifadə edəcəyinə qərar verir. Müəllim dərslərin prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edə bilər:

- Dərsin prezentasiya vasitəsi ilə demonstrativ nümayişi. Bu zaman müəllim videofilm və ya video fraqmentlərdən, animasiya və musiqi ilə səslənən təqdimatlardan istifadə edə bilər;
- Məsələlərin həllinə yönəlmiş praktik tapşırıqlarla. Burada interaktiv məsələlərin yerinə yetirilməsi, diaqram və sxemlərin qurulması ola bilər;
- Laborator işlərin aparılması.
- Biliklərin yoxlanılması.

İnteraktiv lövhələr şagirdlərin biliyinin fərdi şəkildə yoxlanılmasına imkan verir. Bu zaman oyun şəklində, yəni krasvord və rebuslardan istifadə etməklə şagirdlərin biliyini qiymətləndirmək olar. Nəticədə şagirdlərin öyrənmə həvəsi daha da artmış olur. Əvvəlcədən hazırlanmış testlərdən istifadə etməklə də şagirdlərin biliyini qiymətləndirmək olar. Lakin qəti demək olmaz ki, tədris prosesində İnteraktiv lövhələrdən istifadə bütün şagirdlərin öyrənmə həvəsini, motivasiyasını artırır. Lakin, əvvəllər lövhə qarşısına çıxmaqdan, dərsə cavab verməkdən çəkinən şagird, İnteraktiv lövhədən istifadə etmək üçün artıq həvəslə lövhə qarşısına çıxır, verilən suallara asanlıqla cavab verir. Tədris prosesində İnteraktiv lövhələrdən istifadə zəif şagirdlərdə özünə inam həvəsini artır. Onu da qeyd etmək ki, İnteraktiv lövhə özü təklikdə nə dərsi maraqlı edə bilər, nə də keyfiyyəti artırır. Yalnız İnteraktiv lövhədən istifadə təhsil prosesinin problemlərini aradan qaldıra bilməz və müəllim hər dərs İnteraktiv lövhədən istifadə etməyə məcbur deyildir. Lakin ondan istifadə dərs prosesini maraqlı və dinamik edir. [5-7]

İnteraktiv lövhələrin üzərində 2 və ya 4 ədəd **ActivPen** qələmləri vardır (şəkl.1.10). ActivPen qələmi – müəllimin əsas alətidir və kompüterin siçanını əvəz edir. ActivPen qələminin ucu ilə lövhəyə yavaşca toxunmaq lazımdır. Qələmi lövhənin üzərində hərəkət etdirdikdə cursor da onun ardınca hərəkət edəcəkdir.

Nəticə Mimio vasitələrindən istifadənin müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində müsbət rolu olduğu kimi, tələbə və şagirdlərin də öyrənmə prosesində rolu böyükdür:

1. Tədris prosesini effektiv edir;
2. Tədris prosesində vaxt itkisinin qarşısını alır;
3. Auditoriyanı interaktiv edir;
4. Qısa müddət ərzində daha çox informasiya vermək olur;
5. Şagird və tələbələrə keçilən dərsləri yaxşı mənimsəməsinə kömək edir;
6. Dərsdə iştirak etməyən tələbə və ya şagirdin keçilən mövzunun videosuna baxmaqla təhsildən geri qalmamasına şərait yaradır;
7. İnteraktiv vasitələrdən istifadə imkan verir ki, müəllim, tələbə və şagird informasiya texnologiyası və proqram təminatları haqqında biliklərə malik olsunlar.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.mimio.edu.az>
2. Саржанова А.Н., Пустовалова В.Г. Использование информационно-коммуникативных технологий в начальных классах // Начальная школа. Казахстан. №1. 2011, с.6-8
3. Козленко А.Г. Информационная культура и/или компьютер на уроке биологии [Электронный ресурс]. URL: www.edu.1september.ru
4. Каримова Я.Г. Инновационные методы преподавания с использованием Интерактивной доски и флипчартов как средств мотивации учащихся // Творческая педагогика. №3. 2010, с. 94-99
5. Арынгазин К. М., Дзюбина А. В. Методические рекомендации по работе с интерактивной доской и методика проведения занятий с ее использованием [Электронный ресурс]. URL: www.rusedu.info.

6. Şamilova B.Q., Əliyeva F.A.. The role of interactive whiteboards in the education process / Prof.Nihan Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Riyaziyyat elminin inkişafının yeni mərhələsi” mövzusunda universitet elmi konfransının materialları, Lənkəran, 28 dekabr 2018, s.84-85
7. Şamilova B.Q.. İnteraktiv lövhələr. ActivInspire və MimioStudio proqramları, metodik vəsait, Bakı: SkyE, 2020, 105 s.

РЕЗЮМЕ

РАЗРАБОТКА И ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ СРЕДСТВ В ОБЛАСТИ ИКТ В ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКИ

Аллахвердиева Н.А., Рзаева В.Г.

Ключевые слова: *мультимедиа, проектор, MimioTeach, MimioHub, MimioCapture.*

Использование мультимедийных технологий в учебном процессе делает учебный процесс одновременно интересным и эффективным. Благодаря этому, учебные материалы легко усваиваются со стороны учеников и студентов. В статье обсуждаются инструменты Mimio, используемые в процессе преподавания и обучения, как они используются и их роль в процессе обучения и преподавания. В исследовании перечислены различные типы инструментов Mimio. В то же время отмечено, когда учителю целесообразно использовать эти инструменты в учебном процессе.

SUMMARY

THE APPLICATION AND DEVELOPMENT OF INNOVATIVE TOOLS IN ICT IN TEACHING PROCESS OF COMPUTER SCIENCE

Allakhverdiyeva N.A., Rzayeva V.G.

Key words: *Multimedia, Projector, MimioTeach, MimioHub, MimioCapture.*

The use of multimedia technologies in the educational process makes the educational process both interesting and effective. Through for this, the teaching materials are easily assimilated by pupils and students. In this article discusses the Mimio tools and their role how used in teaching and learning processes. In research noted different types of Mimio tools. At the same time, the article notes when it is advisable for a teacher to use these tools in the educational process.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.02.2021
	Son variant	03.03.2021

УДК 37.026

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ С ЛЕКСИКОЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РКИ (начальный этап)

МУСАЕВА АМИНА ТАБАГЮЛЬ ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, ст.преподаватель

amina.musayeva@list.ru

Ключевые слова: лексика, слово, русский язык как иностранный, обучение, разные каналы восприятия.

При обучении любому иностранному языку необходимо изучать лексику. Не имея словарного запаса, невозможно ни понимание речи, ни выражение собственных мыслей. Следовательно, лексическому аспекту речи на начальном этапе обучения русскому языку как иностранному отводится большое место. Исследователь Кочнева отмечает, что «обучение языку – это прежде всего обучение правильному пониманию и употреблению слов, лексики... Все в языке начинается со слов и кончается словами, вследствие чего овладение словарным запасом языка является центральной проблемой обучения иностранному языку». [1, с.73]

Лексика взаимодействуя в речи с грамматикой и фонетикой, является ведущим средством речевого общения в устной и письменной формах. Обучаясь лексике, учащиеся не только учат новые слова, расширяя лексикон, но усваивают имеющиеся между ними в языке фонетические, грамматические, смысловые связи. Именно слово выражает комплекс значений, принадлежащих к разным уровням языка. Л.В.Щерба отмечал, что «слово объединяет отдельные акты говорения и понимания». [2, с.326]

На начальном этапе изучения русского языка, обучающиеся должны понять, что слово:

- ✓ звучит
- ✓ имеет графическое обозначение
- ✓ обладает семантикой
- ✓ имеет разные грамматические формы
- ✓ сочетается с другими словами в предложении
- ✓ образует ассоциативные связи

Прежде всего, работа по лексике – это сочетание работы по фонетике и грамматике. Обучающийся должен воспринимать слово через различные каналы: зрительный, слуховой, тактильный и др. При этом в группе преподаватель решает различные задачи. Необходимо:

- ✓ понимать значение слова
- ✓ слушать и слышать, как слово произносится преподавателем
- ✓ правильно записывать слово

Итак, как вводится новая лексика? Преподаватель может использовать различные приемы:

- ✓ демонстрация предметов
- ✓ перевод на родной язык
- ✓ развернутое толкование слова через другие понятия

Следует также отметить, что немалую роль в процессе обучения лексике играет так называемая языковая догадка – некий механизм, помогающий учащемуся самостоятельно определить значение новой лексемы.

Лексическая система русского языка постигается обучающимися посредством изучения слова в составе текста, лексико – тематических групп по различным темам, лексико-словообразовательной группы.

Представленная модель работы над текстом может быть использована на занятиях РКИ. Даны текст, блок предтекстовых и послетекстовых заданий. При работе над текстом преподаватель может выбирать необходимый материал, ориентируясь на уровень подготовки конкретной студенческой группы.

Предтекстовые задания.

1. Вы знаете слово *путешествовать*? Может быть, вам знакомы слова *путешествие, путешественник*?
2. А вы любите путешествовать?
3. Вы смотрите телевизионные передачи о путешествиях?
4. Давайте прочитаем вместе слова: Австралия, Америка, Африка, Индия, Англия, Финляндия.
5. Вы понимаете слова *пенсионер, дача*?
6. Преподаватель читает текст, затем его читают и переводят студенты

Текст.

Два соседа.

Одін мой сосёд любіт путешествовать. Он ужé был в Австралии, в Америке, в Африке. Скорó он поéдет в Индию.

- А скóлько ему лет?

- Ему ужé 82 года. Он пенсионёр. Но он óчень активный. А другóй сосёд любіт отдыхать на дáче. Он говоріт, что в Англии всегда дождь, в Африке жарко, в Финляндии холодно. На дáче – не жарко и не холодно. Там тíхо, спокойно. Там лес, рекá. Мóжно гулять в лесу и думать о жízни.

- А скóлько ему лет?

- Ему 22 гóда. Он студéнт.

Послетекстовые задания.

7. Преподаватель читает начало некоторых предложений из текста, студенты находят их (кто быстрее?). Концентрируется внимание, развивается зрительная память обучающихся.
8. Ответьте на вопросы.
 1. Что любит пенсионер?
 2. Где уже был первый сосед?
 3. А где любит отдыхать второй сосед?
 4. Сколько лет первому соседу?
 5. Сколько лет студенту?
 6. О чем он думает, когда гуляет в лесу?
 7. Подберите антонимы.

✓ жарко	шумно
✓ тихо	холодно
✓ быстро	медленно
 8. Творческое домашнее задание: Используя интернет-ресурсы, найдите ответ на вопрос: Как произошло слово *дача*?

Чтение текста, перевод, выполнение заданий способствуют лучшему усвоению лексического, фонетического, грамматического материала.

Научная новизна: Современная методика обучения русскому языку как иностранному находится в постоянном развитии и творческом поиске. Задача преподавателя – найти оптимальные методы и приемы обучения.

Практическое значение: Лексика является основой коммуникации, лексический навык входит в состав речевых умений аудирования, говорения, чтения, письма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Набоких Е.М. Работа над алфавитом и лексикой при обучении русскому языку как иностранному на элементарном уровне // Молодой ученый. № 52, 2018, с.73-76
<https://moluch.ru//238/55197/>
2. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе // Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, с.326
3. Капитонова Т.И., Московкин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб.: Русский язык, 2006, 312 с.
4. Курлова И.В. Начинаем читать по-русски! Пособие по чтению. Русский язык. Курсы Москвы, 2008, 110 с.

XÜLASƏ RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LEKSİKA İLƏ İŞ TƏCRÜBƏSİNDƏN *Musayeva Ə.T.*

Açar sözlər: *leksika, söz, rus dili xarici dil kimi, təlim, müxtəlif qavrama kanalları*

Məqalədə rus dili (xarici dil kimi) dərslərində leksikanın inkişafının vacibliyindən danışılır. Lüğətə yiyələnmək xarici dilin tədrisinin əsas problemidir. Onu genişləndirməklə, şagirdlər dildə mövcud olan fonetik, qrammatik, semantik əlaqələrə yiyələnirlər. İlk mərhələdə şagirdlər bu sözün: səslərin, qrafik təyinatlı, semantikaya, fərqli qrammatik formalara sahib olduğunu, digərləri ilə birləşdiyini öyrənməlidirlər. Bir cümlədəki sözlər assosiativ əlaqələr yaradır. Yeni bir lüğət daxil edərkən müəllim müxtəlif texnikadan istifadə edir.

Məqalədə mətn üzərində iş modeli, mətnöncəsi və mətnsonrası tapşırıqlar göstərilir.

SUMMARY FROM EXPERIENCE WITH VOCABULARY WHEN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE *Musayeva A.T.*

Key words: *vocabulary, word, Russian as a foreign language, learning, different channels of perception*

The article talks about the importance of the development of lexicon in the lessons of the Russian language as a foreign language. Learning a dictionary is the main problem of teaching a foreign language. By expanding IT, students acquire phonetic, grammatical and semantic relations existing in the language. At the first stage, students should learn that this word: sounds, has a graphic designation, has semantic, has different grammatical forms, is combined with others. Words in a sentence form an associative relationship. When entering a new dictionary, the teacher uses different techniques.

The article shows the model of work on the text, pre-text and post-text tasks.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.01.2021
	Son variant	20.02.2021

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

- | | |
|--|----|
| 1. Əliyev Y.V. Asemantikləşmiş köklərin fonetik quruluş xüsusiyyətləri | 4 |
| 2. Həbibli R.Y. Virtual məkanda nikneymlərin işlənmə xüsusiyyətləri | 8 |
| 3. Eminli B.İ. Qeyri-verbal ünsiyyətin etnokulturoloji səciyyəsi | 12 |
| 4. Qəribli A.N. “Türk dilləri” anlayışı və “ortağ türkcə” problemi | 17 |

Ədəbiyyatşünaslıq

- | | |
|---|----|
| 5. Əliyev R.Y. Bədii mətn və onun təhlili | 21 |
| 6. Qurbanov N.M. Sehrli nağıllarda mifoloji dünya modelinin elementləri | 25 |
| 7. Mirzəyeva Ş.A. Hidayətin poemalarında milli-etnik yaddaşın təcəssümü | 32 |
| 8. İsmayılova L.M. Tofiq Mahmudun nağıllarının ideya-bədii xüsusiyyətləri | 36 |

Tarix

- | | |
|---|----|
| 9. Həsənov E.L. Nizami Gəncəvi 880: intibah dövrü Gəncə şəhərinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi | 40 |
| 10. Əhmədova S.Ə. Azərbaycanın etnik mənzərəsindən – dağ yəhudiləri | 46 |
| 11. Quliyeva N.M. Azərbaycanın Serbiya ilə elm və təhsil əlaqələrinin mövcud durumu və perspektivləri | 52 |
| 12. Ozen Murat Ahmet. On the issue of the history of the Nagorno-Karabakh conflict and the triumphal march of the Azerbaijani army (September-October 2020) | 57 |

İqtisadiyyat

- | | |
|---|----|
| 13. Əzizova G.A., Eminova N.Ç. Ölkənin turizm cəlbediciliyi və ona təsir göstərən amillər | 64 |
| 14. Əhmədova T.M., Əmirov İ.B. Regional innovasiya sistemi və onun bazis elementləri | 68 |
| 15. Əliyeva Ş.İ. Region müəssisələrinin ixtisaslaşma sahələrinin inkişaf istiqamətləri (Şəki-Zaqatala regionu təmsalında) | 74 |
| 16. Nəcəfova Ç.M. Beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində elektron ticarətin mahiyyəti | 78 |

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

- | | |
|---|----|
| 17. Heydərova M.N., Əliyeva Ü.S. Riyaziyyatın tədrisində interaktiv vasitələrin mənimsənilməsi və onlardan istifadə imkanları | 82 |
| 18. Allahverdiyeva N.Ə., Rzayeva V.G. İnformatikanın tədrisində İKT-nin sahələrində innovativ vasitələrin hazırlanması və tətbiqi | 86 |
| 19. Мусаева А.Т. Из опыта работы с лексикой при обучении РКИ (начальный этап) | 92 |

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 29.03.2021-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 36. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

